

Carlos Barros

A mentalidade xusticieira dos irmandiños

Prólogo:
Ermelindo Portela



ediciones xerais de galicia

A Xiana, polo segredo

A MENTALIDADE XUSTICIEIRA DOS IRMANDIÑOS

© Carlos Barros Guimeráns
© Edicións Xerais de Galicia, S. A.
Dr. Marañón, 10 - 36211-VIGO
ISBN: 84-7507-313-1
Depósito Legal: M. 10.295 - 1988
Printed in Spain
Capa: Xosé Díaz/RE-VISION
Fotocomposición: Marín (Vigo)
Impreso en Talleres Gráficos Peñalara, S. A.
Ctra. de Villaviciosa de Odón a Pinto, km 15,180
Fuenlabrada (Madrid)

PRÓLOGO

Dende 1970, o interese fundamental do departamento de Historia Medieval da Universidade de Santiago vén sendo, a reo, a explicación da historia social de Galicia na Idade Media. Tal obxectivo, dende o punto de vista temático, supón, de certo, unha definición –unha delimitación– do espacio metodolóxico e, se se quere, epistemolóxico no que se move a investigación sobre o pasado; pero, dentro dese territorio, son moitos os vieiros que fan posible a exploración. Os más frequentados ata agora foron aqueles que permiten o coñecemento próximo da “paisaxe” material. Unha xa longa serie de libros, de artigos, de teses de licenciatura e de doutoramentos ocupáronse de aclara-la evolución do número dos homes, as características da ocupación do espacio, as formas de explotación agraria, a creación de dominios e señoríos, o nacemento das cidades, a rede das relacións comerciais no interior e co exterior... Vieiros, todos eles, cun obxectivo común: o coñecemento progresivo dos grupos sociais –os campesiños, os señores laicos, os señores eclesiásticos, os artesáns e mercaderes das cidades –e das súas relacións mutuas, a partir das súas bases de sustentación materiais. Máis recentemente –na liña das preocupacións da historiografía actual e sempre co mesmo fin da explicación social– comenzáronse a percorrer outros camiños: aqueles que permiten oacheamento á “paisaxe” mental da Idade Media en Galicia.

Nesa liña de traballo sitúase este primeiro libro de Carlos Barros, formulado, logo, en primeiro lugar, como un estudio sobre mentalidade colectiva. Unha opción apaixonante e moi difícil. Difícil, sobre todo, porque, nese ámbito das realidades materiais, ten que ser máis intenso que noutras o esforzo –sempre indispensable historiador por saír ó encontro da realidade que investiga. A historia das mentalidades é un paso decidido, e decisivo, cara á explicación por dentro e dende dentro da realidade do pasado. No meu sentir, Carlos Barros esforzouse ben, e conseguiuno abondo, por se

desprender das categorías mentais de hoxe para achegarse ás da Idade Media.

Iso non quere dicir que o seu estudio deixe de estar feito desde o presente e careza, alén do círculo reducido dos especialistas, de interese para os seus lectores actuais. A mesma elección do tema –nun primeiro momento, a revolta irmandiña –obedece de seguro, neste caso, a inquedanzas xurdidas na propia experiencia vital e traslada ós últimos anos da Idade Media interrogantes que seguen a preocupar hoxe. Pero hai, ademais, razóns obxectivas que xustifican a elección; fixarse na máis importante –polas súas manifestacións, pola súa xeralidade, polo seu grao de desenvolvemento– revolta social da historia de Galicia, para indaga-la mentalidade colectiva non parece unha opción discutible. O mesmo tempo, o movemento irmandiño, que conta certamente cunha historiografía que se ocupou de precisa-los seus feitos significativos e que ensaiou unha serie de explicacións que permiten comprendelos, non é –en rigor, non o será nunca– un tema esgotado. As líñas que hoxe se revelan máis prometedoras na incorporación de novas explicacións son dúas: dunha banda, o abandono do interior do conflito, para recoñece-los seus arredores tanto temáticos coma temporais, é dicir, conseguir unha clarificación do contexto que faga posibles novas lecturas do texto; doutra banda, esta vez sen necesidade de saír do interior, formular interrogantes novos, adoptar novos enfoques que consigan salientar perfís ainda non vistos. Nas dúas direccións de avance formulouse o traballo de Carlos Barros. Así, a proposta inicial –o conflicto irmandiño– amplía a súa perspectiva cara á conflictividade social da Baixa Idade Media e esa análise faise dende o punto de vista da mentalidade dos participantes na revolta.

Agora ben, un deseño desas características excede seguramente as posibilidades dunha única obra e máis se, como na que nos ocupa, se trata dunha primeira obra. Consciente da amplitude e da dificultade dos problemas formulados, o propio autor acoutou a súa parcela de traballo. Para esta primeira aproximación, elixiu como fío conductor, entre outras moitas posibilidades, a idea da xusticia. No segundo lugar, escolleu aquelas fontes que mellor e más directamente poden resolve-las cuestións formuladas. Neste sentido, paga a pena sinala-lo interese extraordinario das declaracions das testemuñas no preito Tabera-Fonseca, recentemente publicadas por Ángel Rodríguez González. É certo que existen outros argumentos e que poden ser rastrexados en fontes más amplas; pero estamos no comezo e non ó final dun camiño.

Dentro destes límites –necesarios e ben xustificados– o libro que Carlos Barros nos ofrece presenta o dobre interese de ser unha nova aportación, decote benvida, á historia de Galicia e de situarse

nun fronte da investigación particularmente activo no momento actual. A lectura das súas páxinas non defraudará a quien procure puntos de apoio para unha reflexión serea sobre o noso pasado.

Ermelindo Portela
Catedrático de Historia Medieval,
Universidade de Santiago.

I. INTRODUCCIÓN*

No ano 1467 tivo lugar en Galicia un acontecemento, dunha importancia histórica xa sinalada pola historiografía tradicional: a revolta irmandiña. Ó noso entender, no levantamento da Santa Irmandade do reino de Galicia contra as fortalezas señoriais, temos unha das claves esenciais das orixes da Galicia moderna.

Tentaremos, nesta obra, encomezar unha aproximación á historia da revolución irmandiña dende a historia das mentalidades. O cerne da nosa investigación está no estudio dos resortes mentais que levaron á xente común a insurreccionarse na primavera de 1467, para derrubar casemente tódalas fortalezas do reino e desterrar a Castela e Portugal ós señores e prelados máis poderosos, ata que estes desbarataron, militarmente, o movemento en 1469. Durante dous anos, a irmandade ficou como poder hexemónico en Galicia; mentres, aconteceu en Castela a guerra civil pola coroa real (deica setembro de 1468). O licenciado en dereitos Molina, coengo e maxistral de Mondoñedo, lembra en 1550 o poder irmandiño:

De una muger que mandava a Galicia:
Que tres la rigieron, segun ay noticia,
La Loba fue una en su Gentilidad,
Fue la segunda la gran Hermandad,
Agora la nuestra se llama Iusticia¹.

A xusticia que Molina salienta para significar a época dos Austrias, é un dos componentes principais da estructura mental dos formantes da Santa Irmandade: é, así mesmo, o tema escollido para

* Este traballo, co título *Xusticia e Santa Irmandade. Mentalidades colectivas e conflictos sociais na Galicia baixomedieval*, foi presentado o 19 de decembro de 1986 na Facultade de Xeografía e Historia de Santiago, como tese de licenciatura. Para esta edición engadímos los apartados f, g e h ó capítulo V-2, así como o Apéndice 5.

este traballo. A mentalidade xusticieira que imos examinar aquí constitúe parte da mentalidade irmandiña de revolta, obxecto dun estudo máis amplio, xa comezado pola nosa parte. O sentimento xusticieiro de agravio ten unha grande relevancia como móbil mental dos sublevados, pero, ó seu carón, cómpre contar, con tanta ou áinda máis influencia, relacionánndoos entre si, con outros elementos da sicoloxía colectiva irmandiña: oposición ás fortalezas, conciencia antiséniorial, monarquismo popular, providencialismo e milenarismo, e poida que algúns outros máis.

Precisamos facer dúas anotacións metodolóxicas, de carácter xeral, sobre a historia das mentalidades, que non só está a abrir novos horizontes e delinear novos problemas, senón que está a facer posible unha nova visión de feitos xa investigados dende a historia política, social e económica:

1) Para o coñecemento histórico do acontecemento de 1467 é do maior interese sabérmo-las causas do levantamento por boca dos propios protagonistas, coñécérmo-las motivacións sicolóxicas das súas accións colectivas. Pero “os homes non regulan a súa conducta en función da súa situación real, senón da imaxe que désta teñen, imaxe que xamais é un fiel reflexo da realidade”². Polo que sería preciso completar³, e confrontar, esta visión subxectiva coa realidade obxectiva, sobre todo a que nos proporciona a historia económica e social.

2) A historia das mentalidades naceu ó redor do estudo de permanencias, inercias e resistencias; en suma, da longa duración. Sen embargo, a nosa indagación sobre a mentalidade irmandiña: ubícase no tempo curto. Nada máis certo, pero ¿os factores mentais que nomeamos como constituíntes da estructura mental irmandiña son obra só do clima do intre da revolta? As radicais variacións, da sicoloxía colectiva en 1467 das que a concuxtura mental de revolta é consecuencia e causa, están en relación cos desenvolvimentos, nos tempos medio e longo, da visión popular da xusticia, das fortalezas, dos señores, do rei, da relixión, etc.

Sobreponse, na mentalidade de revolta de 1467, os diferentes tempos; no entrelazamento da longa, media e curta duración está o miolo da cuestión; esta combinación dialéctica, normal na historia económica, está por establecer na historia das mentalidades. A este respecto a obra de Michel Vovelle é un exemplo positivo; no seu último libro sobre a mentalidade revolucionaria de 1789, recolle as conclusións dos seus traballos sobre a deschristianización e a piedade, acerca da morte e outras procuras situadas na longa duración⁴.

A inquedanza pola xusticia, tan presente na mentalidade de revolta baixomedieval, ¿non é unha preocupación que atravesa

toda a idade media? “Se eliminámo-la xusticia, ¿que son os reinos senón un inmenso bandidaxe”, dicía San Agustín. A idea de xusticia era unha peza clave do pensamento político medieval⁵, e unha preocupación de todos los que tiñan a obriga, que era un derecho adquirido normalmente por liñaxe, de goberna-los homes, encomezando polos reis:

conven a todo rey que ha de teer os pobos en justicia e en de-reyto que faça lees per que os poboos sabyan como an de viver e(...) os boos vivam seguramente en paz⁶.

Así que os malos serán castigados, e os pobos vivirán en condiciones de paz e seguridade, se a xusticia funciona. A felicidade dos pobos depende da administración e eficacia da execución da xusticia: esta idea, que ademais é toda unha mentalidade, percorre, en efecto, os séculos medievais, condicionando as relacions sociais, dende a formulación agustiniana, pasando polo puto compilador de Alfonso X, ata as primeiras décadas do século XVI. Logo de catro anos de principia-las declaracions das testemuñas nas probanzas do preito Tabera-Fonseca, lemos na carta real que nomea gobernador de Galicia ó infante Juan de Granada que isto é “complídero a nuestro servicio, e a la administración de nuestra justicia e a la paz e sosiego de los basallos, vecinos e moradores del nuestro Reino de Galicia”⁷. A fórmula veu sendo habitual neste tipo de documentos, pero se cadra por iso, polo seu carácter repetitivo e maquinial, tanto na documentación da chancelería real coma na das Cortes e dos concellos, e mesmo na señoríal e eclesiástica, resulta ben significativa dunha mentalidade estendida entre os grupos sociais dirixentes.

Axentes difusores desta concepción do “ben común” en términos de “xusticia”, “paz” e “seguridade”, foron os profesionais do dereito, os letrados, particularmente na baixa idade media, que a reo entraron en lida, sobre todo nas cidades, coa versión que dos mesmos conceptos tiñan os grupos tradicionais, organizados ó redor de prelados e cabaleiros. Dende o século XII os letrados creban co monopolio, por parte dos cregos, da cultura escrita, chegando a sustituir ós señores no exercicio da xusticia; é dicir, no goberno da cousa pública na Corte a partir dos Reis Católicos⁸; asumindo o rol de cronistas do seu reinado e dos seus antecesores, e a función (esencial) de propaganda das concepcións políticas do novo Estado.

Sobre unha base común, escolástica e romanista, os letrados espallan coa escritura, pero tamén por medio da palabra, e dos actos, rituais e símbolos da súa profesión, as súas ideas acerca da xusticia e a súa visión subxacente do mundo, de xeito diferente segundo

os medios sociais nos que viven e traballan (e dos que dependen para vivir e traballar), e polos que á súa vez están condicionados mentalmente. No procurador itinerante que representa a campesiños e xente común nos preitos cos señores, no notario público dun concello cidadán ou no letrado cortesán: callan diferentes mentalidades sociais, con amplas zonas de confluencia. Despois están os escribáns e notarios ó servicio dos señores laicos e eclesiásticos, que de seguro interpretan, nos intres conflictivos, os mesmos conceptos de maneira diversa ós homes de letras vencellados ó “terceiro estado” e á monarquía.

A centralidade da idea e da práctica da xusticia para a clase dirigente, por se-la súa función social, e para escribáns, notarios e licenciados en dereito, por se-la súa profesión, deron pé ó desenvolvemento dunha historia das ideas, do pensamento e das institucións, que en boa medida está xa feita por parte, entre outros, dos historiadores do dereito.

O obxecto da nosa investigación ubicámolo máis alá. Alén da cultura dominante, ¿que idea e ideal de xusticia están presentes nas culturas subalternas? Alén da cultura escrita, ¿que conceptos e imáxenes da xusticia actúan na cultura oral, popular?⁹ Alén da cultura das élites, ¿que representacións mentais dos vocablos “paz”, “seguridade”, “xusticia” utilizan as masas anónimas nas relacións sociais? A resposta destes interrogantes lévanos da historia das ideas, e das institucións, á historia das mentalidades. Nas mentalidades colectivas, ademais das ideas elaboradas nos círculos intelectuais (máis ou menos deformadas unha vez difundidas), topamos sentimientos, expresións do inconsciente, imáxenes, símbolos, recordos históricos, silencios, etc. Elementos que constitúen o que se vén denominando o mental colectivo.

Esta ampliación do campo de estudio, sendo necesaria para tódalas clases sociais, é a única vía para acceder ó coñecemento das mentalidades dos sectores populares que rara vez deixaron testemuño do seu pensar e sentir e que, polo demais, estaban alonxados das institucións onde se producían os sistemas e modelos culturais.

A porcentaxe de analfabetismo entre as testemuñas do preito Tabera-Fonseca é do 73,5%. Porcentaxe que chega ó 100% no caso dos labradores e pescadores. Doutra banda, os campesiños forman o grupo máis numeroso, o 41%, sumando con pescadores e oficiais artesáns a maioría relativa, o 53%. Quérese dicir que estamos diante dunha fonte documental axeitada para a procura da mentalidade popular, colectiva e de transmisión oral, na Galicia de finais da idade media e principios da idade moderna, tal como se manifestou cando “levantou a terra as santas hirmandades”¹⁰, e tal como se recordou posteriormente, pasadas seis décadas.

Francisco Sánchez, rexedor da cidade de Santiago, procurador en 1526 do arcebispo de Toledo, demanda das testemuñas de Fonseca mediante a súa terceira pregunta, se saben que se levantan os pobos do reino chamándose “Sancta Hermandad”¹¹. Das respuestas obtidas tiramos como ressortes mentais do levantamento tres ideas-forza, que se repiten unha e outra vez; vexámolo exemplarizado nunha resposta tipo:

- 1) se juntaron los pueblos y gentes comunes de las comarcas en hermandad para seguir los malfechos e ladrones e roba-dores e tener la tierra en paz...
- 2) derrocaban las fortalezas porque dellas hazian males los peones y gentes que en ellas estaban...
- 3) heran todas las gentes del dicho Reino en la dicha hermanadad y contra los dichos caballeros del dicho Reino y también heran contra ellos sus mismos basallos¹².

As motivacións que aducen os protagonistas e mailos seus sucesores, para explicar la sublevación descobren: 1) un desexo de xusticia, paz e seguridade; 2) unha actitude anti-fortaleza; e 3) unha conciencia anti-señorial. Dun modo más completo interveñen, así mesmo, na explicación e na xustificación da rebelión, outros dos elementos: a) o rei, “todo aquello que facian hera por mandado del rey y por su servicio”¹³, e b) a providencia, “lo que ansi hazia la dicha hermandad hera por lo que complia al servicio de Dios”¹⁴. Centrarémo-la nosa atención no primeiro dos factores mentais aludidos: a xusticia, que implica a paz e a seguridade. Se cadra o de maior índice de xeneralidade dos tres elementos (xusticia, e actitudes anti-fortaleza e anti-señorial) que directamente orixinan a revolta social, segundo os mesmos actores do acontecemento, sesenta anos despois.

Teña en consideración o lector que, a reivindicación social da xusticia, non tiña a mesma significación no século XV que na época contemporánea. Pedi-la xusticia, explicitamente, para que non haxa pobres e ricos, para unha mellor redistribución dos bens materiais, e non digamos para transformar las estructuras económico-sociais con tales fins: veñen a ser conceptos canto menos da idade moderna. Demandá-la xusticia, dende ambaixo, a finais da idade media galega, cara á anarquia e á violencia dos cabaleiros, para salvagardar la integridade física e os medios de vida das persoas, tiña un carácter más básico; pobres e ricos non fidalgos, e parte da mesma nobreza, estiveron por este labor xusticieiro; que coadxuvou a pór en pé un levantamento de xente curhas características que xa non se repetiron na Galicia dos séculos posteriores.

sociais: en tanto que non disponemos dunha monografía anterior que sirva de referencia. A revolta irmandiña, e a cuestión da xusticia medieval en Galicia, non foron tratadas, deixa hoxe, dende o ángulo das mentalidades. En xeral, a historia das mentalidades colectivas, xove como campo historiográfico, segue abondo centrada nos estudos pluriseculares, sen fundirse plenamente coa historia *événemmentielle*. Doutra banda, no terreo da investigación dos conflictos sociais medievais, o estudio das mentalidades ainda non conquериu a súa autonomía, como eido de traballo fundamental para comprende-las causas e as consecuencias das revoltas populares.

As fontes usadas, segundo a orde de importancia para o noso labor, son: A) Preito Tabera-Fonseca. B) Querelas presentadas no concello de Ourense. C) Documentos do tempo da irmandade. D) Aqueloutras fontes da Galicia do século XV.

As probanzas do preito Tabera-Fonseca (T-F), datadas en 1526 e 1527, fonte principal, hoxe por hoxe, para o coñecemento da revolución irmandiña, serviu de base para o libro, feito en 1926, de Couselo Bouzas, *La guerra hermandina. Siglo XV*. O preito foi transscrito e editado recentemente (1984) por Ángel Rodríguez González, redescubridor e difusor, nos pasados anos, da rebelión dos irmandiños como tema para a investigación histórica, baixo o título: *Las fortalezas de la Mitra Compostelana y los "irmandiños". Pleito Tabera-Fonseca*.

Juan Tabera ó suceder a Alonso de Fonseca no arcebispado de Santiago, esixulle que reparase (ou pagase a reparación) as fortalezas da Igrexa, que estaban caídas dende o tempo das irmandades. Ó se negar Fonseca, principiou un preito, por ver quen tiña razón: se Tabera acusando de negligencia ós seus antecesores, os Fonseca; se Fonseca argumentando que reparara e coidara das fortalezas da Igrexa, e que se algunhas outras non foran reedificadas sería por seren innecesarias. Nomean cadanxeus xuíces árbitros, procuradores (representantes) e peritos para a taxación dos desperfectos. Tendo lugar as probanzas correspondentes: os xuíces e procuradores nomeados percorren o reino de Galicia, preguntándolle ás testemuñas das aldeas, vilas e cidades, sobre as fortalezas, por que foran derrocadas había 60 anos, se foran ou non reedificadas, etc. A dinámica do preito levou ós procuradores de Fonseca a procurar testemuñas favorables á Santa Irmandade, para da-la imaxe dos derrocamentos e das non reedificacións como un movemento forte, que nin o arcebispou Fonseca daquel tempo, nin os demais cabaleiros, puideran contrarrestar. A xente de Tabera turraba na dirección contraria.

Son dous os Fonseca que asoman no preito, pai e fillo, un sucede ó outro no arcebispado. O primeiro (1463-1506), coñecido como o Patriarca porque recibiu a dignidade de Patriarca de Ale-

jandría ó deixar Santiago, tocoulle vivi-la época da irmandade, e as tres décadas que seguiron a esta, a miúdo desterrado do arcebispado. O segundo Fonseca (1506-1524) vén nomeado nas probanzas como arcebispou de Toledo, xa que detentaba tal dignidade no intre de levarse a cabo o preito. Juan Tabera, que aparece no preito como arcebispou de Santiago, culpabilizaba ós dous Fonseca, sobre todo ó arcebispou de Toledo, o seu inmediato antecesor, do estado ruinoso das torres e castelos da terra de Santiago, e de que os Fonseca non souberan, ou non quixeran, obrigar ós vasalos a volver edifica-las fortalezas que derrubarán en 1467, como fixeran outros señores de fortalezas do reino de Galicia.

A segunda fonte empregada son 139 documentos tirados por Ferro Couselo dos libros dos notarios do concello de Ourense (anos 1432 a 1459, e 1484), publicados en *A vida e a fala dos devanceiros. Escolma de documentos en galego dos séculos XIII ao XVI*, documentos 224 a 363 do volume segundo. Dos cales esquillamos unhas 80 querelas, ou denuncias de agravios, presentadas perante o notario oficial do concello. Dende as Partidas (século XIII), a autoridade xudicial podía proceder *ex officio* en materia penal, sen que mediara acusación. Sexa de oficio, sexa por querela da parte demandante, o proceso xudicial podía ser oral e/ou escrito. Nembargante, en Castela dende 1431 as denuncias tiñan que ser escritas, e debía darse a coñece-lo querelante¹. Esta é a razón legal pola que, a partir dessa data, os notarios do concello de Ourense coidaban de pasar ós seus libros as notas das querelas a instancia de parte, que era, en ocasións, o procurador e demás dirixentes do concello, actuando de oficio.

Coas querelas de Ourense e os delitos concretos denunciados polas testemuñas do preito T-F, elaboramos dúas series (*Apéndices 2 e 3*) para basea-la nosa análise. Series que se complementan en varios sentidos: A) A de Ourense está feita con datos coetáneos; e a do preito con datos daquel tempo relembrados 60 anos despois. B) A primeira cóbre cronoloxicamente as tres décadas que preceden ó decenio dos anos 60, época da irmandade; a segunda ós anos inmediatamente anteriores a 1467. C) As querelas de Ourense refírense a un ámbito local; o preito ó reino de Galicia. D) A documentación notarial ourensá reflexa a mentalidade dos ciudadáns; as declaracóns do preito, as mentalidades de labradores, pescadores, oficiais, ciudadáns, escudeiros, coengos, etc. En xeral, seguimos nomeadamente a documentación ourensá cando precisamos coñecer, polo miúdo, na parte xenética do noso traballo, o proceso que conduce ó levantamento de 1467; co que supón de prima-la formación da mentalidade de revolta nas cidades, nun país feudal maioritariamente rural.

Nestas fontes pode restrinxir a plena representatividade das opiniões e actitudes recollidas, respecto das mentalidades más populares, o contexto xerárquico no que acontece a presentación das querelas ou a prestación de testemuños. No caso de Ourense: o punto de vista que prevalece na documentación é o da clase media urbana que detenta o poder no concello, e asume, en 1455 e en 1467, a mentalidade de revolta; fican nun segundo plano a maioría do común: oficiais, labradores, sectores marxinados, etc. No caso do preito: a atmósfera xerárquica de xuíces e procuradores interrogando á xente común; que logo se ve compensada, entre outros factores, polo interese dunha das partes en facilita-las declaracions pro-irmandiñas.

O tempo transcorrido entre a revolta e as declaracions das testemuñas, fixo que se transmitiran, e representaran en 1526-7, de xeito desigual, os diversos compoñentes da mentalidade irmandiña, amén da incidencia dos factores da concxuntura dos anos 20 do século XVI. De aí o valor das fontes coetáneas, como documentos redactados pola propia irmandade, ou novas sobre ela saídas das crónicas e doutra documentación daquel tempo. Fan éstas posible o contraste, e salientan as variacións mentais habidas: entre 1467 e 1526-7, antes e despois da irmandade, etc. Botamos man daquela de documentos publicados por Ferro Couselo e López Ferreiro, das coleccións documentais, crónicas, etc., e tamén documentos inéditos.

A maneira de cita-lo preito será: *Fortalezas*, e o número de páxina da edición de Ángel Rodríguez, para o caso de referirnos ó que non son declaracions de testemuña. As declaracions serán mentadas soamente polo nome da testemuña, a súa categoría social e o número de páxina en que está a cita. A documentación notarial ourensá citarémos nas notas así: FERRO, tomo, páxinas.

Daremos agora unha escolma das varias fontes que imos utilizar, incluíndo algúns libros, artigos e revistas dos que expurgamos referencias documentais:

- ALFONSO X, *Fuero Real*; J. AZEVEDO, ed., Braga, Universidade, 1982.
- ALFONSO X, *Primera partida*; J.A. ARIAS BONET, ed., Valladolid, Universidade, 1975.
- Vasco de APONTE, *Recuento de las casas antiguas del reino de Galicia*; M. DÍAZ e outros, eds., Santiago, Xunta de Galicia, 1986.
- T. AZCONA, *Isabel la Católica. Estudio crítico de su vida y su reinado*, Madrid, BAC, 1964.
- E. BARRENA, *Ordenanzas de la hermandad de Guipúzcoa (1375-1463). Documentos*, San Sebastián. Sociedad de Estudios Vascos, 1982.
- Boletín de la Real Academia Gallega. Colección de Documentos Históricos*, A Coruña, 1915, 1931.
- E. CAL PARDO, *El monasterio de San Salvador de Pedroso en tierras de Trascanos. Colección documental*, A Coruña, Dep. Provincial, 1984.

- Colección Diplomática de "Galicia Histórica"*, Santiago, 1901.
- Cortes de los antiguos reinos de León y de Castilla*, III, Madrid, Real Academia de la Historia, 1866.
- Crónicas de los Reyes de Castilla*, Biblioteca de Autores Españoles, n.º 70, Madrid, Atlas, 1953.
- Documentos del Archivo de la Catedral de Orense*, 2 volúmenes, Ourense, 1923.
- E. DURO PEÑA, *Catálogo de documentos reales del archivo de la catedral de Orense (844-1520)*, Barcelona, Instituto de Estudios Medievales, 1972.
- E. DURO PEÑA, *Catálogos de los documentos privados en pergamo del Archivo de la Catedral de Orense (888-1554)*, Ourense, Instituto Padre Feijoo, 1973.
- L. FERNÁNDEZ VEGA, *La Real Audiencia de Galicia, órgano de gobierno del Antiguo Régimen (1480-1808)*, 3 vol., A Coruña, Dep. Provincial, 1982.
- X. FERRO COUSELO, *A vida e a fala dos devanceiros. Escolma de documentos en galego dos séculos XII ao XVI*, 2 vol., Vigo, Galaxia, 1967.
- Galicia Diplomática*, tomos I a IV, Santiago, 1882 ss.
- P. GALINDO ROMEO, *Tuy en la Baja Edad Media (ss. XII-XV)*, Madrid, Instituto E. Flórez, 1923.
- F. GÁNDARA, *Armas y triunfos. Hechos heroicos de los hijos de Galicia*, Madrid, 1662; ed. facsímil, Santiago, Bibliófilos Gallegos, 1970.
- J. GARCÍA ORO, *Galicia en la baja edad media. Iglesia, señorío y nobleza*, Santiago, Bibliófilos Gallegos, 1977.
- J. GARCÍA ORO, *La nobleza gallega en la baja edad media. Las casas nobles y sus relaciones estamentales*, Santiago, Bibliófilos Gallegos, 1981.
- E. LEIROS, "Acerca de las torres y fortalezas de la Catedral y del Palacio episcopal de Orense", *Cuadernos de Estudios Gallegos*, II-5, 1946.
- E. LEIROS, "Don Enrique IV y el arzobispo de Santiago de Compostela", *Boletín de la Real Academia Gallega*, XXVII, outubro de 1956.
- A. LÓPEZ FERREIRO, *Rodrigo de Luna*, Santiago, 1884.
- A. LÓPEZ FERREIRO, *Galicia en el último tercio del siglo XV*, Vigo, Compostela, 1968.
- A. LÓPEZ FERREIRO, *Historia de la S.A.M. Iglesia de Santiago de Compostela*, tomos IV a VIII, ed. facsímil, Santiago, Salvora, 1983.
- J. GARCÍA MERCADAL, *Viajes de extranjeros por España y Portugal*, Madrid, Aguilar, 1952.
- Ldo. MOLINA, *Descripción del Reyno de Galicia y de las casas notables del*, 1550; Madrid, 1675.
- A. NEIRA MOSQUERA, *Monografías de Santiago y dispersos temas compostelanos (1844-1852)*, Santiago, Bibliófilos Gallegos, 1950.
- J. OCAMPO, *Descendencia de los Pazos de Probén*, ms. inédito do século XVI, Arquivo de X. M. Alvarez Blázquez.
- A. LÓPEZ PELÁEZ, *El señorío temporal de los obispós de Lugo*, A Coruña, 1897.
- A. RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, *Las Fortalezas de la mitra compostelana y los "irmundiños". Pleito Tabera-Fonseca*, 2 vol., Pontevedra, Fundación Barrié de la Maza, 1984.
- L. GARCÍA SALAZAR, *Las bienandanzas y fortunas. Códice del siglo XV*; A. RODRÍGUEZ HERRERO, ed., Bilbao, 1965.
- L. SÁNCHEZ BELDA, *Documentos reales de la Edad Media referentes a Galicia*, Madrid, Ministerio de Educación Nacional, 1953.
- J. TORRES FONTES, *Estudio sobre la "Crónica de Enrique IV" del Doctor Galindez de Carvajal*, Murcia, CSIC, 1946.
- D. VALERA, *Memorial de diversas hazañas*, Madrid, Espasa Calpe, 1941.

- R. VÁZQUEZ, *Crónica de Santa María de Iria (Códice gallego del siglo XV)*,
J. CARRO GARCIA, ed., Santiago, CEG, 1951.
M. VEGA, *Chronología de los jueces de Castilla*, Biblioteca Nacional, ms.
19418.
B. VICETTO, *Historia de Galicia*, VI, Ferrol, 1872; ed. facsímil, Alvarellos,
1979.

III. BIBLIOGRAFÍA

Un libro de obrigada mención, entre os poucos traballos que teñen que ver de xeito directo coa nosa investigación, é o publicado en 1978 por Salustiano Moreta, *Malhechores-feudales. Violencia, antagonismos y alianzas de clases en Castilla, Siglos XIII-XIV*. As súas conclusóns van ser confirmadas pola nosa enquisa no século XV galego, onde a violencia da nobreza, detectada por Moreta para os séculos precedentes, resulta se cabe incrementada e xeneralizada.

A temática das malfeitorías señorais, aberta coa investigación de Moreta, non tivo (malfadadamente) continuación sobresaínte. Isto malia que, coidamos, a ruptura violenta, por parte da clase dirixente señorial de finais da idade media, das normas da legalidade que eles crearon, e da legalidade consuetudinaria popular, terá consecuencias ben sinaladas –que están sen estudiar– nas relacións sociais e económicas, e por suposto nas mentalidades colectivas.

Emporiso, suliñemos algunas variacións de obxecto, método e resultados da nosa indagación, a parte da diferencia de ámbitos, cronolóxico e espacial, en relación co estudio dos malfeiteores-feudais casteláns. A nosa intención non é agora tanto amosa-la violencia dos señores, como as reaccións mentais das clases e capas sociais agredidas; en especial, no referente á transgresión do dereito e da xusticia: polos cambios mentais que iso supón cara a intervención histórica das clases subalternas na baixa idade media. Distinguiríamos tamén o método cuantitativo que pomos en práctica, e as fontes notariais e xudiciais tratadas, para analiza-la visión popular; do uso principal de fontes narrativas (xurídicas, literarias, crónicas e actas de Cortes) tratadas cualitativamente por parte de Moreta, para estuda-lo comportamento dos cabaleiros; fontes redactadas, en boa medida, por letrados vinculados ó universo mental e político da clase dominante.

Nos séculos XIII e XIV os señores delinquen, pero tamén exercen a xusticia, o seu señorío é polo regular xurisdiccional; isto

foi o que nós tivemos en conta ó examina-la crise de xusticia señorial. Poida que este aspecto positivo estea desatendido na obra de Moreta, en función da finalidade do seu libro; sendo do maior proveito para a nosa cata: a desconformidade (na mesma persoa) señor da xusticia/señor dos maleficios é o que fai buli-lo sentimento antiseñorial de aldraxe nos vasalos.

Moreta periodiza para Castela as violencias da clase feudal "que fan a súa aparición ó redor da década dos anos setenta do século XIII, que se incrementan e intensifican de modo sinalado nos primeiros anos do século XIV, e que acadan a súa cota máis alta durante a segunda e terceira décadas desta centuria"¹. Quer por ser distinta a situación, na primeira metade do século XIV, no reino de Galicia; quer porque nós tivemos en consideración a acción xusticieira de señores e do rei Alfonso XI; o caso é que obtemos, para este período resultados diversos: a inestabilidade da xusticia na parte final do século XIII, míngua nas primeiras décadas do século XIV. Por outra parte, roboramos no reinado de Alfonso XI (1312-1350), sobre todo dende a súa maioría en 1324, o comezo dun "movemento de establecemento da orde xurídica e da xusticia"².

Alén diso, fagamos relación da bibliografía que mellor nos serviu para a redacción deste estudio:

- A. ÁLVAREZ MORALES, *Las hermandades, expresión del movimiento comunitario en España*, Valladolid, Universidade, 1974.
- I. BECEIRO, *La rebelión irmandiña*, Madrid, Akal, 1977.
- E. BENITO RUANO, *Hermandades en Asturias durante la edad media*, Oviedo, 1972.
- S. BERNAL MARTÍN, *La administración de justicia en la Segovia medieval*, Segovia, Caja de Ahorros, 1979.
- M. BLOCH, *A sociedade feudal*, Lisboa, Edições 70, 1982.
- J. BONO, *Historia del derecho notarial español*, I. 1, "La edad Media", Madrid, Junta de Decanos de Colegios Notariales, 1979.
- G. BOUTHOU, *Las mentalidades*, Barcelona, Oikos-Tau, 1971.
- M. C. CARLE, *Del concejo medieval castellano-leonés*, Buenos Aires, Instituto de Historia de España, 1968.
- Y. CASTAN, "Exemplarité judiciaire, caution ou éveil des études sérielles", *Histoire sociale, sensibilités collectives et mentalités. Mélanges Robert Mandrou*, Paris, P.U.F., 1985.
- J. CASTÁN TOBENAS, *La idea de justicia*, Madrid, Reus, 1978.
- W. R. COOK, R. B. HERZMAN, *La visión medieval del mundo*, Barcelona, Vicens-Vives, 1985.
- J. COUSELO BOUZAS, *La guerra hermandiña. Siglo XV*, Santiago, El Eco Franciscano, 1926.
- J. DONAPETRY, *Historia de Viveiro y su concejo*, Viveiro, 1953.
- G. DUBY, *Hombres y estructuras de la edad media*, Madrid, Siglo XXI, 1977.
- G. DUBY, *Historia social e ideologías de las sociedades y otros ensayos de historia*, Barcelona, Anagrama, 1976.
- CH. E. DUFOURCQ, J. GAUTIER-DALCHE, *Historia económica y social de la España cristiana en la edad media*, Barcelona, El Albir, 1983.

- A. EIRAS ROEL, Prólogo a *La Real Audiencia de Galicia...*, de FERNÁNDEZ VEGA, A Coruña, Dep. Provincial, 1982, I, pp. 15-49.
- R. FOSSIER, *Le Moyen Age. Vol. 3. Le temps des crises, 1250-1520*, Paris, Armand Colin, 1983.
- R. FOSSIER, *Historia del campesinado en el occidente medieval, (siglos XI-XIV)*, Barcelona, Crítica, 1985.
- A. GARCÍA-GALLO, *Manual de historia del derecho español*, 2 vol., Madrid, 1982.
- J. GARCÍA ORO, "La nobleza gallega en el siglo XV", *I Jornadas de Metodología Aplicada de las Ciencias Históricas*, II, Santiago, Universidade, 1975.
- M. GARCÍA PELAYO, *La idea medieval del derecho*, Caracas, Universidade, 1962.
- C. GINZBURG, *El queso y los gusanos. El cosmos, según un molinero del siglo XVI*, Barcelona, Muchnik, 1982.
- B. GONZÁLEZ ALONSO, *Gobernación y gobernadores. Notas sobre la administración de Castilla en el período de formación del Estado moderno*, Madrid, Universidade, 1974.
- C. GONZÁLEZ MÍNGUEZ, "El movimento hermandino en Alava", *En la España medieval*, II, Madrid, Universidade, 1982.
- B. GUENEE, *Occidente durante los siglos XIV y XV. Los Estados*, Barcelona, Labor, 1973.
- J. I. GUTIÉRREZ NIETO, "Puntos de aproximación en torno al movimiento hermandino (relaciones entre la Santa Hermandad y la Santa Irmandade)", *I Jornadas de Metodología Aplicada de las Ciencias Históricas*, II, Santiago, Universidade, 1975.
- J. HUIZINGA, *El otoño de la Edad Media*, Madrid, Alianza Editorial, 1981.
- J. LALINDE ABADÍA, *Iniciación histórica al derecho español*, Barcelona, Ariel, 1970.
- J. LE GOFF, *La civilización del Occidente medieval*, Barcelona, Juventud, 1969.
- J. LE GOFF, "Las mentalidades: una historia ambigua", *Hacer la historia*, Barcelona, Laia, 1979, III, pp. 81-98.
- A. LÓPEZ CARREIRA, "Sobre o contido de clase do movimento irmandiño", *Grial*, n.º 67, 1980, pp. 106-108.
- J. A. MARAVALL, *Estado moderno y mentalidad social (siglos XV a XVII)*, Madrid, Revista de Occidente, 1972.
- J. A. MARAVALL, *Las Comunidades de Castilla*, Madrid, Alianza Universidad, 1979.
- D. MARIÑO VEIRAS, *Señorío de Santa María de Meira (s. XII-XVI)*, A Coruña, Nós, 1983.
- J. L. MARTÍN, "Historia de las mentalidades en Castilla-León", *Historia medieval: cuestiones de metodología*, Valladolid, Universidade, 1982.
- J. C. MARTÍN CEA, *El campesinado castellano de la cuenca del Duero. Aproximaciones a su estudio durante los siglos XIII al XV*, Valladolid, Conselho General de Castilla y León, 1983.
- S. MARTINEZ RISCO, *O sentimento da xustiza na literatura galega*, Vigo, Galaxia, 1953.
- L. MONTALVO JARDÍN, *Hermandades de Castilla*, discurso na Universidade Central, Madrid, 1862.
- S. MORETA, *Malhechores-Feudales. Violencia, antagonismos y alianzas de clases en Castilla, siglos XIII-XIV*, Madrid, Cátedra, 1978.
- M. MURGUIA, "De las guerras de Galicia en el siglo XV y de su verdadero carácter", *Galicia, Revista Universal*, A Coruña, 1861, I, pp. 118-120, 129-133, 145-149.

- M. C. PALLARES MÉNDEZ, *El monasterio de Sobrado: un ejemplo del protagonismo monástico en la Galicia medieval*, A Coruña, Dep. Provincial, 1979.
- E. PORTELA SILVA, *La región del obispado de Tuy en los siglos XII a XV*, Santiago, Dep. Provincial, 1976.
- J. PUJOL, *Las Hermandades de Castilla y León*, 1913; ed. facsimil, León, Nebrija, 1982.
- M. X. RODRÍGUEZ GALDO, *Señores y campesinos en Galicia, siglos XIV-XVI*, Santiago, Pico Sacro, 1976.
- A. RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, "Fuentes para el estudio del movimiento hermandino", *I Jornadas de Metodología Aplicada de las Ciencias Históricas*, II, Santiago, Universidade, 1975.
- A. RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, "Presupuestos económicos de las guerras irmandiñas del siglo XV: balance de una coyuntura", *Galicia: rasgos originales y perspectiva de conjunto*; J. BARREIRO SOMOZA, L.M. BARRIO, eds., Vigo, 1981.
- A. RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, "Irmandiños", *Gran Enciclopedia Gallega*, Tomo 18, pp. 61-67.
- G. RUDÉ, *Revuelta popular y conciencia de clase*, Barcelona, Crítica, 1981.
- E. SARASA SANCHEZ, *Sociedad y conflictos sociales en Aragón. Siglos XIII-XV. Estructuras de poder y conflictos de clase*, Madrid, Siglo XXI, 1981.
- J. C. SCHMITT, *La herejía del Santo Lebrel. Guinefort, curandero de niños desde el siglo XIII*, Barcelona, Muchnik, 1984.
- L. SUÁREZ FERNÁNDEZ, "Evolución histórica de las hermandades castellanas", *Cuadernos de Historia de España*, XVI, 1951, pp. 5-45.
- W. ULLMANN, *Principios de gobierno y política en la Edad Media*, Madrid, Revista de Occidente, 1971.
- L. G. VALDEAVELLANO, *Curso de historia de las instituciones españolas*, Madrid, Revista de Occidente, 1973.
- J. VALDEON, *Los conflictos sociales en el reino de Castilla en los siglos XIV y XV*, Madrid, Siglo XXI, 1975.
- J. VALDEON, "Crisis económica y enfrentamientos sociales en la España de la Edad Media", *La sociedad vasca rural y urbana en el marco de crisis de los siglos XIV y XV*, Bilbao, Dep. Provincial, 1975, pp. 11-27.
- M. VOVELLE, *Ideologías y mentalidades*, Barcelona, Ariel, 1985.
- M. VOVELLE, *La mentalité révolutionnaire. Société et mentalités sous la révolution française*, Paris, Editions Sociales, 1985.

IV. FORMACIÓN DA MENTALIDADE XUSTICIEIRA DE REVOLTA

A decisión colectiva de rebelarse, por mingua de xusticia e para a defensa de seu, lévanos a estudiar: A) A evolución, estabilidade e crise, da xusticia medieval, señorial e real, anque sexa a grandes rasgos, nos séculos XII, XIII e XIV; B) O proceso de mentalización e acción popular que levará, a mediados do século XV, á convención mental de 1467.

Romano e Tenenti dilucidan a causa de que o humanismo do centro e do norte de Europa seguirá outro destino que o italiano, conectando coa reforma protestante, abrindo as portas a un novo equilibrio da cultura europea, afirmando que, fronte ó elitismo dos humanistas italianos, os alemáns, flamencos e franceses, interpretan unha fonda esixencia colectiva, moral, adheríndose nalgún grao "á convención ética concreta e ás necesidades da sensibilidade colectiva"¹. Convención ética; con maior razón poderemos falar, nas circunstancias episódicas dunha crise social, de *convención mental*: configurada polos vectores mentais (incluídos os ideolóxicos) que inciden na vida social nun intre determinado. Igual que, a efectos da análise, discernimos unha convención económica e unha convención política, cómpre salienta-la convención das mentalidades, máxime tratándose dun acontecemento que pon en movemento, na primavera de 1467, a unha parte considerable da poboación. Din as testemuñas que "heran muchos y de muchas partes y lugares"²; e anque os señores das fortalezas quixeran evita-lo derrocamento de las, non o "podieran hazer porque toda la gente del dicho Reino hera en favor de la dicha hermandad y contra ellos"³.

1. Estabilidade e crise da xusticia medieval

Semella importante que nos fagamos unha idea aproximada verbo do papel da xusticia, da súa reivindicación por parte dos de

abaixo e da súa execución por parte dos de enriba, do seu status conflictivo e contexto mental, tanto no tempo longo dos séculos coma no tempo medio das décadas que preceden a 1467. Veremos un proceso con altibaixos, non lineal, que así e todo desvela sinais dunha periodización. Abonda para o noso obxectivo tirar conclusións dalgúns datos cualitativos significativos.

a. Alfonso VII e Xelmírez, xusticieiros

No *Sumario de los reyes de España* de principios do século XV recóllese, con evidente nostalxia, un relato de como Alfonso VII executaba persoalmente a xusticia, vindo preto a Galicia e mandando colgar un infanzón na porta da súa casa, a petición dun labrador que se fora querelar a Toledo, perante o propio emperador, porque o fidalgo lle tomara por forza unha herdade⁴. López Ferreiro non menta ningún acto xusticieiro individual de Alfonso VII, mentres foi, disque, rei de Galicia⁵. Tampouco é un procedemento habitual. Do que si hai testemuños documentais é da execución da xusticia polos reis, nos lugares e cidades, onde se trasladaba a Corte. No verán de 1127, sendo xa rei de Castela e León, Alfonso VII estivo en Galicia xuntando xente de armas para a guerra co rei de Portugal⁶. Tampouco é imposible que se dera algúun feito xusticieiro do rei, ben necesitado de apoio militar, que despois servira de base para o relato que citamos. Redactado polo que fora despenseiro maior da muller de Juan I, é dicir, de orixe, cortesá.

O que si é seguro é a pertenza do texto ó xénero das lendas e tradicións orais, fonte axeitada para o estudio das mentalidades, neste caso a imaxe do rei ideal. “É estonce el Emperador anduvo por Galicia descubiertamente faciendo justicia, é sosegando la tierra”⁷. Xunto co propagandismo real coexiste no relato o punto de vista da tradición popular: un labrador conquire, visitando dúas veces ó rei en Toledo, que veña a Galicia andando “de dia é de noche”, ó lugar onde vivía o seu inimigo o infanzón. Parouse o rei fronte á súa porta e mandoulle dicir que saíse fóra que o emperador o chamaba. “É quando el Infanzon lo oyo, ovo muygrand miedo de la muerte, é comenzó de fuir; mas luego fue preso”⁸.

A realidade da época en que está escrita a versión do relato que coñecemos é ben outra. Podemos exemplarizala naquela visita que, o 18 de xaneiro de 1432, o procurador dos vecíños de Ferrol, Pedro Padrón, fixo a Zamora, onda o rei Juan II, para presentar un escrito de agravios; non foi recibido, e mandou tomar testemuño a un notario da protestación “ante las puertas del palacio de nuestro Señor Rey, por quanto non puedo aver su presencia”; laiándose “por no poder al presente alcanzar cumplimiento de justicia”; e

ameazando que se “quebrántando los dichos privilejos, é usos”, Juan II facía mercede da vila de Ferrol a Pedro Fernández de Andrade, que tal decisión rexía “sea en si ninguna, é de ningún valor”⁹. Dende finais do século XIV o ideal de rei xusticieiro, defensor dos desvalidos e dos pobres, fica cada vez máis niso: nun ideal. A idealización popular do rei de Castela estaba favorecida, na baixa idade media, no reino de Galicia, polo afastamento físico e político dos reis de carne e óso, que rara vez pasaban por Galicia. Logo volaremos a este tema.

A debilidade da monarquía e a fragmentación da soberanía estatal, colocaba nos señores a verdadeira responsabilidade da salvagarda da xusticia e da paz, por delegación do rei. Nas concesións reais de xurisdiccionés a prelados e nobres, coas rendas e dereitos señoriais correspondentes ía implícito, ademais do derecho (fonte importante de ingresos para o señor), o deber de facer xusticia e te-la terra en paz.

No tempo de Xelmírez a guerra é tamén cotiá: Castela con Aragón, Castela con Portugal, guerra civil entre Urraca e Alfonso VIII, etc.; sendo os galegos directamente afectados por elas (claro que quizais menos gravemente que polas guerras dos cabaleiros no século XV); as revoltas sucédense: 1111, 1116-1117, 1136; sen embargo, logo da tronada viña o sosego. A concuntura económica de expansión e estabilidade social, que abrangue a segunda mitade do século XII e a primeira mitade do século XIII¹⁰, fan posible, neste período, xunto coa recuperación señorial do consenso social, perdido en momentos de revoltas e guerras, a consolidación e vulgarización no reino de Galicia da visión feudal do mundo, dominante no occidente medieval. Este momento de consolidación terá lugar sobre todo despois de Xelmírez, que tivo o mérito do constructor.

O arcebispo Xelmírez recolle a teoría tripartita da sociedade, a ideoloxía da “paz de Deus” e o cesaropapismo que propugna a reforma gregoriana, e tenta senta-las bases da nova “harmonía social”¹¹. O aguillón para ese esforzo teórico e práctico, para te-la terra gobernada en xusticia, está precisamente nos elementos de inestabilidade que o sistema manifesta na primeira mitade do século XII.

Vexamos estes esforzos no eido da xusticia. Concilio do ano 1113: decretos dados por Diego Xelmírez *ad protegendos pauperes*. Para protexe-los pobos o bispo de Santiago establece unha “norma para la administración de justicia en toda la tierra de Santiago”, e fai xurar ós nobres do bispado que ninguén protexerá saltadeiros nin invadirá igrexas¹². Rebelión comunal 1116-1117: Diego Xelmírez restrinxe as represalias. Guerra civil en Galicia, entre a raíña Urraca e a facción Froilaz, que acaba coas condicións nor-

mais de vida durante os anos 1123 e 1124¹³. O ano seguinte, o 15 de xaneiro, decreto de Xelmírez cun xuramento, onde:

promete á presencia de todos, con toda verdad y bajo la fe de Cristo, que guardará y observará la justicia en Compostela, y que ni por dinero, ni por favor, ni por odio se apartará de ella¹⁴.

En 1130 fan xunta, por orde de Alfonso VII –xusticia por delegación– os nobres de Galicia, presididos polo arcebispo de Santiago, para “extirpar con la hoz de la justicia la maleza de los vicios”, e decretan a revisión de prendas e embargos, que ningúen embargue ós mercaderes que vaian de paso e que ningúen garde na súa casa –sexa peiteiro, sexta cabaleiro– ladrón. De contado un dos nobres participantes na xuntanza, asaltóu, entre Padrón e Santiago, a uns comerciantes estranxeiros e roubóulle-la carga de mercadorías. O meirino do arcebispo, dunha banda, e os veciños de Santiago, doutra, perseguen ó nobre malfeitor, derrótano militarmente e Xelmírez devolve o roubado ós mercaderes¹⁵. Os veciños de Compostela colaboran co arcebispo na persecución dos malfeiteores, a pesar da pugna que mantíñan entrámbolos dous. Puni-los delincuentes, mesmo se son cabaleiros, facer respeita-la xusticia, é un punto de encontro entre a mentalidade popular e a nova mentalidade señororial, que Xelmírez personifica. Mentalidade que cristianiiza a cabalería, poñéndoa ó servicio da paz e da seguridade de toda a sociedade.

Seis anos despois, en 1136, rebélase Santiago contra o arcebispo arrombándoo un tempo da xurisdicción temporal da cidade. A diferencia respecto da situación de 1467 consiste, como veremos más adiante, en que os vasalos vián en 1467, en grande medida, ós señores mesmos como malfeitos: non debe estrañar daquela que os movementos antiseñoriais do século XV resulten amplificados. Segundo a Althusser, e utilizando as súas categorías conceptuais, diríamos que o arredamento señorial da xusticia sobre determinará a contradicción estructural señores/vasalos.

b. *Fins do século XIII: crise social e primeiras irmandades*

Na segunda metade do século XIII crébase, de novo, o equilibrio social en Santiago. A loita que houbo para decidi-la sucesión do arcebispo Juan Arias levou a Alfonso X a tomar baixo a súa protección ós concellos da terra de Santiago, ordenándolles garda-los camiños arredor da cidade. Para logo desdicirse, ante unha queixa do cabido, porque os do concello, dicían "faciades justiça en la terra de Santiago et que amianaçavades los cavaleiros et los figosdal-

go”. O rei, a través dunha carta, o 28 de xullo de 1267, conmina ós veciños mandando que “non fagades iustiça nenguna”. De novo, nunha concxuntura de sé vacante, o problema é a persecución dos “ladrones et robadores et malfechos en los caminos arrededor de Santiago”; os compostelanos, aproveitando un apoio (relativo) de Alfonso X, administran por si mesmos a xusticia civil e criminal –primeiro paso– para ó cabo suscitar –segundo paso– a teima eterna do poder xurisdiccional sobre Santiago.

Como o problema dos malfeiteiros non amaina, en 1271, o coidado, pois a sé seguía vacante, nomea unha comisión de coengos adicada únicamente a proceder contra eles. Calquera desestabilización do sistema comporta o enrufamento dos malfeiteiros por min-gua da autoridade encargada de castigos. Mais ese feito sendo certo, tamén era un grande pretexto: abría as portas ó cuestionamento do señorío arcebispal. Con algúin éxito nesta ocasión, por certo: Alfonso X desapodera ó arcebispo do señorío sobre a terra de Santiago, en 1273, que pasa a señorío real, ata o ano 1311 no que Fernando IV fai volta-la xurisdicción da cidade, e da terra de Santiago, ó arcebispo¹⁶. Trinta e oito anos sen máis señor que o rei, recoñécéndolle ó arcebispo soamente a xurisdicción espiritual. Esta experiencia tivo que afianzar moito, no limiar do século XIV a conciencia antiseñorial nas cidades, vilas e lugares da terra de Santiago. Enténdese así mellor a tremenda resistencia que tivo que vencer Berenguel de Landoira, elixido arcebispo en 1317, para tomar posesión do cargo.

O empeoramento das tensións sobre a xusticia e os dereitos xurisdiccionais non é privativo, na segunda parte do século XIII, do arcebispado de Santiago. No bispado de Mondoñedo, por exemplo, atopamos que os homes do bispo, dende a fortaleza de Gueimonde, rompen paz e tregua pagada, cometan roubos, danos e prisións, matan o gando e amputan pés, agraviando de múltiples formas ós vasalos e monxes do mosteiro de Meira, cando menos en tres oportunidades a partir de 1246. O concello de Castrodouro, a fins do século, levantouse en armas contra o bispo resultando que “omes morreron de hua parte e da outra”. Sempre, por medio, as malfeitorías que, segundo os vasalos, o señor ora permite ora práctica. 1287, Rodrigo Gómez de Neda, *miles*, outorga testamento e manda restituír ós mosteiros, igrexas, labradores e outros particulares: terras, bois, vacas, cartos,..., que tomara sen razón nin xusticia. Confirmando co seu arrepentimento, a medra da agresividade señorial a finais do século XIII, o detrimento da xusticia, de paz e da seguridade pública¹⁷.

Entón aparecen as irmandades: 1282 e 1295. Fenómenos que acompañan, polo regular, os períodos de inseguridade e de especial

debilidade da monarquía¹⁸. 1467, nesta orde, non será unha excepción. Os concellos de León e Galicia acordan (1295) facer irmadade polos “muchos desafuyos e muchos daños e muchas forcias e muertos e prisiones (...) que eran contra justicia e contra derecho”¹⁹. Nas dúas últimas décadas do século XIII, preséntase a iniciativa popular –animada e/ou tolerada pola monarquía– para garantí-las arelas colectivas de paz e seguridade, coordinando por vez primeira concellos e reinos. Aviso claro da necesidade de reauxustes na estructura social que dirixe a clase señororial. Cortázar sitúa cara a fins do século XIII a agudización xeral dos conflictos entre señores e vasalos, e entre señoríos laicos e eclesiásticos, no contexto do comezo (contra 1270) da crise da economía señororial peninsular²⁰.

c. Recuperación da xusticia señororial e real. Alfonso XI

A sondaxe que estamos a facer pon en evidencia contrastes sinalados. Tempos en que a xusticia míngua e se estraga por responsabilidade, ou connivencia, dos poderes públicos: a parte final do século XIII. Tempos en que os poderes públicos (podemos dicir que en gran parte privatizados no feudalismo) conseguén, ou polo menos tentan conseguir, eficacia na execución da xusticia: século XII. Os datos que temos da primeira metade do século XIV aproximan este período á seguida situación.

Voltemos ó *Sumario* escrito polo despenseiro da raíña Leonor. Hai unha segunda mención propagandística, en relación con Galicia, a outro rei, Fernando IV, que agora pertence á tradición escrita, pois o autor cita ó cronista do referido monarca.

Fernando IV chama ó adiantado de Galicia e dille: “vos fallareis en Galicia muchos Fillosdalgo, que merecen muerte por las obras que ellos tienen fechas (...) non los matedes, é enviadmelos presos, que yó les pondré (...) en la guerra de los Moros”. Efectivamente, o adiantado enviou os fidalgos presos ó rei, e a maioría “morieron despues en servicio de Dios, é deste Rey D. Fernando (...) en las peleas que con los Moros ovieron”²¹. Sistema que os Reis Católicos tamén empregaron, pero ampliando a súa aplicación á alta nobreza galega. Fagamos notar, como contrapunto, que no reinado de Fernando IV recuperan o señorío de Tui, Ourense e Monforte os bispos respectivos; e que este rei restituíu formalmente, así mesmo, ó arcebispo o señorío de Santiago, como xa dixemos.

O cargo de adiantado maior de Galicia, representante da xusticia do rei no reino de Galicia, xorde na documentación no reinado de Alfonso X, cara a 1264. O nomeamento aproveitaba decote máis ó beneficiado que ós vecíños do reino. Tendían os adiantados a sobrepoñelo seu interese señororial á función de oficial real. Os

Sarmiento, condes de Santa Marta, tiveron este oficio como patrimonio familiar. Sabemos dos seus enfrentamentos, no século XV, cos vecíños de Ribadavia e Ourense. Con todo, actuacións fugaces como a que se desprende do relato datado no reinado de Fernando IV, tamén as houbo no reinado de Sancho IV, que o precedeu. Diego Gómez, adiantado maior, sentencia a morte ó cabaleiro Arias Pérez Voitorago de Ourense, en 1291, coincidindo que uns meses antes estivera de visita, naquela cidade, Sancho IV²². Se o que está en cuestión é o propio señorío nalgún lugar, o adiantado non sempre se alíñará co rei. En 1382 o adiantado Sancho Ruíz apoia ós vecíños de Ourense contra o bispo Pascual García, e o rei Juan I fixo exactamente o contrario. Non era raro concede-lo título a señores do reino de León e Castela. A conversa de Fernando IV (segundo o seu cronista) que comentamos é cun cabaleiro de Castela a quem nomea adiantado de Galicia, para que fose alá a prender fidalgos malfeiteiros...

Algúns datos deste absentismo da xusticia real. O 26 de xaneiro de 1312 (Fernando IV falece en setembro de 1312) o adiantado Afonso Suárez, e o meirino maior Afonso Gómez, mandan “por carta” que notarios galegos sacasen unha enquisa sobre se o mosteiro de Pedroso tiña ou non que paga-lo xantar ó adiantado²³. En 1349, querela dos vecíños do couto de Aranga contra Sobrado: presentada en Puebla de Párrega onde vivía o adiantado, Álvaro García de Albornoz; que tamén tiña outra casa en Ribadavia para cando viña a Galicia, supoñemos²⁴. No fundamental a moita ou pouca xusticia no reino de Galicia dependía máis que nada da clase señororial galega. Os corrixidores que, dende a segunda metade do século XIV, despachaba ás cidades o rei coa representación da súa xusticia, non desmíntirán esa doble caracterización dos oficiais reais: fugacidade na actuación e non natureza do reino de Galicia. Logo debemos considera-la forte señorrialización da xusticia na Galicia baixomedieval, para entende-lo contexto da súa posta en práctica deficiente.

O arcebispo de Santiago, Berenguel de Landoira retoma o poder señororial na cidade, previa represión dos cabaleiros e cidadáns resistentes, e, segundo o seu haxiógrafo, aplícase en mante-la xusticia, entre 1322 e 1330. Xulga como propia a ofensa inferida a uns vasalos da igrexa de Santiago (está implícito no pacto de vasalaxe) por un cabaleiro que, dende a súa fortaleza, matou a varios deles, e encadeou e levoulles díñeiro a outros. Os soldados do arcebispo, xunto cos do concello, toman a fortaleza (Felpos) e derrócan-a²⁵. Esquema modelo de intervención señororial xusticieira, como Xelmírez en 1130, que se esvae nos momentos críticos, para non reaparecer cásque ata o século seguinte, se non é de xeito deformado nas guerras entre cabaleiros.

O autor dos *Hechos de D. Berenguel de Landoira* preocúpase de aseverar que gracias ó arcebispo: “Tanta era la justicia que cada uno poseía lo suyo sin impedimento alguno: lo que en Galicia resultaba insólito, y hasta inaudito”, e que o señor da terra de Santiago encomendou, ós pertigueiros e vicarios dela, o “cumplimiento exacto de la justicia”, e que “deberían mantener la justicia y ejercerla en todo momento con todas sus fuerzas”. Estendendo o autor o mérito de Berenguel a “todo el territorio de Galicia”, onde “la salvaguarda de la justicia, que fue tanta en su tiempo como nunca lo había sido antes”²⁶. Non había mellor virtud que adornase a un señor que o exercicio da xusticia. Moito máis cando había que borrar da memoria colectiva aqueles cabaleiros que Berenguel manda degolar na Rocha para recupera-lo arcebispo.

O 27 de novembro de 1339, en Santiago, ten lugar unha xunta nobiliaria para:

dar a cada un o seu, et refrenar a cobiza dos maos, que en unha ora rouban et consumen os averes que os omes ganan en gran tempo con gran traballo²⁷.

Trátase, en suma, de regula-las relacións sociais de modo que a transferencia de excedente, dos que traballan ós que oran e gurrean, non asuma formas contrarias á legalidade consuetudinaria e feudal. Ademais das vías admitidas socialmente para obte-lo excedente: coutos de inmunidade e dereitos xurisdiccionais, por concepción rexia; hai unha terceira –que en Galicia tende a xeneralizarse no século XV–, que é detrae-la renda por usurpación²⁸. Vía na que, no seu sentido amplo, incluímos nós os roubos, prendas e rescates particulares que fan os cabaleiros.

Presididos por Pedro Fernández de Castro, pertigueiro maior do arcebispado, e polo propio arcebispo, xúntanse os bispos e os señores de Galicia –“diso Salomon, quen faz a justiza será amado de Deus”, dicían no documento asinado–, acordando: pregar ó adiantado maior Rui Páez, ausente de Galicia, que os apoíase, e tamén pedir ó rei Alfonso XI confirmación dos acordos, o que acadan de seguida o 2 de xaneiro de 1340. A clave da confederación de 1339, está na súa insistencia en que tódolos señores cumpran coa súa obriga de exerce-la xusticia. Teñen que entregar ós que rouban na súa xurisdicción: os que non o fagan incorrerán nas penas previstas contra os ladróns²⁹.

Alfonso XI veu en 1345 ó reino de Galicia, e pronuncia unha sentencia contra o bispo de Lugo (logo de commuta-las las “penas en el corpo” por ser prelado): perda dos seus bens patrimoniais, desterro dos seus reinos para toda a súa vida –anque mude de estado–, e que a igrexa episcopal de Lugo non poida xa usa-lo seño-

rio e xurisdicción temporal sobre a cidade; medida semellante á de Alfonso X en 1273 sobre Santiago. O delito que cometera o bispo fora ordenar que matasen a dous homes da cidade; que el mandara comparecer no seu pazo, por causa da tensión e contenda polo señorío que había entre a cidade e o señor bispo³⁰. Os actos de xusticia rexia exemplar eran parte inseparable da propaganda real, e contribuíron á formación dunha imaxe popular idealizada da xusticia do rei.

d. Crise xeral post 1369

As monografías de historia económica de que dispoñemos para a baixa idade media galega: bispados de Tui e Mondoñedo, señorío do mosteiro de Meira, coinciden en detectar unha depresión na segunda mitade do século XIV a partir, concretamente, da peste negra de 1348³¹. Pero o feito significativo que desestabiliza as relacións sociais en xeral, e o equilibrio do dereito e da xusticia en particular, é a ofensiva señorial que protagoniza a nova nobreza trastamarista, dende o fin da guerra civil en 1369 ata o reinado dos Reis Católicos³². Unha das primeiras víctimas desta nova señorialización serán os señoríos monásticos: por mor de encomenda “et sen rason, sen dereycho” os nobres laicos usúrpanles vasalos e terras, agravando as condicións de vida e de traballo dos vasalos das abadías³³.

Para García Oro a insurrección irmandiña de 1467 é a reacción popular ó violento expansionismo señorial da nova nobreza galega³⁴. A revolta da Santa Irmandade só se entende no contexto dun longo proceso reseñorilizador que racha coas regras do xogo que, mal que ben, viñan funcionando dende o século XII.

A reacción dos vasalos foi inmediata e relativamente constante. Alén dos múltiples conflictos e preitos, houbo non poucos levantamentos antisenoriais con uso de armas: 1382-5, contra o bispo de Ourense; 1386, contra o bispo Salcedo de Lugo; 1403, contra o bispo de Lugo; 1419, contra o bispo de Ourense (morto no pozo Maimón); 1418-1422, contra o arcebispo (irmandade de Santiago); 1431, contra os Andrade (a chamada primeira guerra irmandiña) e 1446-1447, Alariz contra o conde de Benavente. As revoltas e irmandades dos vinte anos seguintes, de grande entidad, son xa os prolegómenos da convuxura de 1467. En todas estas rebelións a cuestión da xusticia, do que é ou non é contra xusticia e razón, ocupa un lugar central nas aspiracións dos vasalos.

Estudaremos agora o caso particular de Ourense en 1382. O 24 de abril os veciños de Ourense, en presencia do adiantado, xuntados en concello abierto, len ó bispo Pascual García un escrito de

agravios³⁵. As acusacións eran de que facía cousas “contra dereito” e agravios, como as prisións de veciños que facían os meirinos, levándoos ás fortalezas e cárceres “que fessestes novamente”. A resposta *in situ* do bispo consiste en reafirmar que os seus oficiais facían o que debían na cidade: usar do seu oficio. Quérese dicir que xa se falan dúas linguaxes desemellantes: o que para os señores era a execución da súa autoridade, para os vasalos era mingua da xusticia e contra dereito. O adiantado maior e os alcaldes maiores de Juan I no reino de Galicia, o día seguinte, apoian as reivindicacións do concello porque era “servicio do dito señor Rey”. O señor fica (coa contestación dos vasalos e o posicionamento dos oficiais reais) simbolicamente desposuído da súa función tradicional de gardar e interpreta-la xusticia. Cando os veciños acusan o bispo de quebrantá-los xuramentos de garda-los privilexios, usos e costumes da cidade, están denunciando o incumprimento dun pacto. ¿Para que serve o señor se non ofrece xusticia e protección? Nas postrimerías do século XIV empeza a se formar un horizonte mental que fai posible ese interrogante. Estamos nas portas dun cambio da mentalidade popular sobre a xusticia, que tardará casemente un século en madurar.

Durante boa parte dos séculos XII, XIII e XIV, a realización da xusticia, o vivir seguros, presérvase no reino de Galicia nuns términos admisibles, ou que no imaxinario colectivo da xente semellaban admisibles.

Malfeiteiros, cabaleiros-malfeiteiros e fortalezas dende onde se facían males e agravios, son fenómenos constantes, detectables ó longo de toda a idade media galega. Inclusive “necesarios” como contrapunto á bondade do sistema social. Se o sistema se desarticulaba, os roubos, mortes de homes e forzas, pasaban de ser marginais a ocupa-lo centro do escenario..., transitoriamente. Superada a convivencia de guerra e/ou conflito social, ben que se aplicaba a clase señorial a restablece-la xusticia. Da normalidade social e da paz dependía, entre outras cousas, a regularización do cobro de rendas e dereitos señoriais. Resumindo, o consenso mental e social da clase dirixente no conxunto da poboación, estaba supeditado á eficiencia xusticieira dos señores. Tanto no castigo dos delitos, coma no respeto de usos e costumes á hora de esxi-los tributos.

A finais do século XIV a forza e a violencia sustitúen, dunha maneira cada vez menos transitoria, ó consenso. Os conflictos e as aspiracións señoriais: ou se resolven e realizan por xusticia..., ou polas armas. Vese que a relación da crise da xusticia coa crise xeral baixomedieval é evidente, pero tamén complexa.

A situación económica na primeira mitade do século XIV é de estancamiento (bispado de Tui) ou depresión (señorío de Meira,

1333-1380). Sen embargo, os datos que analizamos en canto á situación da xusticia son más ben positivos. A segunda metade do século XIV é, a partir de 1348, francamente recesiva. Así e todo, os datos tocante á xusticia empezan a ser significativamente negativos nas últimas décadas do século. O resultado da guerra civil 1366-1369 e a renovación da clase dirixente en Galicia, desequilibra a situación da xusticia de forma más inmediata que a propia crise económica. Por conseguinte, os ritmos son diferentes. Os cambios económicos, sociais, políticos e mentais, non teñen por que cadrar no tempo, pero están sobradamente demostradas as súas relacóns.

e. *Conclusión: a xusticia do rei na mentalidade popular*

En teoría os reis medievais tiñan que garantiza-la xusticia nos seus reinos; na práctica influía neles o feito de seren uns terratenentes e señores xurisdiccionais máis, que tendían a defende-los seus dereitos e patrimonio como os demais nobres, procurando apoios eventuais das clases populares³⁶. O esquema trifuncional nace no século XI, na Francia capeta, por culpa da crise da realeza e do debilitamento da autoridade monárquica³⁷. Agora a garantía da paz e da xusticia non está nun rei todopoderoso, está en que o corpo social se organice: uns combaten, outros pregan, aqueloutros traballan. O non haber un aparato estatal separado da sociedade civil, “por riba” dela, que asuma o cometido policial e militar, calquera desequilibrio social repercutre directamente no funcionamento da xusticia. Problema que só resolverá o Estado monárquico moderno. E viceversa, calquera problema de xusticia, ou de inseguridade, transformase nun conflicto social. Naturalmente nos elixidos para exerce-la función militar repousa a función xudicial. O rei era o primeiro deles: o ritual de Alfonso XI armándose cabaleiro en 1331 na catedral de Santiago equivale a unha coroación. O rei segue a se-la cabeza do corpo social, pero unha cabeza que rexea pouco os restantes membros do corpo.

Nun episcopoloxo de 1593 lemos que os vasalos galegos do século XII eran indómitos e malos, non tiñan temor de Deus “y al rey no lo conocian sino en el nombre”³⁸. Para estudiar-la relación dos reis de Castela e León co reino de Galicia elaboramos unha tábua (véxase o *Apéndice 1*) das visitas, documentalmente probadas, que aqueles fixeron a Galicia dende o século XI a principios do século XVI. Observamos nas motivacións das viaxes un aparente equilibrio entre as necesidades militares (guerras con Portugal e ci-vís), providenciais (devoción ó apóstol) e políticas (exercicio da xusticia e gobernanza do reino de Galicia). A verdade é que o ter-

ceiro grupo de motivos, sendo relativamente o más frecuente, está subordinado a cotío ós dous primeiros. O rei de Castela e León vén co seu exército, ou en romaría, a Galicia; entón aproveita para exerce-la xusticia, dictar sentencias, etc., sobre o terreo. As excepcións son: 1) García I (1065-1071), que era rei de Galicia polo reparto feito á morte do seu pai Fernando I, e vivía en Galicia; 2) os reis de León, Fernando II (1155-1170) e Alfonso IX (1188-1230), que ó arredárense Castela e León tiñan en Galicia a meirande parte do seu reino; e 3) os Reis Católicos que peregrinan en 1486 a Santiago, como consecuencia da súa política de pacificación, implantación da xusticia e control real de Galicia.

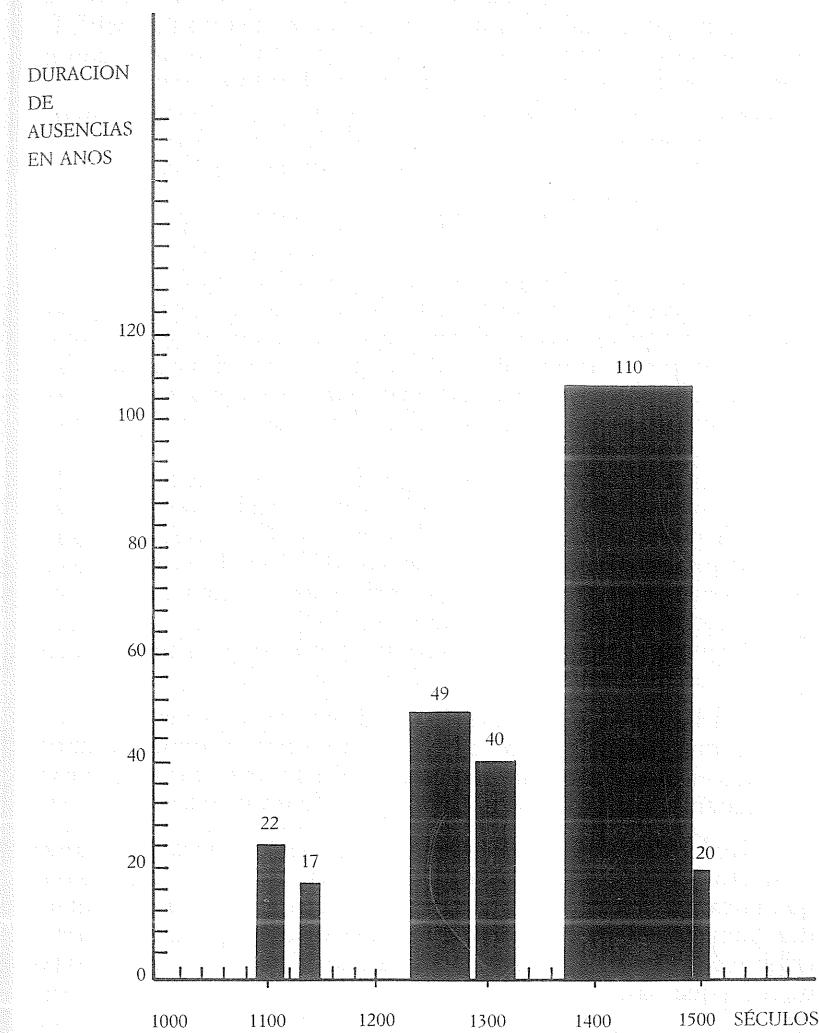
Normalmente, as estadías son moi breves. Frecuentes no caso da raíña Urraca, Fernando II, Alfonso IX (*Apéndice 1-C*), e mesmo Sancho IV por razóns conxunturais de tipo político. Frecuentes son sobre todo as longas ausencias, como se pode ver no *Gráfico I*. Sen dúbida, éste é o dato principal da relación dos reis medievais casteláns con Galicia, confirmando a xusteza daquela afirmación que citamos antes: os galegos non coñecían ó rei.

Ata 1376 a media dos intervalos de ausencias longas é de 21,75 anos; é dicir, pasaban máis de dúas décadas sen que ó rei pasase por Galicia. O significado das ausencias longas pode diferir formalmente, pero teñen un fondo común. Alfonso VII, unha vez elixido rei de Castela e León e emperador, levou sen acudir a Galicia primeiro 10 e logo 17 anos, pero mantivo unha relación amistosa; por exemplo, as doacións reais á Igrexa de Santiago persisten durante todo o seu reinado. A maior estabilidade social e militar no reino de Galicia, despois de 1127, esclarece só parcialmente o prolongado absentismo dun rei tan vencellado a Galicia. O cerne da cuestión está no afastamento do poder real de Galicia e a súa consolidación en Castela. Pénse naquela batalla que Xelmírez perdeu con Toledo pola metrópole. Este "toledanismo" é más evidente no caso de Alfonso X (1252-1284) quen a pesar do seu vínculo idiomático e cultural con Galicia, permaneceu os 32 anos do seu reinado afastado fisicamente dela, pero non política e socialmente (soamente se achegou unha vez, en 1281, a Monterrei onde asinou a sentencia dun preito). Coñecémo-la hostilidade de Alfonso X cara ós prelados de Compostela. Xeneira que alcanzou á mesma devoción santiaguista que Alfonso X ignorou en beneficio da devoción a María³⁹.

As ausencias, como os silencios⁴⁰, están cheas de connotacións para a historia das mentalidades. Das ausencias longas de Galicia dos monarcas casteláns dedúcese que a idea da "xusticia do rei" non podía basearse, a nivel popular, na propia experiencia, a diferencia do que acontecía en Castela e León, xa que o carácter iti-

GRAFICO I

Reino de Galicia. Ausencias longas dos reis de Castela e León.



nerante da Corte do rei ó facía visible con relativa frecuencia nas cidades e lugares dos reinos centrais.

En Galicia, con todo, cómpre distinguir. Os grandes señores e prelados, e os seus séquitos, participaban na Corte e nas expedicións militares rexias; procuradores de abadías, igrexas episcopais e concellos das cidades, visitaban a Corte real para demandar cartas e privilexios, confirmación de documentos reais, presentación de querelas, etc. O grao de afastamento da figura física do rei é inversamente proporcional ó lugar que se ocupa na xerarquía social. É na mentalidade popular onde ese apartamento fai máis doados a idealización do rei e da súa xusticia. Para labradores, pescadores e oficiais que en toda a súa vida non viron un rei, nin casemente tiveron noticia que viñese algún ó reino de Galicia, tiñan que sentir un forte contraste entre a realidade da xusticia o e que eles matinaban que era a xusticia do rei.

Isto é válido para 1112, 1155, 1281 ou 1331. Situémonos agora, en 1467, no lugar dun campesino ou dun traballador gremial con 20 anos (o 26% das testemuñas do preito Tabera-Fonseca participaron, ou viron, a revolta irmandiña con idades comprendidas entre 15 e 30 anos): nin o pai, nin o avó, nin ó mellor o bisavó, coñeceron en persoa ó rei, sabían del só por referencias transmitidas oralmente. Enrique II estivo en Galicia en 1376. Un período de 91 anos de ausencia (1376-1467) considerábase daquela “tempo inmemorial”.

As mentalidades colectivas que inciden na convivencia de 1467 están condicionadas pola ausencia longa más dilatada da idade media galega: 110 anos, segundo vemos no *Gráfico I*. Abrangue os reinados completos de Juan I, Enrique III, Juan II e Enrique IV. Esta ausencia longa (1376-1486) coincide case exactamente, co período de crise e ofensiva señorial (1369-1467).

Vexamos como perciben os contemporáneos esa situación que cara a 1467 implicaba ó rei, ós señores e á xusticia:

se llebantaron por mandado del dicho Rey e por su serbioio, porque dezian que los caballeros destoñes no querian obedescer al rey e dezian que azian dellas muchos males que robaban y mataban e se acogian a las dichas fortalezas⁴¹

Dunha banda, o rei e os pobos, que se levantaron polo seu mandato e ó seu servizio; doutra, os cabaleiros desobedientes ó rei que facían males dende as fortalezas. Esta representación mental, dun home que di ter máis de 100 anos, vive no campo, non sabe escribir e é favorable á unha irmandade que afirma viu pasar: coloca ó rei do que oíra falar cos bós, e ós cabaleiros que coñecía ben cos malos.

O cabido de Ourense, en defensa do portádego da ponte, afirma, en 1480, que foran despoxados polo conde de Lemos, e que como “señor poderoso” non o puideron resistir, porque nos tempos pasados:

por defecto de justicia que non oubo nin ha en este Reyno de Galizia por las grandes desensiones et impotencia de los Reys de gloriosa memoria que foron enos Reynos de Castilla⁴².

É dicir, que de poderen os reis non fallaría nos tempos pasados a xusticia no reino de Galicia. A excusación dos reis pola anarquía e o desgobierno estaba bastante xeneralizada, froito da sublimación da súa figura. Así se entende que a xente e os alcaldes da irmandade, berrassen “biba el rey” no momento de derroca-la Rocha Forte⁴³. O rei que estaba dentro dessa exclamación, non era tanto Enrique IV nin ningún rei histórico, coma un rei ideal, xusticieiro, imaxinado, inventado, que segundo eles cavilaban os apoiaaba contra os cabaleiros poderosos...

Unha cousa era, claro está, a formidable abstracción que rodeaba ó modelo de rei dos populares, e outra ben distinta o propagandismo cortesán, sempre ó redor dos reis concretos.

2. Sentimento de agravio e convivencia mental de 1467

Interesa facer unha precisión terminolóxica: a distinción entre “conflicto social” e “revolta popular”. Yves-Marie Bercé entende –para o século XVII– por “révolta popular” un levantamiento que sexa: a) colectivo; b) armado; c) formado por xente proveniente de varias comunidades e d) que se manteña en pé máis dun día⁴⁴. Quitando a terceira condición, que interpretada rígidamente deixaría fóra ós levantamentos illados das cidades e vilas, semellanos útil esta definición para as nosas referencias á conflictividade social da baixa idade media.

O que G. Rudé chama “ideoloxía da protesta popular”⁴⁵, a mentalidade popular que se manifesta nas confrontacións sociais, non é a mesma nunha protesta individual que nunha acción colectiva; nun conflicto pacífico que nunha sublevación con armas (anque non se faga uso delas); nun motín breve e espontáneo que nunha revolta organizada con continuidade. Xustamente o noso propósito é estudiar a sensibilidá xusticieira na *mentalidade de revolta*, constituída polos resortes mentais que inducen a unha colectividade humana a invertir a xerarquía social, empregando solucións de forza para acadar certos fins, o que require vontade de permanencia na acción. Fins que, de cando en vez, amósanse difusos para as nosas mentalidades modernas; pero non necesariamente para a

mentalidade (pre-política) do home medieval. Aínda que os baixomedievais escritos de agravios, estatutos de hermandades, capítulos de confederacións..., son pola súa explicitude dunha modernidade indubidable.

a. Época de revoltas

A mediados do século XV cadran, nun intervalo de 14 anos (1446-1459), unha serie de revoltas populares:

1) *A primeira irmandade que derrocou fortalezas.* Tamén coñecida polas testemuñas do preito Tabera-Fonseca como a irmandade “que derrocara ciertas torres en los puertos de la mar”⁴⁶. Esta irmandade é presentada polo procurador de Fonseca, no interrogatorio, como o precedente público da irmandade de 1467. Para esta última ten máis importancia a irmandade dos portos que a revolta de 1431 no señorío de Andrade; se nos axustamos á información que dá o preito Tabera-Fonseca. A datación desta irmandade, localizada nas Rías Baixas, é insegura: unha vez dise que foi hai 80 anos, e outra hai 70 anos. Aconteceu entón polos anos 1446-1456, aproximadamente.

2) *Revolta dos veciños de Ourense do 20 e 21 de setembro de 1455.* Tomaron o pazo do bispo e combateron a torre vella da catedral. Estudiaremos algúns aspectos desta revolta máis adiante.

3) *A irmandade de Betanzos e A Coruña.* Levantada con permiso de Enrique IV, antes de 1458; é dicir, entre 1454 e 1458.

4) *Revolta das cidades e vilas da terra de Santiago contra o arcebispado Rodrigo de Luna.* Nos anos 1458 e 1459, coincidindo coa rebelión dos cabaleiros do arcebispado. Cos cales Santiago, Noia e Muros fixeron irmandade o 7 de xuño de 1458, baseándose na que xa funcionaba en Betanzos-A Coruña.

5) *Resistencia armada da vila de Alariz.* Des 1446 a 1448, contra a toma de posesión dela por parte do conde de Benavente, que tiña unha carta de doación do rei Juan II.

6) *Resistencia armada da vila de Viveiro.* Contra a toma de posesión dela, por parte de Inés de Viveiro, aproximadamente cara a 1454.

7) *Revolta da cidade de Lugo contra o bispo García Martínez de Baamonde.* En 1457.

Decatémonos de que as más sobresaíntes adoptan como forma organizativa a irmandade, e teñen un carácter inter-local: a irmandade dos portos, no norte; e a irmandade Betanzos-A Coruña, prolongada en Santiago e o arcebispado, no sur. As revoltas restantes son locais e de dúas clases: contra o señor episcopal que sempre tiveron (Ourense e Lugo), e contra o señor laico que trata de se im-

poñer (Alariz e Viveiro). Procurando sempre o apoio do rei, mesmo cando este se achaba aliñado co señor (Viveiro). O fondo anti-señorial, denominador común dos levantamentos de mediados do século XV, avantageaba por veces aquilo que era aceptable polo monarca.

Verbigracia, Enrique IV dirixe varias cartas, entre agosto de 1458 e maio de 1459, ás cidades e vilas da terra de Santiago para que acepten o señorío do arcebispo e lle paguen as rendas, e ás aldeas das xurisdiccións das fortalezas para que lles paguen os tributos ós alcaldes destas⁴⁷. As cartas non foron obedecidas. As milicias de Santiago, Noia e Muros participan, cos cabaleiros rebeldes –entre os que estaba Pedro Osorio, que despois sería capitán da irmandade de 1467–, no cerco á Rocha Forte no verán de 1459.

As revoltas dos anos 40 e 50, sobre todo estas, equivalen a un ensaio xeral do levantamento de 1467-1469. Nos últimos anos do reinado de Juan II, e nos cinco primeiros do de Enrique IV, pónense en marcha os mecanismos sociais e mentais que funcionaran, ampliadamente, na década dos 60. As cidades e vilas que protagonizan a gran revolta de 1467 foguéanse, sen case excepcións, nestes movementos anteriores, nos que, doutra banda (ó contrario que en 1467), toman parte en escasa medida os campesiños. En calquera caso, a “Santa Irmandade do Reyno de Galicia”, ten os seus prolegómenos. Podemos dicir que o que quedou pendente nas diversas revoltas de mediados de século, estalou na concuntura de 1467, que difícilmente se pode comprender se non é integrada nunha concuntura xeral que ven de anos atrás. Por iso, estudiando rasgos das revoltas precedentes comprenderemos aspectos de 1467 que a falla de documentación ameaaza con deixar agachados.

b. Visión antiseñorial da xusticia

Enrique IV (1454-1474) segue a política dos últimos anos do seu pai, Juan II, de favorecer e incluso promove-las irmandades, para resistir á nobreza, que tiñan por meta a salvagarda da xusticia, dentro dun programa xeral de apoio á coroa⁴⁸. O período 1455-1459 é particularmente intenso na formación de hermandades nos reinos de Castela, como a de Betanzos-A Coruña. A que actúa en Guipúzcoa derroca fortalezas, igual que anteriormente o fixera a “irmandade dos portos” en Galicia. Irmandades locais e provinciais que darán paso, en 1465, á “Hermandad general de los Reynos de Castilla e León”, da que formará parte a irmandade galega de 1467. No reinado de Enrique volven aparecer-las irmandades coa mesma magnitude, ou maior –en Galicia, dende logo–, que a finais do século XIII⁴⁹.

O 14 de decembro de 1458 envía Enrique IV, polo adiantado maior de Castela Juan de Padilla, unha carta a tódalas cidades, vilas e lugares de Galicia, na que amosa unha visión de conxunto da situación da xusticia neste reino, que describe así:

de grandes tempos acá no ha avido en este Regno de Gallizia corregedor ni justicia, por lo qual son acaeçidos en ese regno (...) muchos escándalos e roydos e robos e muertes et feridas de omes e crimes e delitos e malefícios et escesos, los cuales aquí non son pugnidos nin castigados⁵⁰.

O 6 e o 9 de abril de 1459, Padilla, que víña como corrixidor do rei ó reino de Galicia, fai le-la carta en Ourense, nun concello aberto, e sustitúe as xusticias do concello por un alcalde maior nomeado por el para a cidade e o bispado, o seu escudeiro Pedro Miranda⁵¹. En maio, Nuno Dousende, procurador dos vecíños de Ourense, empraza a Padilla e a Miranda, por non poñeren remedio ó portádego indebido que levaban os homes do conde de Santa Marta en Tamallancos⁵². No mes de xuño, Nuno Dousende consegue recobrarla xurisdicción da cidade para que a exerza o concello directamente polo rei, e non polo corrixidor Padilla⁵³. A posición pro-señorial de Padilla explica os seus desacordos cos concellos de Galicia, levantados nesa época contra os seus señores.

Padilla foi coas cartas do rei a Santiago e á súa terra, para asegurar castigo de males e danos, e, ó mesmo tempo, obediencia ó señor arcebispo, sen resultado ningún segundo xa comentamos. Enrique IV chega a ordenar a Padilla, en xuño de 1459, que mobilice os vecíños de Santiago e demás vilas do arcebispado para descerca-la Rocha Forte⁵⁴, cando eles estaban precisamente activos, nese cerco, contra os homes de Rodrigo de Luna.

Tocante á xusticia, nas vésperas da Santa Irmandade, hai dúas mentalidades, segundo se considere ou non que o restablecemento da autoridade señorial vai pareilo co restablecemento da xusticia. O corrixidor Padilla está, teoricamente, entre unha e maila outra. Pero, sen dúbida, máis inclinado cara ó lado señorial, se cadría como reacción fronte á atmosfera mental antiseñorial existente nas cidades en conflicto na Galicia de mediados do século XV. O punto de vista real era no fondo arbitral: a solución non está nin na xusticia señorial, nin na xusticia dos concellos, está ante todo na xusticia do rei. A chancelería de Enrique IV, na carta real de decembro de 1458, que acabamos de citar, deixa ben claro que a razón de que estean sen puni-los males e roubos, está en que "no ha avido en ese mí regno de Gallizia corregedor ni justicia". O fracaso da embaixada do corrixidor Padilla indica que os concellos confiaban máis ben na súa propia xusticia; xusticia que exercían en nome

do rei, isto nunca se esquecían de corroboralo. Certo que se referían ó rei que tiñan eles na súa cabeza. A fidelidade a ese rei-símbolo explica en parte que en ocasións obedezan pero non cumpran ás cartas e ós oficiais do rei, posibilidade que a legalidade non descartaba.

Respecto da xusticia do señor, a tendencia que se xeneraliza en Galicia a mediados do século XV é de desconfianza e impugnación. Primeiro nas cidades, despois no campo. Alonso de Palencia, na súa crónica de Enrique IV di:

lo angustioso de las circunstancias aconsejó celebrar juntas y establecer con juramento una Hermandad común para salvaguarda del país.

A esta tentativa de los naturales de Segovia se adhirieron(...); los gallegos todos tiranizados durante largas épocas por sus señores (...) En corto tiempo los gallegos no sólo arrancaron de las selvas a los facinerosos y los arrastraron al patíbulo, sino que se apoderaron de fortalezas temidas por inexpugnables, y al conde de Lemos, el más poderoso de los Grandes de la provincia, obligaronle a huir y le persiguieron hasta el exterminio⁵⁵.

Alonso de Palencia, que representa unha opinión entre os letrados de Corte máis identificada cos populares que o citado Padilla, confirma obxectivamente a eficacia da relación xusticia-revolta antiseñorial que practicou a irmandade en Galicia. O testemuño coetáneo de Palencia corrobora o resultado final da transformación da mentalidade popular: pasou de busca-la protección do señor para vivir en xusticia e seguros, a organizarse para ese fin contra o señor, axudándose do favor real. Nese treito derrubouse todo un universo mental que tardara séculos en callar.

c. Xusticia cidadá

Un lugar común na documentación anterior e inmediatamente posterior á Santa Irmandade, agás a de orixe nobiliaria neste sentido máis ambigua, é describi-la situación como grave polos moitos males e roubos, forzas, rescates, mortes, feridas, etc., que acontecían no reino de Galicia. Visto que isto se repite ó longo do século XV, faise imprescindible poder seguir, e dalgunha maneira cuantificar, a evolución da transgresión da xusticia, en particular nas décadadas centrais.

Para iso elaboramos unha táboa –Apéndice 2– coas denuncias presentadas ante o notario oficial do concello de Ourense nas décadadas 30, 40 e 50 do século XV, e no ano 1484. Especificamos nas

columnas: 1) A data da denuncia. 2) O tipo de delito denunciado (con independencia do número; así a mención de roubos poñémola unha soa vez, xa fosen un ou varios os obxectos tomados ou as persoas afectadas). 3) O lugar onde se cometeu o agravio, dende o punto de vista xurisdiccional. 4) As víctimas dos danos, segundo a súa vecindade e/ou posición social. 5) A caracterización social dos agresores.

A base da táboa son os 139 documentos publicados por Ferro Couselo no seu libro *A vida e a fala dos devanceiros. Escolma de documentos en galego dos séculos XIII ao XVII*, volume II, baixo o epígrafe “Querelas de mortes, roubos e agráveos”⁵⁶, sacados das notas do notario do concello de Ourense, Alvaro Afonso, correspondentes ós anos: 1432-1437, 1438-1441, 1442-1448, 1448-1456, 1455-1456, 1457-1459; e mailo rexistro de 1484 do notario Johán García. Cóbrese así un intervalo de 27 anos (1432-1459). Do notario do concello, Afonso Anríguez, en funcións cando a irmandade de 1467, non dispoñemos máis que algúns documentos –moi valiosos– de 1467 e 1469, que apareceron incorporados ó primeiro dos libros de Álvaro Afonso. Perdérонse os documentos do concello do intervalo 1460-abril de 1467. Sen embargo, para acada-la formación dunha convxuntura mental de revolta, témo-la documentación de 1455 e do levantamento de setembro, inclusivé día a día na última fase.

Dos 139 documentos tiramos 80 querelas formalizadas ante o concello, e 121 mencións de delitos. As denuncias foron presentadas ben polas víctimas ben por iniciativa do concello, que de tempo en tempo pasaba lista dos agravios; por exemplo, dos feitos polos homes do bispo, dos matadores que andaban pola cidade, ou, sinxelamente, dos delitos recentes que estaban sen castigar na cidade. A autoridade do testemuño viña dada pola presencia no acto dos cargos do concello, en especial do procurador dos veciños. Mesmamente a súa función era representar ós veciños en “pleytos et contendas”. Así, o primeiro de xaneiro de 1458, elixen en concello aberto a Nuno Dousende, escudeiro, procurador, para defende-los veciños de Ourense, e representalos, ante: 1) o rei; 2) os propios alcaldes (xuíces) do concello e 3) calquera xusticia eclesiástica ou segralar, ou sexa, ante os señores⁵⁷.

Xeralmente os datos sacados da táboa son de lectura fácil polos contrastes que rexistran, sendo por iso significativos. Vexámolo a evolución anual das denuncias no *Cadro I*, elaborado a partir da táboa do *Apéndice 2*; quitando 1455 e 1458, a media das querelas oficializadas nos anos restantes é de 2,4. ¿Como interpreta la ausencia nestes anos de denuncias formais? Obviamente o número de malfeitorías que quedan impunes nestes anos é menor. Primei-

CADRO I: Evolución anual das denuncias presentadas ante o concello de Ourense no século XV (1432-1459, 1484).

<u>1432</u>	<u>1433</u>	<u>1438</u>	<u>1441</u>	<u>1442</u>	<u>1443</u>
4	3	4	1	3	2
<u>1444</u>	<u>1446</u>	<u>1448</u>	<u>1449</u>	<u>1454</u>	<u>1455</u>
1	3	1	2	1	18
<u>1456</u>	<u>1457</u>	<u>1458</u>	<u>1459</u>	<u>1484</u>	
3	2	26	2	4	

ramente, pola eficacia dos alcaldes-xuíces do concello no castigo dos delitos comúns, nos límites da cidade. Unha parte dos delitos son punidos de oficio pola xusticia da cidade, sen que tomen forma de testemuño de querela ante as autoridades municipais. Estas toman prendas, dan sentencias, botan pregóns, executan bens e adoptan outras medidas xudiciais e policiais para mante-la paz na cidade. Os alcaldes das cidades celebraban periodicamente, na praça do Campo, á hora das vésperas, audiencia pública onde oían os preitos. O notario do concello estivo presente cando a taxación das casas apedreadas o 2 de xullo polos homes do provisor dende a igrexa⁵⁸. Non é seguro que se cumprira decote a lei de 1431 que fixaba que as querelas debían ser escritas.

Unha serie de execucións de xusticia e de demandas non pasan polo concello, e si por outras xusticias. A carencia de querelas en 1434 e 1435 pode ter relación coa designación, por parte do corrixidor Fernando González, dun alcalde en Ourense que “fese justicia civil e criminal”⁵⁹. A carencia de 1447 e anos seguintes, pode ser debida ó contrato de encomenda do concello co conde de Lemos, enfocado especialmente para ter seguridade fóra da cidade⁶⁰. Por último, a xusticia señorial monopolizaba o exercicio da xusticia sobre os campesiños. Na cidade o bispo cedía a xurisdicción ó concello, que propoñía 8 homes –os cobros–, cada 1 de xaneiro, para que o señor bispo elixira 2. Certo que había ocasións en que o bispo tentaba recuperar o xulgado e despraza-las xusticias da cidade, como a fins de 1435⁶¹. De calquera maneira non descartamos que parte dos delitos podían non dar lugar a querela ante o concello, por medo, por implicar denuncia das propias xusticias do señor bispo, sobre todo por actuacións destas nos coutos de Ourense.

En xeral, coidamos que na maior parte da terceira, cuarta e quinta década do século XV, o exercicio da xusticia mantense baixo niveis aceptables, gracias á eficiencia do concello e ás alianzas que procuraba (co cabido, con Lemos e coa monarquía), para compensa-lo poder do señorío da igrexa episcopal sobre a cidade. Teñamos moi en conta que no mundo rural a situación non se presentaba, obxectivamente, igual que na cidade.

O número de querelas multipícase por dez en 1455 e en 1458. A primeira certidume é que hai unha elevación grande do nivel de delincuencia. Claro que, á par, tamén medroñ o nivel de conciencia ante os agravios, e retraeuse o temor ás consecuencias da denuncia pública, que actúa sobre todo se os agresores son xente poderosa.

Interésanos sabe-la orixe dos delitos, para ve-la causa dese incremento, e a distribución das querelas netamente antisénioriais. Das sete querelas públicas por tributos e rendas contra derecho, cinco teñen lugar, neses anos de maior índice de delitos: 4 en 1455, e 1 en 1458. O 86% destas denuncias foron feitas culpabilizando ó señor bispo ou ós seus servidores. O que vén coincidir co que nos ensina o *Cadro II*: o incremento extra de querelas é debido ó incremento dos delitos cometidos por señores e fidalgos. O 77,7% dos

CADRO II: Orixe dos facedores de delitos denunciados no concello de Ourense. 1455 e 1458.

1455

<i>n.º delitos</i>	<i>malfeiteiros comúns</i>	<i>%</i>	<i>señores e fidalgos</i>	<i>%</i>
18	2	11,2	16	88,8
<i>homes do bispo</i>				
	14	77,7		

1458

<i>n.º delitos</i>	<i>malfeiteiros comúns</i>	<i>%</i>	<i>señores e fidalgos</i>	<i>%</i>
26	6	23	20	77
<i>homes do bispo</i>				
	17	65		

delitos de 1455 e o 65% en 1458, son transgresións da xusticia rea-lizadas, segundo as mencións culpabilizadoras dos denunciantes, polos peóns e escudeiros do provisor (lugarxente) do bispo, cando non resultaba culpabilizado el mesmo. Se non fose por esa tensión veciños/señores, o número de delitos denunciados en 1455 se-ría igual que nos restantes anos. Se a meirande parte dos roubos, mortes, feridas e agravios que sofren os cidadáns parten dos cria-dos e das fortalezas do bispo, nada ten de estranxo que aqueles iden-tifiquen malfeiteiros con señores, desconfíen da xusticia señorial ou participen da crenza de que o disfrute de xusticia, de paz e de se-guridade, é incompatible cos señores e as súas maneiras de vivir.

A mingua da xusticia en 1455 e 1458 ten por causa directa a conflictividade social entre señores e vasalos. O porqué da agudi-zación deste conflicto básico en 1455 e 1458, e por tanto o saldo das reclamacións contra os señores por agravios, remite á necesaria análise da evolución dos conflictos sociais e da súa relación coa conxuntura económica.

A guerra entre señores revelase raramente como causa da transgresión da lei polos servidores dos señores; por exemplo, en maio de 1448, Clara Gonçalves declara “que omes que estavan eno-çerco do dito castelo que lle mataran hun seu porco”⁶². Coidamos que esta forma de manifesta-la responsabilidade señorial polo deteriior da xusticia e da paz, adquire maior importancia na década dos 70, despois de pasa-la Santa Irmandade. Os destrozos na ci-da-de e na igrexa, pola guerra de 1471 entre Lemos e Benavente, son indicativos do que estamos a dicir⁶³.

O sector do concello de Ourense máis representativo da men-talidade de revolta que imperará na irmandade de 1467 (que pode-mos personificar en Nuno Dousende, elixido en 1467, alcalde maior da Santa Irmandade da cidade e bispado de Ourense), tende a esixir que a cidade exerza a xusticia en exclusiva, por si mesma, en nome dun rei distante; neste monarquismo *sui generis* consiste a diferencia co ideal de autogoberno das comunas italianas baixo-medievais.

Vimos más atrás como en 1458 o concello pugnaba co corri-xidor Padilla pola xurisdiccción da cidade. Trátase dunha vella atitude. En 1434-1435, cando o alcalde Luis Gonçalves foi ferido na man, polos homes de Afonso Sánchez, este protexeu os culpables, coas armas, fronte ó concello. O corrixidor do rei, Fernando Gon-zalvez, resolve quitando o oficio de xulgado ós alcaldes do concello e devolvéndoo ó bispo, que nomea alcalde. O concello protesta polo nomeamento directo do xuíz polo señor bispo, e tarda pouco en acusar ó alcalde episcopal de non garda-los usos e costumes da cidade⁶⁴. Teñamos en consideración, ademais, que a máxima auto-

ridade real no reino de Galicia era o seu adiantado maior, o conde de Santa Marta, con quen o concello de Ourense tiña agravios pendentes. En febreiro de 1458 denuncian ó seu meirino Suero de Vilamarín polo portádego “contra dereito” de Tamallancos, e en maio de 1459 denuncian ó alcalde posto polo corrixidor Padilla por non poñer remedio a esa situación inxusta⁶⁵. A saída que adopta o concello é obedecer pero non cumplir, un bo modelo desa actitude témolo na resposta do concello (1454) ó rei que lles formulaba a perenne esixencia de que pagasen as rendas reais:

obedesçemos as ditas cartas como cartas e mandado de noso Rey e señor natural, ao qual Deus leixe viver et regnar por moytos tempos e boos ao seu santo servicio, amén. Et en en quanto ao comprimento delas disemos que as ditas cartas son a nos moy agraveatorias et nos seería cousa enposivele de convrir o contiundo en elas⁶⁶.

A clase media que gobernaba as cidades, e en particular os letrados, practicaban certa sutileza na súa práctica social. Poida que sen o sentido de falsidade que ten ás veces ese térmico. Sorprende, ás nosas mentalidades modernas, a falla de tapullos con que os dirixentes da cidade contestaban ó mesmo rei que obedecen pero non cumpren, ou sexa, non pagan. As razóns que apuntaríamos desta sinceridade un pouco brusca, serían: a) a sabida extroversión da sociedade baixomedieval, que non coñece áinda o Estado moderno; b) a menor mitificación por parte da clase media urbana da figura e da autoridade do rei; e c) a influencia da concxunta mental, xa que os mesmos homes que redactan a carta en 1454 participaron na revolta de 1455, ou apoíaron.

O trato do concello coa xusticia real era complexo, ¿e coa xusticia señorial? ó longo do tempo, dende o século XII, as tentativas das cidades galegas para liberarse da xurisdicción episcopal, desenvolveron, xunto cunha mentalidade antiseñorial, certo sentido táctico, froito da constante experiencia de ter que coexistir cos poderes señoriais que ó mesmo tempo contestan. Anque, naturalmente, os períodos en que predomina o factor coexistencia son máis prolongados cos momentos en que predomina o factor antiseñorial, que por contra é máis intenso e emocional, e pasa a estado latente cando esa tensión queda atrás, e outravolta á coexistencia.

En máis dunha ocasión debátese nas asembleas do concello de Ourense se deben busca-la protección doutro señor, que non sexa o bispo. Vimos como Fernando González vén, en 1434, de corrixidor a Ourense para poñer orde ante os agravios de Afonso Sánchez. Este cabaleiro, desde o castelo de Alván viña hostilizando ós veciños, polo menos dende había dous anos. O 3 de maio de 1433,

xúntanse os veciños chamados polo pregoeiro, para oí-la queixa do procurador Pascoal Rodríguez, porque o tal Sánchez levara presos para o castelo de Alván a uns veciños. De seguido o procurador propuxo unha discusión⁶⁷: “que visen se querian tomar señor”, porque unha “parte dos veciños da dita cidade la avyian dito que o disese eno dito concello”; houbo dúas posturas:

1) *Uns* “diseron que non consentían de se tomar señor nehún, salvo noso señor El Rey, que Deus manteña, et que non consentían en outro nehún por señor”; posición defendida pola maioría dos alcaldes e rexedores do concello, e outros veciños.

2) *Outros*, dixerón tamén “que o non querian tomar, salvo porque os defendese de alguns males e dapnos e sen rasoes que lles fasían algunas personas”; posición defendida por algúns veciños e que resultou minoritaria.

A decisión final foi, por tanto, que non consentían ningún señor para asegura-la xusticia. Esta mentalidade antiseñorial pouco ten que ver coa mentalidade do vasalo que paga o tributo, e asume mentalmente a dependencia do señor, porque precisa da súa protección. A mentalidade feudal descansa nesa reciprocidade. Por suposto, o cambio de mentalidade do vasalo ven precedido por un difícilmente reversible cambio de actitude dos señores. Os señores, segundo o *Libro de los Estados*, deben gardar tres cousas ós seus vasalos e ós dos demais señores: non matar nin ferir, non forzar nin roubar, e non pór lume a súa terra e casas⁶⁸. Danos repetidamente mencionados como realizados polos señores, e os seus criados, nas querelas sacadas da documentación municipal de Ourense, conforme podemos ver no *Apéndice 2*.

Doutra banda, a posición minoritaria en 1433 argumentaba que tamén está contra coller señor, pero é necesario apoiarse nun para protexerse dos males que lles fán os outros señores. Tampoco é a mentalidade tradicional do vasalo; senón unha actitude “realista” fronte o orgullo de clase dos que din non consentir ningún señor; parecíalles esta unha actitude pouco práctica e prexudicial para a cidade.

Unha actitude práctica é a que guía ó concello, en 1442, para asinar un contrato de encomenda con Pedro Álvarez de Osorio, o futuro conde de Lemos, porque “non podian por sy meesmos resistyr sen favor et ajuda de algúun señor poderoso, que os defendese et ajudase”. Contrato que non chegou a entrar en vigor, xa que Pedro Álvarez non remítira a tempo a súa confirmación e non reparara determinados agravios que o concello lle comunicara por carta⁶⁹. O que sinala as dificultades deste tipo de acordos coas cidades. As obrigas do señor encomendeiro dunha cidade non eran

as mesmas que no caso das abadías, estas non tiñan a capacidade e a forza das cidades para esixi-lo cumprimento do contrato.

As dúas posicións de 1433 volven enfrentarse en 1447. O chantre do cabido, vicario do bispo, e “certos veciños”, suscitan de novo a cuestión da encomenda con Pedro Álvarez Osorio. O procurador dos veciños García Fernández mostra o seu desacordo, e ante o notario do concello presenta testemuño o 13 de febreiro. Nove días despois é sustituído no seu oficio, e o mesmo día asina o concello o contrato de encomenda con Pedro Álvarez e a súa muller Beatriz de Castro, representados ambos por Álvaro de Taboada⁷⁰.

Dos 14 capítulos que conforman o contrato: *catro* están destinados a garantí-los bens e persoas da cidade e dos moradores dos coutos do bispo fronte a señores e malfeiteiros, as liberdades da cidade e a libre circulación dos de Ourense polos señoríos de Pedro Álvarez; e *oito* están adicados a obter seguridades ante o propio encomendeiro e a súa xente. O que vén confirma-lo sentido instrumental do contrato por parte do concello, e un aquel de desconfianza cara ó señor que ía protexelos.

A tutela do de Lemos tivo un resultado diverso para o concello de Ourense. Álvaro de Taboada, que xa en 1446 fora denunciado no concello por roubar ós veciños, volta ser acusado porque os seus homes, en 1448, levan diñeiro, vacas, roupa, etc., da xente da cidade⁷¹. Caendo así no que tiña que evitar, en virtude da encomenda que el firmara había un ano en nome de P. Álvarez. Pero a relación tiña avantaxes para o concello. En 1458 utilizan contra o bispo o apoio que tiñan do Conde de Lemos para obrigar a aquel a aceptar uns capítulos, nos que constaba que as fortalezas do bispo seguirían en mans do concello⁷². Os veciños de Ourense actuaron por último na concxuntura de 1455: amosando que si “podian por sy meesmos registyr sen favor et ajuda de algún señor pode-oso”.

d. *Como se forma unha concxuntura mental de revolta*

Para investiga-la evolución do comportamento mental da poboación de Ourense que conduciu a esta a revoltarse en setembro de 1455, dividiremo-lo proceso en catro fases que denominaremos: 1) previa, 2) agravios detonantes, 3) agravios insoportables e 4) insurrección⁷³. Segundo o criterio das variacións da sensibilidade colectiva dos protagonistas, da súa subxectividade mental e ideolóxica. A concxuntura mental estricta da revolta comprende algo menos de tres meses, dende o 1 de xullo ó 21 de setembro. Vexámonos devanditas frases.

d. 1. Fase previa

Xaneiro-febreiro. O concello querélase o 5 de marzo de 1454 contra o bispo Pedro Silva porque quebrantaba as liberdades da cidade e os foros, e poñía por rexedores os seus criados ou vendía os oficios ós peiteiros ricos⁷⁴. Contexto de confrontación concello/bispo, herdado de 1454 e que explica tres testemuños sucesivos, sobre as relacóns cidade/bispo, feitos a comezos de 1455:

a) *26 de xaneiro*, Nuno Dousende e outros, para aseverar:

que elles agora defendian justicias e liverdades da dita cidade, que por eso non se entendese que fose en quebrantamento de quaeas autos e contrautos que avían feito ao dito señor obispo

b) *2 de febreiro*, Johnan Gonçalves de Deça, arcediago de Baroncelle, afirmaba:

que él non era en estas discordias e trautos e procuratorios que se fasian en dito concello, salvo en servizo de Deus e do dito señor obispo.

c) *16 de febreiro*, alcaldes e rexedores do concello, dicindo que non poden enviar, como tiñan acordado previamente, o escrito de agravios ó señor bispo, por non estaren presentes parte dos rexedores, ós que emprazan para que:

viesen de seer con eles á servizo de Deus e de noso seor El Rey e á proveyto da dita cidade e aquelo que no derecho e justicia fose en servizo do dito señor obispo.

Neste último acordo non está presente Nuno Dousende, que segundo a documentación do mes de xullo era procurador do concello. Dous dos rexedores que, coa súa ausencia, deron pé a que o concello non tomase o 16 de febreiro a iniciativa no conflicto co bispo: foran testemuñas o 2 de febreiro do xesto exculpatorio do arcediago J. Gonçalves de Deça Vasco Gomes e Afonso Ans.

O testemuño de N. Dousende vén de formula-la prioridade da defensa da cidade, tendo que aclarar que isto non supón rompe-los “contratos” co señor bispo. Aclaración que se fai necesaria porque, coidamos, se estaba dicindo del o contrario. Distanciándose desta posición de asumi-lo enfrentamento co bispo, o segundo testemuño, provinte do cabido e con certa influencia no concello: cambia “contratos” por “servicio” na relación co señor bispo, equiparándoo co “servicio de Deus”. O arcediago deixa claro que él non era nas discordias do concello. O terceiro testemuño (en realidade vén sendo a decisión final do concello de dar marcha atrás á presenta-

ción do escrito) consiste nunha prudente síntese para atraer ós rexedores ausentes e ó propio cabido (neses anos a dignidade de arcediago de Baroncelle era, xerarquicamente, a primeira entre os coengos da catedral), matizando que se acepta o servicio ó señor bispo, pero só en “aqueilo que no dereito a justiza fose”. O concello decidiu eludi-lo encontro frontal co bispo, postura que ademais dividía ó propio concello e o separaba do cabido. En todo caso, o ano 1455 empezaba baixo o signo do conflicto social. Conflicto co señor da cidade que, como xa vimos, provoca nese ano unha medra sensible de delitos e querelas. Pero o conflíctio social, digamos puro, non desencadea directamente o levantamento. A actitude antiséniorial consecuente é, a principios de ano, minoritaria entre os cargos do concello.

Chama a atención, nese ir e vir ó notario a trascendencia que se lle daba á decisión que tomase o concello. Realmente, o envío dun escrito de agravios non era excepcional. O que era excepcional era a atmósfera mental de principios de 1455: é como se se sentise a inminencia da confrontación, e as súas consecuencias. Os xestos dos protagonistas das comparecencias ante os notarios (incluídas as ausencias significativas) son indicios de que *algo vai pasar*. Uns teñen a vontade de que pase, e de ir á confrontación co bispo (Nuno Dousende). Outros, ó revés: “él non era en estas discordias e traustos e procuratorios que se fasian eno dito concello” (arcediago de Baroncelle). Dos grupos formados na fase previa do levantamento: será o máis decididamente antiséniorial o que atraerá ós outros, pola propia ensinanza dos feitos, nos que o devandito grupo xogará un importante papel. Polo de pronto, as hostilidades non se desatan polo escrito de agravios de marras –que ó cabo se envía–, senón polos danos que viñan das fortalezas do bispo.

d. 2. Agravios detonantes

Xullo. O primeiro de xullo ten lugar un incidente na rúa da Barreira, entre o común (oficiais) e os homes do provisor. Afonso da Prova, alfaiate (xastre), en nome do concello (anque non tiña ese ano ningún oficio nel) pon querela a primeira hora, dentro dos pazos do bispo, contra o provisor porque este edifica no lindeiro da dita rúa, elevando a fortificación dos pazos. No mediodía, como a obra continúa, sacaron os veciños ós oficiais pedreiros dela. Entón, os dos pazos apedrearon as casas dos veciños dende enriba da igrexa (raiaba cos pazos), berrando: “fogo, fogo con os teejedores”⁷⁸.

Esta cuestión das casas apedreadas crea na cidade un clima emocional de agravio, desproporcionado cos danos materiais. O dano era, ante todo, moral. Os veciños sentíanse alporizados pola

sensación de inseguridade –dentro da propia cidade– que producía este tipo de malfeitoría.

O mes anterior o concello tomara dúas medidas: A) Obrigar ó provisor a cede-la tenencia da igrexa e pazos do bispo, a un home do concello, Pedro Lopes da Barreira, “para que todos anden seguramente por la dita cibdade”⁷⁹. B) Acordar proseguir pola vía da xusticia, mesmo ante o rei, as súas demandas contra o bispo P. Silva (absentista) por aqueles agravios que constaban na lista que lles enviaran a el e ó seu irmán, Johan da Silva, que era alférez maior de Enrique IV. O concello antes deste 1 de xullo pensaba seguir “demandando por dereito sen outros roydos nen boltas nen escándallos, todavía gardando servizo do dito señor”⁸⁰; dentro da súa liña de actuación legalista e moderada decidida a principios de ano. De seguro que condicionada polo temor de, incomodando ó bispo, facerse inimigos na Corte de Enrique IV.

O provisor Gonçalvo da Beiga comprometeuse, o 2 de xullo, a enmendar ós prexudicados, antes do próximo domingo... O día 3 o xastre Afonso da Prova, en nome dos agraviadoss, cun poder que lle dera o procurador N. Dousende, solicita do provisor que nomease o seu representante (home bo) para a taxación de danos. O 4 de xullo o mesmo procurador Dousende denuncia a non presentación do home bo por parte do provisor. O 7 de xullo, por fin, os dous representantes co notario oficial comparecen ante os alcaldes, que estaban na audiencia “oyndo os pleytos” coa lista das casas apedreadas. Os alcaldes (a xurisdicción do concello sobre os delitos cometidos dentro da cidade era admitida na práctica polo susbtituto do señor bispo) deciden dar ó provisor un mes máis de prazo para reparar os danos das casas⁸¹.

Antes de que remate o mes, o 26 de xullo, nun concello aberato, estando presentes parte dos rexedores e xuíces, o procurador N. Dousende querélase contra o provisor por quebranta-los acordos co concello e non reparar as casas apedreadas. Engadindo outras culpas: que levara indebidamente leña ó castelo Ramiro, malas palabras ditas a un veciño...⁷⁹.

Nestes 25 días, entre o apedreamento e a recriminación pública do provisor, na praza do Campo, acumúlanse os agravios, e xeneralízase unha especial sensibilidade xusticieira na cidade.

Os cargos do concello e do cabido tamén resultaron afectados polos agravios dos homes do bispo. A casa do alcalde Gonçalvo Péres de Requeixo –o xuíz participa na asamblea do 26– fora unha das apedreadas o 1 de xullo. O 9 de xuño o arcediago de Baroncelle, Johan Gonçalves de Deça, xa ensinara a Nuno Dousende e a outras testemuñas as tres saetas que lle tiraron, nas horas de nona, dende a igrexa, sobre a súa casa, presentando querela pola “deson-

rra”⁸⁰. O sentimento de agravio viña atinxindo a tódalas categorías sociais da cidade; inclusive ós sectores máis partidarios da coexistencia co señor bispo e do seu servizio; inclusive antes da agresión do 1 de xullo.

Outro efecto da reacción emotiva da colectividade urbana polas ixurias recibidas dende as fortalezas do bispo, foi que destapou a ola das reivindicacións antiseñoriais, e viceversa. O 16 de xullo, querela porque o bispo tomaba por uso e costume levar emprestadas as bestas dos veciños da cidade, e nunca tal fora⁸¹. O 20 de xullo o provisor denuncia ante o alcalde (Gonçalvo Peres de Requeixo) a ixusticia que fixo Gonçalvo Rodríguez dicindo:

que o señor don frey Pedro de Silva avía feito moyto mal e dano a moytos vesíños e moradores desta dita çidade, et tomando moi do seu et llevado grandes requezas dos vesíños⁸².

O provisor resposto e afirma “que non era verdade”, e pide ó xuíz que o prenda. Este contesta que oirá ó demandado e fará segundo dereito...

Coidamos que, polo contexto, este Gonçalvo Rodríguez é seguramente o que tiña casa na rúa da Barreira, que resultara apedreada polo demandante, igual que a do propio xuíz receptor da querela. Segundo o padrón de 1454 o Gonçalvo Rodríguez que vivía na Barreira era Gonçalvo Rodríguez D’Olveda, mercader, elixido en 1467 procurador da Santa Irmadade de Ourense⁸³. O que o provisor considera ixuria debía ser un lugar dabondo común, naquel momento, en Ourense. Mais que dunha ideoloxía formalizada, trátase dunha maneira de pensar e sentir antiseñorial difusa, encovada, que emerxía nos momentos críticos da sensibilidade colectiva.

Paralelamente, a preocupación do concello pola eficacia da súa xusticia na persecución e castigo dos malfeitos, medrou no cadro da tensión sicolóxica deste mes de xullo. O 25 de xullo, Gonçalvo de Requeixo e Nuno Dousende xunto con outros veciños prenden na ponte un ladrón, Pedro Ardid. Os xuíces, o día seguinte, senténcianlo a morrer na forca, despois de que (dándolle tormento) confesase tódolos seus roubos por todo o reino de Galicia⁸⁴. Isto, no mesmo día en que tiña lugar a asemblea do concello para inculpa-lo provisor do señor da cidade.

O sentimento de agravio a partir dunha agresión concreta –neste caso o apedreamento do 1 de xullo– espállassese con facilidade e rapidez a toda a colectividade urbana, removendo as capas más fondas da mentalidade colectiva. É lóxica a velocidade de propaga-

ción, dun estado de ánimo convxultural, nunhas comunidades cativas e concentradas espacialmente como as cidades medievais galegas. En canto á capacidade que ten o sentimento de ixuria para remexer, actuando como detonante, toda a mentalidade: trátase dun fenómeno bastante xeneralizado na sociedade baixomedieval. Pensemos na importancia da “honra” na mentalidade, e no comportamento social, dos cabaleiros. A nosa inquedanza é indagar como funciona este mecanismo catalizador na mentalidade popular.

d. 3. Agravios insoportables

Setembro. Nunha semana, do 14 ó 21 de setembro, de domingo a domingo, repítense un ciclo de acontecementos e actitudes semellante ó de xullo, pero máis breve e intenso en accións e reaccións. O ánimo dos protagonistas estaba xa predisposto polos feitos do verán.

O 14 de setembro, os homes do provisor, dende a fortaleza dos pazos do bispo: “puxaron pedras e apedrearon aos vesíños de dita çibdade e feriran a algúas personas e puxaran saetas”.

O día 15, luns, testemuños e querelas do concello contra Pedro Lopes da Barreira –na irmandade de 1467 amosarase como o punto de referencia máis conservador– que tiña en nome do concello as fortalezas da igrexa e dos pazos, por creba-lo pacto e non entrega-los malfeitos responsables do novo apedreamento e asaetamento dos veciños: “que él ben sabía quaes foran”. As querelas van dirixidas, sobre todo, contra o provisor, que fixera preitohomenaxe para que da igrexa e do castelo Ramiro “non vese perda nen mal aos vesíños”. Perante o notario, o presentador Diego Díaz, procurador do concello (o outro procurador era N. Dousende), salienta entre as víctimas da agresión do día anterior ó rexedor Vasco Gomes, un dos que dificultaran coa súa ausencia o aliñamento antiseñorial do concello en febreiro⁸⁵. Polo regular os procuradores sinalaban ben cando os agredidos eran persoeiros do concello.

O martes 16, novo apedreamento e asaetamento dende a igrexa e pazos do bispo. Nuno Dousende é o primeiro en denunciar, antes de que remate o día, que “os de cima da iglesia lle biravan sua casa”. A nova é que: “agora mataran Alvaro Rebollo”. A acta notarial non relata as accións que os homes da cidade levaban a cabo en relación con este feitos; a preocupación dos redactores era conta-los agravios dos seus contrarios, para lexitima-lo emprego do de-reito de defensión.

O mércores, 17, nas casas do arcediago Johan Gonçalves de Deça, estando el presente, Nuno Dousende toma testemuño do

quebrantamento da “trégoa e pas” por Pedro Lopes e o provisor, e da morte e demais danos que fixeran o día anterior. Lonxe quedaba aquél Gonçalves de Deça que ó principio-lo ano non quería saber de discordias e tratos do concello contra o bispo. Os agravios provenientes das fortalezas do bispo unificaron a actitude dos diferentes sectores cidadáns.

O día 19, venres, o confrontamento faixe militar. 150 homes do castelo Ramiro atacan a cidade, facendo outras dúas mortes de veciños. E dende os pazos queiman as casas próximas, posiblemente para mellor se defender⁸⁶. O día seguinte os veciños asaltan os pazos, con éxito.

Concluímos que o estado de ánimo que provoca a noite do sábado, día 20, a insurrección colectiva, é froito inmediato da reiteración e acumulación de agravios, e sobre todo das mortes habidas entre os populares. Chega o momento en que os veciños lles resulta inadmisible, mentalmente, ficar parados ante males que, no seu imaginario, semellan enormes. O nivel maior de intolerancia dáse con segurana respecto das mortes de homes. Vese claro isto ó ler como se gaban os do concello porque, no ataque cidadán do 20, non houbo ningún morto nas dúas partes contendentes. O sentimento de vivir seguros atinxía, en primeiro lugar, o home e a súa propia existencia. Cómpre integrar este rexitamento da morte dentro das correntes mentais baixomedievais sensibles á alegría de vivir.

d. 4. Insurrección

20-21 setembro. A espontaneidade popular –non foi, que sabemos, decidido nunha xunta formal do concello co notario presente– deste levantamento con armas, déixase ver tamén na hora en que ten lugar: pola noite. Os cabaleiros, profesionais da guerra, cando chegaba a noite deixaban de combater⁸⁷. De noite era cando se facían as traicións, e as malas guerras. Certo que os veciños de Ourense malamente podían considerar “guerra” a súa sublevación contra os homes e as fortalezas do seu señor, para o cal, certamente, non tiñan o seu permiso. Tampouco o código cabaleiresco era moi respetado nas guerras do século XV. O concello narra así o acontecemento:

Ano de LV, sábado á noite, que eran viinte días do dito mes de setenbro, aas nove horas da noyte, foy combatido por força de armas os paaços et curral do bispo d'Ourense et a hua ora, sobre médea noyte, foy entrado a poder de armas et non foy ende nehuún ome morto, salvo foron feridos dos do concello ata nove ou des personas et dos do curral tres o quatro

de seetadas, et en outro dia, o domingo, combateron a torre bella con Roy de Caldellas et con Johán de Canba et outro ome et puxaron de çima da torre hun canto e den en hua perna Afonso da Prova et morreu dela⁸⁸.

O defunto do domingo, Afonso da Prova, era aquel xastre que en nome dos veciños da rúa da Barreira querélase o 1 de xullo contra o provisor, polas obras de fortificación que este facía nos pazos do bispo. Con el sumamos catro mortos, neste conflicto, o concello non deixaba de contalos con inquedanza.

No seu cuarto libro, o notario Álvaro Afonso vai rexistrando nesa semana en 3 folios (159v, 160r, 160v) os testemuños da ruptura da tregua e preitohomenaxe, por parte dos homes do provisor, anotando día a día os agravios que a cidade recibía deles. A teima de escribir ante notario para dar valor legal estaba daquela estendida; nesta vez, interesaba: quer para seguir logo por xusticia, quer para xustifica-lo acto final –pouco doado de prever, excepto tal vez polo sector do concello máis identificado coa mentalidade de revolta– da poboación, como a utilización xusta do derecho de resistencia e defensión⁸⁹. Despois da revolta vén a Ourense un corrixidor de Enrique IV. De seguro que os testemuños que coñecemos, ou unha reproducción deles en viva voz, foron esgrimidos polo concello para amosar que a razón e a xusticia estiveran, nos acontecimentos pasados, de parte da cidade.

e. Mentalidade cidadá

A fonte que estamos utilizando para indaga-la toma de consciencia nas loitas sociais, é parcial no seu contido. Nas actas notariais do concello tómase partido, en xeral, en prol da cidade e contra o señor desta, o bispo de Ourense. A claridade dese posicionamento é maior cando os conflictos se agudizan, como en 1455. Para o concello “os bos” eran os veciños; e “os malos”, os homes do bispo, os malfeitos, Pedro Lopes dende o momento en que se nega a entrega-los delincuentes ó concello, etc.

Lendo a versión do concello das relacóns da cidade co exterior, nos anos conflictivos, podemos trazar una liña mental de demarcación que encerra a cidade e os seus veciños por derecho, e deixa fóra o demás. A gravidade da situación creada coas fortalezas do bispo, consiste en que están dentro da cidade, no círculo de seguridade que esta representa.

Esta parcialidade cidadá ten unha dobre virtude para o historiador das mentalidades nos movementos sociais: ofrece un punto de vista popular e subxectivo; é dicir, o que pensan de si mesmas

as clases subalternas. É ben sabido que as fontes sobre conflictos sociais son maiormente de orixe señorial, eclesiástica ou cortesá, e parciais por tanto no sentido contrario, hostís cara ós protagonistas das revoltas. Se ben no caso da irmandade de 1467 as excepcións que coñecemos, desta regra, son de interese. Baseados nestas fontes, —en moitos casos, as únicas— malamente poderemos abranguer, na maior parte dos casos, a mentalidade popular sen pasar polo filtro das ideas da clase dominante, que como é habitual impregna a meirande parte da documentación medieval⁹⁰. Nesta dirección, a documentación municipal de Ourense ofrecé unha versión diferente da realidade baixomedieval galega.

Pero áinda non abonda: unha gran parte dos veciños non “opinan” directamente sobre o conflicto analizado nestes documentos. Referímonos ós oficiais ou traballadores artesanais, as mulleres, os labradores,... Que están presentes como presuntas víctimas dos malfeiteiros, ata como participantes das assembleas dos concellos, pero ó non teren acceso ós oficios do concello (que son ocupados por mercaderes, artesáns acomodados, letrados e fidalgos) non percibimos directamente a súa voz.

En conclusión, nun sentido estricto a mentalidade cidadá que se tira da documentación xudicial do concello corresponde, sobre todo, á clase media urbana que detentaba, co consentio dos veciños, o poder municipal. A mediados do século XV, nas cidades galegas de señorío episcopal, era máis o que unía que o que dividía, no relativo a intereses, ós grupos e clases sociais, incluído o clero medio urbano (coengos). De aí que sexa correcto falarmos dunha mentalidade cidadá que, ante todo, representaba e definía a clase media urbana.

Na mentalidade cidadá de revolta que estudiamos a través do caso de Ourense, atopamos referencias ó servicio de Deus e do rei, e apelacións á xusticia real. Ademais dunha carga ideolóxica implícita, estas expresións teñen un significado ben explícito. Na fase previa do proceso de 1455, afirman os seus puntos de vista con ciertas ó servizo de Deus e ó servizo do rei, o sector maioritario do concello e o cabido, partidarios de compatibiliza-la súa cobiza de xusticia co señorío do señor bispo. De primeiras, o concello insiste en segui-la xusticia do rei para resolve-las diferencias co bispo Silva, e manda un representante, Gómez de Mugares, a ve-lo monarca. En xullo, o provisor contesta á querela de Afonso da Prova polo caramancho (muro) que facía nos pazos, dicindo que era “servicio del Rey e do bispo”. Sen embargo, nas actas últimas, do 16 ó 21 de setembro, ningunha referencia providencialista ou monarquista, soamente alusións ós tres factores clave da mentalidade de revolta no século XV en Galicia: os que fan referencia á xusticia, ás fortas

lezas e ós señores. O sector da cidade que prefigura a mentalidade de revolta xeneralizada en setembro —Nuno Dousende, Afonso da Prova, Gonçalvo Rodríguez d'Olveda, etc.— tampouco mencionan, nas tomas de posicións ó longo de 1455, esa vontade de servir a Deus e ó rei, pese a ser unha fórmula totalmente habitual na documentación municipal. En resumo, que (en 1455) áinda non se dera, na cidade de Ourense, esa fusión da visión antiseñorial da xusticia coa representación popular do rei ideal, dunha parte, e coa idea providencialista de que Deus está da beira da revolta, pola outra parte. Tampouco está presente a acción común campo-cidade. Todos eles compoñentes activos da mentalidade de 1467.

f. Inseguridade: da cidade ó rural

Para comprender a evolución da mentalidade de revolta ata 1467, interesa facermos comparanza entre 1455 e 1458. No *Cadro II*, sobre as características sociais dos facedores de delitos, vemos que en 1455 o 77,7% dos malfeiteiros son criados do bispo, señor da cidade. Pero esta porcentaxe baixa ó 65% en 1458: hai unha diversificación dos señores inculpados polos veciños de Ourense. Hai tamén en 1458 un desprazamento radical do lugar onde se cometan os delitos, que se traslada da cidade ó campo. Véxase no *Cadro III* que esta localización é do 73% na cidade en 1455, e do 81,5% fóra da cidade en 1458. O que garda relación co segundo dato que salientamos do cadro, os homes do bispo saen, segundo os veciños, a face-las súas malfeitorias ó 66,6% en 1455 da igrexa e dos pazos da cidade, e ó 100% en 1458 do Castelo Ramiro que estaba situado no rural, pero cerca da cidade. Esta nova situación orixina condicións obxectivas para o desenvolvemento de correntes solidarias

CADRO III: Diferencias na orixe e localización dos delitos denunciados no concello de Ourense.

<u>1455 e 1458</u>				
	<i>Orixinados en fortalezas</i>	<i>Localización de agravios</i>		
	<i>Igrexa e pazos</i>	<i>Castelo Ramiro</i>	<i>Na cidade</i>	<i>Fóra</i>
1455	66,6%	33,3%	73%	26%
1458	0%	100%	18,5%	81,5%

entre a xente da cidade e os labradores; e para unha visión cidadá distinta das fortalezas: en 1458 o castelo que concentra a xenreira dos veciños está fóra do seu mundo, no mundo rural. Unha mostra desta mentalidade cidadá, que considera fortalezas e señores como algo alleo, é a afirmación do notario do cabido García Fernández de Berlanga, acerca dun Álvaro Ribella que “desde moço la mayor parte de seu tempo andudiera fora desta cibdad con señores e fortalezas”⁹¹.

Neste ano de 1458, a fortaleza da igrexa-catedral e dos pazos do bispo, non dá pé a querelas porque está baixo o control do concello, reintegrada ó círculo urbano de seguridade. O 3 de decembro de 1458 o alcalde da cidade Afonso Anríquez recibe do concello 6.000 mrs. para a retencia da igrexa. O 10 de maio de 1459 querélase co bispo porque non pagaba a parte que lle correspondía, segundo os acordos, da retencia da igrexa-fortaleza⁹². O 1 de xuño de 1462 Lopo Suárez presta preitohomenaxe, en mans de Rodrigo G. de Baceírado, home do concello e fidalgo, da igrexa de Ourense ó arcediago de Baroncelle, Johan Gonçalves de Deça –ó ano seguinte, 1463, sería xa bispo electo, co favor de Enrique IV, unha vez que, en 1462, Pedro Silva fose trasladado ó bispado de Badajoz –que tiña a igrexa polo cabido co acordo do concello. O xuramento que presta Suárez é moi significativo pois promete non a entregar “nen coller en ela rey nen principe nen outro alguno cabaleiro”⁹³.

Dunha maneira ou doutra, o concello consegue, a partir da revolta de 1455, que o conxunto fortificado igrexa-pazos do bispo: a) deixe de ser plataforma dos malfeiteiros señoriais; e b) que se integre no sistema de seguridade cidadá. O 15 de agosto de 1467 Nuno Dousende faise cargo da igrexa-catedral “en defensor e honrra de nosa Santa Yrmmandad”, e para “faser guerra e pas por la dita cibdade e vesíños dela e de os acoller en ela e a seus regidores”⁹⁴. A catedral de Ourense era a fortificación máis importante que tiñan os veciños para a defensa da cidade. A batalla de 1471 entre o conde de Lemos e o de Benavente xira, precisamente, ó redor da igrexa-fortaleza. En 1482 os procuradores das cidades, vilas e lugares do reino de Galicia dirixen ós Reis Católicos uns capítulos. No número IX demandan que se desencastelen as igrexas do reino, cunha excepción:

salvo por quanto la cibdad de Orense no tiene cerca alguna e los vecinos e moradores della e el Obispo dende no tyeren donde Reparar a sy e a sus bienes, salvo en la dicha ygleisa⁹⁵.

A sensación de inseguridade producida en 1455 polos agravios que viñan da igrexa-fortaleza, estará sobre determinada polo feito seguinte: Ourense será unha cidade medieval sen muralla, supoñe-

mos que polos efectos das guerras, o que facilitará as agresións exteriores (nas vésperas da revolta a cidade é atacada polos que saían do castelo Ramiro). Se a isto engadímos las agresións interiores dende a igrexa, comprendererase o que estamos a dicir. Esta metamorfose da igrexa de Ourense de fortaleza-fonte de agravios en fortaleza-refuxio para protección da cidade (sen dúbida o mellor resultado práctico da nova relación de forzas xenerada pola revolta de 1455), non foi como é sabido o vieiro seguido polos populares para resolver, na segunda metade do século XV, a cuestión das fortalezas. Para impedir que fixesen males dende elas, derrocáronas en 1467. Tamén o castelo Ramiro foi derrocado pola irmandade de Ourense en abril de 1467. Observando o *Cadro III* tirámola conclusión entón que a sustitución, en 1458, da igrexa-fortaleza polo castelo Ramiro como fonte principal de agravios ós homes da cidade, deixaba este problema pendente: ata abril de 1467. A mentalidade xusticieira de revolta que callou en 1455 non desaparece nin se acocha totalmente, desenvólvese dalgunha forma ata desembocar en 1467.

g. Situación pre-irmandiña

Poñamos axiña a nosa atención nas pre-condicións existentes no arcebispado de Santiago cara ó acontecemento de 1467. O antecedente más próximo é a irmandade de 1458 e maila revolta da terra de Santiago, nese ano e no seguinte. Na súa forma trátase dun levantamiento distinto ó de 1455 en Ourense. En dous temas, entre outros, son moi semellantes: o sentido antiseñorial, e a preocupación central pola xusticia e a seguridade. Vimos xa as queixas de Enrique IV pola negativa persistente de cidades, vilas e lugares do arcebispado a paga-las rendas e recoñecelo señorío do arcebispou Rodrigo de Luna. Entraremos agora en como formulaban, os de Santiago e a súa terra, as súas necesidades de xusticia a mediados do século XV.

No documento de irmandade asinado o 7 de xuño de 1458⁹⁶ polos concellos de Santiago, Muros e Noia cos Moscoso, Suero Gómez de Soutomaior e Pedro Bermúdez de Montaos, –cabaleiros que tiñan terras e fortalezas, en préstamo, como vasallos do arcebispou– dáse como razón esencial da asociación, ademais de porque é en servizo de Deus e do rei –a irmandade era prolongación da concedida por Enrique IV a Betanzos e á Coruña–, que a xusticia do rei se “apocava en este arcebispado (...) eramos Robados e destruydos de nuestras propias cosas e bienes”. Inculpando a “algunos grandes señores poderosos en especial de don Rodrigo de Luna Arcebispou de Santiago”.

Dos 21 capítulos asinados: 15 teñen que ver co exercicio da xusticia. Claramente dictados polos concellos para que os firmasen os cabaleiros, que levaban a iniciativa do enfrentamento co arcebispo ó se negaren, en marzo, a ir na súa compañía á guerra de Granada. Establecen que os cabaleiros se comprometen a non traer con eles, nen acoller, escudeiros ou peóns que rouben ós veciños dos tres concellos firmantes; a entregar os roubadores ás xusticias dos concellos; a pagar cada señor o que rouben os seus servidores; a axudar ós concellos se os roubos lles son feitos por outro señor; a non meter con eles, nas ditas vilas, señores más poderosos. Ademais: "con vos los dichos concejos trabajaremos porque los caminos sean seguros". A cláusula cinco garantía que os cabaleiros non ocuparían a xurisdicción do arcebispo, nin lles demandarían o que os veciños das cidades debían a este, xa que logo non pagaban os tributos. O interese do documento está no recoñecemento implícito, por parte dos cabaleiros da irmadade, das falcatrudas que, de cotío, facían daquela os señores e os seus servidores. Se non fose así perdería toda razón aceptar tanto apartado para dar garantías ó concellos que da man deles non recibirían mal ningún, e que, ademais, os axudarían a se defender dos outros señores, empêzando polo arcebispo. Certamente os cabaleiros soamente se comprometen a respeta-lo devandito cara ós veciños de Santiago, Muros e Noia.

Salientemos que a visión que tiñan os homes das cidades de como exercían a xusticia os señores era, en 1458, en xeral, negativa. Coidamos que, a esta altura do século XV, chegara a seu término a mutación mental que houbera nos vasalos: de ve-lo señor como superior-protector-xusticieiro, a velo coa desconfianza e a sospeita de que el, ou seus homes, rouben ou agredan sen razón. O pacto de irmadade de 1458 entre cabaleiros e ciudadáns –todos eles vasalos do arcebispo– non é evidentemente un pacto de vasalaxe, senón unha alianza de igual a igual. O que quer dicir que hai cabaleiros que aceptan ser "irmáns" dos que están debaixo deles na xerarquía feudal, en suma, os vasalos. A parte do interese convxuntural dos cabaleiros na alianza, é lícito preguntármonos se a idea de restablecer unha relación de xusticia entre os grupos sociais, e de respeta-los valores cabaleirescos, non exercía a súa influencia nun sector dos fidalgos e señores de Galicia; cando menos no plano da mala conciencia.

Imos contrasta-la visión coetánea da situación de xusticia, un pouco antes do estalido de 1467, coa memoria colectiva dela, décadas despois, que tiñan as testemuñas do preito Tabera-Fonseca.

O barón León Rosmithal arribou o 14 de agosto de 1466, en peregrinaxe, a Santiago de Compostela. Na viaxe de ida, entre Pon-

tevedra e Santiago, nun sitio no que, en cinco millas arredor, "no hay lugar ni castillo", situado fóra de calquera centro urbano, un paxo do señor, xogando, feriu cunha pedra a un home, ó voltar estaban agardando ó cortexo do cabaleiro bohemio: uns 100 homes armados de espadas, picas e balestas⁹⁷. Proba clara da extrema sensibilidade cara ós agravios, no mundo rural, un ano antes da gran irmadade. Non se nos escapa que o carácter señorial da comitiva é inseparable da singular reacción da xente.

Recadando este ambiente sicolóxico de desacougo, que consideramos non era illado, o concello de Ourense –que tiña ó respecto a súa propia vivencia– pide a Enrique IV permiso para face-las irmadades en Galicia: "por mengua de la justicia que grandes tiempos ha que no uvo ni la ha avido en el dicho Reino de Gallizia". Sen esquece-lo reproche ó propio rei, facéndoo responsable da míngua de xusticia: "si con tiempo vuestra real señoría proveyera en ello los dichos escandalos cesarian (...), de lo qual todo a vuestra Señoría es muy grand cargo de conciencia". Recurso típico dunha burguesía cidadá que xustificaba, deste xeito, a tradición de non paga-los tributos do rei, e que evidencia o utilitarismo da súa imaxe do rei. Na mentalidade popular –e tamén nos eclesiásticos– más ben excúlpase ó rei, e incúlpase ós cabaleiros pola falla de xusticia. A ousadía da reprobación do concello de Ourense non impide que lle ofrezan o seu apoio –nun momento en que Enrique IV xa estaba en guerra co príncipe Alfonso– demandando corrixidores e irmadades:

para restituir todo aquello que es fallado que es tomado e ocupado (...) e para reparar todo e poner castigo e restituir los daños e para poner al dicho vuestro regno en toda tranquilidad⁹⁸.

A única fonte narrativa escrita durante o tempo en que a Santa Irmadade administraba xusticia no reino de Galicia, a *Crónica de Santa María de Iria*, refire a orixe da revolta:

levantouse toda a terra con a Santa Irmandade, en tanto que nunca deixaron fortolaza en todo o reino de Galiza. Et esto foy por la maa vivenda dos caballeiros que non fazian senon furtar et roubar⁹⁹.

O crego autor da crónica, rematada en 1468, Rui Vázquez, párroco de Santa Baia de Chacín, ben relacionado co coengo de Santiago Fernán Rodríguez de Leira, pois escribe a crónica na súa torre nova, salienta, sen formar parte dos cadros directivos da irmadade polo que sabemos, como causa principal do levantamento –que el tamén caracteriza como antifortaleza e antiseñorial– a míngua de xusticia pola responsabilidade da clase señorial, e algo máis: califi-

ca de ladróns e malfeitos ós cabaleiros do reino de Galicia. Se ben pola óptica eclesiástica que adopta Rui Vázquez non parece que inclúa, formalmente, ós prelados entre os cabaleiros de Galicia.

Con posterioridade ó reinado de Enrique IV, Galíndez de Carvajal foi encargado polos reis de corrixir e ordena-las crónicas dos reinados anteriores¹⁰⁰. Na súa *Crónica de Enrique IV*, titula así o capítulo 74:

Como los pueblos del reino, compelidos por necesidad de las muchas muertes y robos que se hazian por todas partes, hizieron general hermandad¹⁰¹.

O carácter xusticieiro da Santa Irmandade era compartido, ademais de polos seus protagonistas directos, por sectores importantes da igrexa e da Corte real –que tamén criticaron os seus “excesos”-. As fontes de orixe eclesiástica e cortesá, das que se desprnde unha visión favorable do levantamento das irmandades, pónennos en garda contra unha actitude que xeneralice en exceso o carácter hostil deste tipo de fontes cara ás revoltas populares. A participación de cabaleiros na irmandade é un feito que, implicitamente, supón unha mentalidade: certa asunción das ideas que a Santa Irmandade tiña sobre os cabaleiros, a xusticia e a xente común.

A igrexa galega tiña unha razón poderosa para oponerse ós cabaleiros de Galicia. Ó longo do século XV a nobreza trastamarista, e tamén fidalgos, foron ocupando, un tras outro, boa parte dos seus bens patrimoniais. Non só se vieron afectadas as abadías, tamén as igrexas de todo tipo, incluíndo as episcopais. A chamada visita pastoral de 1487 ó bispado de Ourense amosa, por medio das declaracions dos curas das igrexas, ata que punto era normal que os señores laicos levasen “pola forza” as rendas das igrexas¹⁰². Esas usurpacións ían acompañadas de múltiples atropelos einxurias ós eclesiásticos. Situación que as bulas papais describen de forma expresiva, como a de Calixto III do 4 de maio de 1455, que excomulga e priva de canta concesión tiveran, mesmo as rexias, ós homes do reino de Galicia que mataban eclesiásticos e seculares para apoderárense das súas cousas; que levaban presos a labradores e colonos, e lles cortaban os dedos ou outros membros do corpo; que quebrantaban as igrexas para despoxalas dos seus bens, e outras moitas maldades que quedaban impunes pola ausencia do monarca e dos señores temporais, e pola parcialidade ou impotencia dos xuíces. A ausencia do monarca ben sabemos que era crónica en Galicia. Os señores temporais, que controlaban (salvo nas cidades) o poder xudicial no reino, eran os primeiros en posesionarse dos bens eclesiásticos. Na segunda metade da década dos 60, os catro

bispados (Lugo, Ourense, Tui e Mondoñedo) estaban baixo control señoril. O 5 de xaneiro de 1466 temos unha nova bula de Paulo II, ratificando as de Calixto III e Eugenio IV (1431-1447), contra os sacrílegos que usurpaban as rendas eclesiásticas e facían outros males á igrexa no reino de Galicia¹⁰³.

Podemos maximarnos, por estas bulas e polas acusacións de tiranos e usurpadores que se lles fan ós señores laicos nas historias particulares de mosteiros e de igrexas¹⁰⁴, o papel dalgúns medios eclesiásticos na denuncia dos males e agravios que acontecían na Galicia pre-irmandiña. A postura do crego Rui Vázquez, e dos cabidos catedralicios de Ourense, Tui, Santiago e Lugo, en prol da Santa Irmandade, hai que interpretala tendo en conta que compartían, dende o desacougo en que vivía a igrexa, o sentimento de agravio xeneralizado. Por iso non tiñan dificultade para integrar, na súa visión eclesiástica e providencialista da situación social, as inxusticias de que eran obxecto os labradores e outros sectores sociais tamén prexudicados.

h. Tempo de guerra, tempo de irmandade

Antes de entrar a fondo no proceso concreto de formación da convivencia mental de revolta de 1467, cómpre examinar, nun contexto máis amplio, antes e despois da grande irmandade, a división bipartita que a mentalidade popular establece, para sinala-la bondade e maldade das cousas, no tocante á cuestión da xusticia, da guerra e da seguridade.

Nas probanzas do preito Tabera-Fonseca, os procuradores de Fonseca, arcebispo de Toledo, redactan un primeiro interrogatorio o 31 de agosto de 1526 de 25 preguntas; despois, un segundo de 2 preguntas a finais dese ano; e un terceiro de 5 preguntas o 1 de marzo de 1527. As sete últimas preguntas: incorporadas en función da marcha das probas orais. Do total das 32 cuestiós: 15 corresponden ó tempo do patriarca Fonseca, outras 15 ó tempo do seu fillo o arcebispo de Toledo, e as 2 restantes a ámbolos dous.

Nas preguntas que teñen que ver co patriarca discernimos dous bloques: a) as que tratan de irmandades e fortalezas; e b) as que tratan de guerras e fortalezas. As primeiras (preguntas 2.^a, 3.^a, 4.^a, 5.^a, 6.^a, 7.^a do primeiro interrogatorio, e as dúas do segundo) relacionan a primeira irmandade (a dos portos) coa de 1467 e a dos Reis Católicos, dunha banda, e o derrocamento e reedificación de fortalezas, doutra. O segundo bloque (preguntas 8.^a, 9.^a, 10.^a, 11.^a, 12.^a, 13.^a e 14.^a do primeiro interrogatorio, e as cinco do terceiro), enfoca as preguntas para resaltar que o Fonseca vello fora bo prelado e señor, referíndose ás guerras que tivo cos cabaleiros en

defensa dos bens da Santa Igrexa de Santiago, ó servicio prestado ós Reis Católicos na guerra con Portugal, así como ó destino das fortalezas nestes aconteceres. A primeira ensinanza que cómpre sacar é a limpia diferenciación, en dous rexistros mentais, das asociacións de ideas que xiran ó redor de dous conceptos: *irmundades* e *guerra*. En cada un dos bloques mentais as preguntas están encadadas en sucesión.

O que a memoria separaba na mente estivo misturado na realidade histórica. O rexedor de Santiago e maiordomo do arcebispo de Toledo, Francisco Sánchez, ó ordenar por ideas os feitos cometé un *lápso* sinalado ó redacta-la pregunta 10.^a¹⁰⁵. Pasa directamente de cando Bernal Dianes de Moscoso morreu, en 1466, ó momento en que Fonseca volta de Castela para recupera-lo seu arcebispado, o que acontece logo, en 1469, pasada a irmandade.

O itinerario do patriarca, segundo as actas do cabido deses anos, e os feitos nos que participou son os seguintes:

1466. 25 de xullo, ferido no asedio á catedral, Bernal Dianes (que morre o 29 de agosto, día de S. Agustín) libera a Fonseca da prisión en que o tiña.

1467. Xaneiro, remata o cerco á igrexa de Santiago co compromiso do arcebispo Fonseca de (a instancias dos cabaleiros e da cidade) ausentarse por dez anos, ata 1477, do arcebispado. A alianza concellos-cabaleiros da terra de Santiago proseguía viva. Marzo, o día 28 –estando xa funcionando a Santa Irmandade– asina en Redondela dúas cartas ó cabido. Redondela fora o lugar escollido para o seu desterro: pertencia ó bispo de Tui. A entrada da irmandade na fase de derrocamento de fortalezas levouno a decidi-lo seu traslado a Salamanca, onde (di unha testemuña nas probanzas) estaba cando a irmandade derroca a Torre Nova de Santiago¹⁰⁶.

1468. O 31 de agosto Fonseca escribe, dende Monçao, unha carta ó cabido de Ourense –o arcebispo tiña a xurisdicción eclesiástica sobre os bispados de Galicia– sobre a elección de J. Gonçalves de Deça como bispo.

1469. O 2 de abril o cabido protesta por calquera cesión de bens que fixese Fonseca en dano da Igrexa de Santiago; o arcebispo estaba na procura de alianzas, con outros señores, contra a irmandade. Neste ano, entra o patriarca en Santiago¹⁰⁷.

Datos das testemuñas do preito confirmán que Fonseca “estubiera fuido en el Reino de Portugal y de Castilla mas de un año y medio a causa de los levantamientos”¹⁰⁸, e que o cerco da cidade en que, como dicía a pregunta 10.^a, resultara ferido nunha perna (polo que estivera a morrer), non fora contra os cabaleiros do arcebispado, senón contra a irmandade de Santiago, que se defendía del e coa que tivo que chegar a un compromiso en 1469, para que

lle obedecese a cidade como señor¹⁰⁹. A volta de Castela foi consecuencia do acordo con J. Pimentel e Pedro Álvarez de Soutomaior para arrapaña-la terra de Santiago, e demás señoríos, da Santa Irmandade. A guerra de Fonseca contra Pedro Álvarez de Soutomaior e outros cabaleiros, polo control de vilas e lugares do arcebispado, é posterior ás derrotas militares da irmandade.

¿Por que o procurador dos Fonsecas, en 1526, borra na súa 10.^a pregunta os anos 1467, 1468 e 1469, de hexemonía da irmandade en Galicia, enlazando a guerra dos cabaleiros de 1466 coa guerra dos cabaleiros de 1470? Pola boa consecución do preito non interesaba destaca-las actuacións anti-irmundíñas de Fonseca, posto que a maior parte das testemuñas presentadas, no nome do seu fillo, eran en favor da irmandade de 1467. Pero a razón de fondo do *lápso* está na súa parte inconsciente, maquinal. Non é raro toparse no preito que se misturen e superpoñan acontecementos ocorridos en momentos distintos. Segundo autores é típico da mentalidade medieval confundir pasado, presente e futuro: “a realidade é que non existe un tempo, unha cronoloxía unificada. Unha multiplicidade de tempos, tal é a realidade temporal para o espíritu medieval”¹¹⁰. O tempo da guerra exclúe, na mentalidade que subxace na 10.^a pregunta, ó tempo das irmandades. Na asociación de ideas que, mnemoteticamente, lembra o relato das guerras de Fonseca cos cabaleiros: desaparece o eslabón 1467-1469, pertencente a aqueloutro bloque mental identificado coas irmandades.

Esta paréntese mental quere dicir unha discontinuidade no tempo das guerras: no período “esquecido” non houbo guerras, nin agravios sen castigo. Malamente podían os cabaleiros face-la guerra sen fortalezas, sen a obediencia dos vasalos, e estando eles nalgúns casos ben significados, fóra do reino. Xa vimos máis arriba como foi louvada a eficacia da irmandade galega polo cronista Alonso de Palencia.

Despois da confusamente datada pregunta 10.^a, Francisco Sánchez mediante a pregunta 11.^a, inquire: “se saben que al dicho tiempo ubo por espacio de mas de quinze o veinte años en el dicho Reino de Galizia especialmente en el dicho arcebispado de Santiago muchas guerras y alborotos y se cometian muchos robos, fuerzas y muertes de onbres”¹¹¹. Normalmente as respuestas fan mención ás guerras da década dos 70, pero hai testemuñas que conscientes da paréntese da Santa Irmandade, e da relación deste feito coa guerra e a paz, son más precisos na súa concepción do tempo có propio preguntante:

en el dicho tiempo y antes y después de las dichas hermandades por espacio de tiempo de mas de quinze o veinte años ubo

en este Reino de Galizia muchas guerras y alborotos por cuia causa no abia justicia ni quien pidiese ni quien la fiziese hasta que vino el rey don Fernando y la Reina doña Isabel que obrieron por bueno lo que abia fecho los pueblos porque despues mandaron derrocar otras muchas fortalezas de que se azian robos y fuerças y de que benia mucho daño a los pueblos¹¹².

Este labrador, a diferenzia do redactor do cuestionario, rexedor do concello de Santiago, sabe interrelaciona-lo tempo das guerras e o tempo das irmandas, establece na súa memoria, unha asociación de ideas, como podemos ver no *Cadro IV*, máis complexa có afastamento hermético, en dous bloques de preguntas, do procurador de Fonseca.

Francisco Sánchez era maiordomo do arcebispo de Toledo-Fonseca, e estaba encadrado na clase media burguesa de Santiago. Na súa mentalidade estaba presente tanto a tradición irmandiña da cidade, coma a asunción da súa experiencia persoal de servizo ós Fonseca. Nun bloque de preguntas expresa a tradición irmandiña; noutro, reivindica o modelo de comportamento social do patriarca como señor da Santa Igrexa de Santiago. Para resolve-las contradiccions, e de forma maquinal e automática, borra mentalmente o período en que as dúas iradicóns se oponen: 1467-1469.

O labrador Afonso Cao trasmite, sen conflicto mental visible, o recordo daquel tempo tal como o recolleu no seu medio social; non era, nin foi, vasalo do arcebispo, iso favorecía, neste caso, a claridade de ideas.

Suliñemos do *Cadro IV*: a) antes e despois, a orixe dos males está na guerra máis que directamente no señor, se ben a guerra é a guerra dos cabaleiros; b) a actitude anti-fortaleza xorde máis a un primeiro plano como unha necesidade da paz. Todo elo se comparamos esta visión coa análise que fixemos da revolta antiseñorial ourensá de 1455 que non remata con derrocamentos. Hai dous enlaces mentais: antes-despois, e irmandas-Reis Católicos; o primeiro cunha connotación negativa, e o segundo cunha connotación positiva. Esta concepción do tempo ten como punto de encontro dos dous rexistros mentais: os problemas da xusticia. Os agravios aparecen como efectos (consecuencias) dos tempos malos, e como causas (orixe das irmandas) nos tempos bons, segundo o esquema maniqueo no que se moven polo regular as testemuñas do preito. O rexedor Sánchez tamén utiliza os mesmos dous compartimentos mentais, pero non os xulga co mesmo padrón; coincide co campesiño Cao na valoración positiva do tempo das irmandas, sen embargo, máis que descalifica-lo tempo das guerras, toma partido por un dos bandos nobiliarios en loita, os Fonseca.

CADRO IV: Interrelación do tempo das guerras e do tempo das irmandas, segundo a 11.^a resposta de Afonso Cao.

<u>Tempo</u>	<u>Feito sobresaínte</u>	<u>Efecto</u>	<u>Causa</u>
ANTES	guerra	mingua da xusticia	—
IRMANDADES	derrocamento de fortalezas	—	roubos a pobos
DESPOIS	guerra	mingua da xusticia	—
REIS FERNANDO E ISABEL	derrocamento de fortalezas	—	roubos a pobos

Vendo outras respostas á 11.^a pregunta comprobamos que, en canto ó intervalo do tempo das guerras, as testemuñas conveñen maiormente que as guerras cobren o período que vai: dende que remata a irmanda de 1467 ata o reinado dos Reis Católicos. As maiores discrepancias danse respecto da data de inicio (antes das irmandas) do tempo de guerras. 12, 15, 20 ou 30 anos comprende o tempo das guerras, segundo as testemuñas. Outros fan nace-la guerra, como factor predominante na vida social, co reinado de Enrique IV (1454). Aqueloutros coa chegada do patriarca a Santiago (1464). O período en que, de seguro, coinciden tódalas respostas en apreciar como tempo de guerra é, como xa dixemos, 1469-1480; significámo-la data de 1480 porque neste ano chegan Acuña e Chinchilla a Galicia. Outras fontes, como os nobiliarios de Aponte e Ocampo, corroboran a extrema dureza das guerras feudais nos anos 70, que se entrelazan coa guerra con Portugal pola sucesión da coroa de Castela (1475-79). Por tanto, inferimos que despois da revolución irmandiña intensificase a guerra como orixe de inxusticia e desorde.

A guerra entre cabaleiros e prelados como causa da falla de xusticia, non actúa co mesmo mecanismo que as causas de orixe directamente señorial. Neste caso o señor, ou seus homes, fan roubos e danos: ós seus propios vasalos. Nas guerras entre señores: 1) mataban moitos homes unha parte á outra; 2) roubábanse uns a outros, prendían e rescataban, de modo que uns roubaban os vasalos

e as terras dos outros¹¹³. O que lle permite dicir a unha testemuña que “despues que las dichas guerras cesaron e ubo paz e justicia”¹¹⁴. O sentimento de agravio superpone, sobre todo despois da irmandade, un sentimento de paz, como alternativa e reacción ante a guerra.

h. 1. Guerra igual ainxusticia

Representándose mentalmente a situación social creada polas guerras dos señores antes e despois das irmandades de 1467, as testemuñas acoden a determinadas frases feitas para ilustra-la anarquía feudal, respostando sobre todo á 11.^a pregunta:

A) QUEN MÁIS PODÍA, MÁIS FACÍA E MÁIS TIÑA. Non había xusticia e “el que mas podia mas tenia y mas hacia”; “el que mas podia mas tenia”; “quien mas podía mas hacia”¹¹⁵.

B) POR XUSTICIA OU POR GUERRA. Fonseca defendía e demandaba os bens da igrexa “ansi por justicia como por guerra”; “ansi por justicia como por la lanza”. Se os señores quixesen pedí-los danos das fortalezas “por justicia o de otra manera (...) por premia”¹¹⁶.

C) NON HABÍA QUEN FIXESE, NIN OUSASE PEDIR XUSTICIA. No dito tempo “no abia justicia ni quien la fiziese nin osase pedir”; “muchas guerras y desensiones y ninguna paz ni justicia ni a quien la pedir ni a quien la executase”¹¹⁷.

D) NINGUÉN ERA SEÑOR DO QUE TIÑA: “se robaban y mataban unos a otros y de tal manera que ninguno hera señor de lo que tenia”; “los labradores heran robados y hespeitados y no heran señores de sus aziendas”; os cabaleiros tomaban as terras do arcebispado “traiendo siempre por rrefran todo es mio”¹¹⁸.

E) NON OUSABAN SAÍR: “ni los vezinos desta ciudat osaban de salir para ninguna parte porque luego heran presos o rescatados o muertos”; “no hosaban pasar ni andar las gentes por los caminos pacificamente sin que fuesen robados o rescatados”¹¹⁹.

Con lixeiras variantes as testemuñas repiten, en distintos puntos do reino de Galicia, as mesmas imaxes para condena-la guerra, a aninxusticia e a inseuridade. Síntoma dun ámbito unificado de opinión. As construccions mentais buscan expresarse graficamente a través de proverbios e xiros da fala. Característica da cultura popular en diversas épocas, especialmente na medieval, polo simbolismo xeralizado das súas formas de expresión. As sentencias da cultura eclesiástica, ou os lemas da cultura cabaleiresca, teñen certo parentesco formal cos refráns populares. Os xiros da linguaxe e os refráns, as testemuñas conseguén dar un xuicio moral categórico, preciso e comprensible por todos: cortando de xeito terminante o

nó do problema; neste caso, a pregunta sobre a situación creada pola guerra e a falla de xusticia.

Huizinga destaca un ton de resignación dos refráns populares na última idade media¹²⁰; unha actitude conformista ante as dificultades. Algo disto encontramos na serie devandita de frases e proverbios. Non obstante, o ton xeral das respuestas das testemuñas de Fonseca non é de pasividade ante a adversidade; vémolo, ante todo, nas respuestas á 3.^a pregunta. A revolta de 1467-1469; a multiplicación de preitos e conflictos, de 1480 en diante; os movementos populares de 1520-1522, indican más ben unha moral de face-la contra ós atrancos; salvo acaso na década dos 70, precisamente o período que máis condiciona as respuestas á 11.^a pregunta. Respostas expresadas, case sempre, en negativo: non había xusticia, non ousaban saír, ninguén era señor do seu, etc. A impresión que causa é de queixume, non de protesta activa. Con todo, nunha sociedade tan xerarquizada, acostumados “os de embaixo” a falaren coma tales, ¿que ten de estranxa esta forma defensiva de argumentación da protesta baixomedieval?

O siloxismo, “quen más podía, más tiña - ou facía por ter e más valía”, combinado coa afirmación de que os medios para facerse valer se non eran de xusticia eran de guerra, fannos deducir unhas relacións sociais dabondo reguladas pola forza e a violencia. O poder dependía da forza, da forza militar sobre todo. Dúas cousas, segundo o siloxismo, dependían da lanza: o que se tiña en propiedade, e o que se valía en prestixio e fama pública. A ausencia de xusticia, no sentir das testemuñas, trae consigo tres valeiros, porque non había: nin quen a fixese, nin quen ousase pedila, nin a quen lla pedir. Lembremos que tales circunstancias corresponden tanto á etapa anterior á Santa Irmandade, como a que precede á chegada de Fernando de Acuña, gobernador enviado polos Reis Católicos. A indicación de que ninguén ousaba pedir xusticia, constata a presencia do factor medo na vida social baixomedieval. As outras dúas referencias son a maneira –por medio de negacións– que teñen de afirmar-la creba dos poderes públicos, nas décadas dos anos 60 e 70. A esta altura do século XV, visto como se contestan as guerras e as malfeitorías que fan os cabaleiros, enténdese que non se acuda á xusticia señorial: o foco da esperanza está agora na xusticia real; simbolicamente, antes e durante a Santa Irmandade –os irmandiños confiaban ante todo na súa propia xusticia–, e máis materialmente, na situación post-irmandiña.

As testemuñas insisten en que esa situación anómala durou ata que o rei Fernando e a raíña Isabel e o seu xusticia maior F. Acuña, pacificaron o reino: houbo entón quen fixera xusticia e a quien pedirla. Isto visto dende 1526; bastante despois da experiencia, iné-

dita no reino de Galicia, de Acuña e Camaces, da Audiencia de Galicia, da visita dos Reis Católicos, etc. Entre 1469 e 1480 a experiencia xusticieira que se recorda era a da Santa Irmandade, misturada coa fe na xusticia do rei; fe que se fortalece despois que os señores conseguen desbarata-la irmandade.

A relación xusticia-guerra vén expresada: ora como exclusión, ora como complemento. Para ilustra-lo primeiro caso [“por justicia o de otra manera (...) por premia”] collemos unha das respostas á 6.^a pregunta, sobre se os señores puideran daquela demandar ós pobos os danos polas fortalezas derrocadas, à testemuña contesta que se o fixeran “por justicia” os pobos non poderían pagar, e se o fixesen “por premia que la dicha gente del dicho Reino no lo consintiera”¹²¹. Introducímos-la contestación a esta pregunta para que se vise a antítese entre o concepto de “xusticia” e os conceptos de “forza”, “premia”, “guerra”..., na mentalidade cidadá e popular; no *Cadro IV* comprobamos algo semellante na oposición mental entre períodos de guerra e períodos de xusticia. Pola contra, salientábase o bo prelado que fora o patriarca, xa que defendera os bens da mesa arcebispal pola xusticia e pola lanza (función complementaria). Resulta patente o dobre, e contradictorio, punto de vista que tiñan que adopta-los representantes de Fonseca. Na realidade a xusticia non funcionaba, e todo se resolvía “de otra manera”. O valeiro de xusticia fortalecía a súa aspiración entre os máis prexudicados, potenciaba o ideal de xusticia nos medios populares; que, por outra banda, tamén acoden ó “de otra manera” para facer vale-los seus puntos de vista e obxectivos, un dos cales era que funcio-nase a administración da xusticia.

A falla de xusticia, por culpa da guerra de cabaleiros e prelados, está intimamente vencellada co feito da inseguridade, e coa sensación de inseguridade. O medo (non ousaban) a saír da cidade e andar polos camiños, respondía a unha situación real, provocando ademais unha inquietud. Doutra banda: a inseguridade dos propietarios. O “todo es mio” dos cabaleiros, e o “los labradores heran robados y hespeitados y no heran señores de sus haciendas”: definen un clima de incertidume na posesión e uso dos bens básicos, que condiciona para uns o nivel de rendas percibidas, e para outros a posibilidade de supervivencia. O concepto xurídico de “o seu” tiña así para algunas xentes, na segunda mitade do século XV, un significado dramático que non estaba nos libros.

h. 2. Xusticia igual a irmandade

Despois da irmandade dos portos (2.^a pregunta), o procurador de Fonseca interroga as testemuñas (3.^a pregunta): se saben que

anos despois se levantaron os pobos e a xente común, e derrocaron case tódalas fortalezas dos señores prelados e cabaleiros do reino de Galicia:

diziendo aquello ser justo y conbeniente al servicio de Dios y de la Corona Real y a la quietud, paz e sosiego del dicho Reino segun los bollicios, mobimientos y alteraciones que al dicho tiempo abia en los dichos Reinos y los robos, fuerzas, furtos y recates, presiones de personas y otros muchos delitos que se hazian e cometian de las dichas fortalezas y castillos que ansi fueron derrocados por las dichas hermandades¹²².

As respostas que vimos á pregunta 11.^a abrangúan tamén o período que precedeu a irmandade de 1467. Así e todo, na pregunta 3.^a, que fala exclusivamente dese período, non se encontra o térmico “guerra”: as guerras dos señores quedan comprendidas entre “bollicios, mobimientos y alteraciones”. A orixe principal dos males e danos ós pobos, non está na guerra dos prelados e cabaleiros, senón nas fortalezas e nos señores. A asociación de ideas que explíca o móbil da revolta é: facíanse delitos dende as fortalezas dos cabaleiros e prelados; ou sexa, xusticia-fortalezas-señores. Esquema mental que se repite nalgúnhas das respostas. Noutras cambia a orde: fortalezas-señores-xusticia, ou señores-fortalezas-xusticia. A xerarquía na articulación das tres ideas-forza implica matices mentais de interese, no marco dunha mentalidade de revolta común; mentalidade que, dun modo máis ou menos directo, acaba inculpando á clase señorial da mingua de xusticia que, ó cabo, provoca o levantamento.

Fixemos unha escolma das frases e ideas que empregan as testemuñas para respostar á 3.^a pregunta. Unhas son comúns coas usadas para caracteriza-la situación post-irmandiña, outras son específicas da significación do levantamento de 1467. Principiemos por estas:

A) POLO BEN DO REINO DE GALICIA E POR EVITAR MORTES E ROUBOS.

Facianno “por bien del Reino de Gallizia y por quitar las muertes y robos que se azian en aquel tiempo”; “quel rey lo mandara por sosegar el Reino de Galicia de los males y robos que se hazian”; “abia muchos malfechos y ladrones y personas de mal bibir que robaban los caminos y hizan muchas fuerzas robos y rescates muertes de onbres”; “lo hazian para pacificar el dicho Reino que al tiempo andaba alterado porque no abia ninguno que no fuese roba-

do”; “por la poca justica que al dicho tiempo abian en el dicho Reino de Galizia”¹²³.

- B) DAS FORTALEZAS FACÍAN MOITOS MALES.
- “las derrocaban porque en ellas se acoxián muchos ladrones e malfechores que rroban la tierra y azian muchos males delas dichas fortalezas saliendo dellas a fazerlos”; “cada hidalgo y señor si allaba lugar aparejado donde azer alguna fortaleza la hazia (...) con elllas se aseñoreaban del Reino (...) dellas fazian muchos males”¹²⁴.

- C) CONTRA OS CABALEIROS, QUE LLES FACÍAN MALES.

A irmandade “se llebantara contra los dichos caballeros para les derrocar sus fortalezas”; “se posieran contra los caballeros y señores del dicho Reino porque traian en su compañía e casas ladrones e malfechores e robadores e personas de malbibir”; “contra los caballeros y señores del dicho Reino porque les azian muchas opresiones”; “la gente comun del dicho Reino de Galicia se quexaban de los caballeros y señores del dicho Reino diciendo que ellos los robaban e hespechaban e fazian otros muchos males”; “los caballeros heran maliciosos y comedores y matadores y de mala conbersación y gusto”¹²⁵.

Tamén están presentes expresións semellantes ás que as testemuñas van utilizar máis adiante para contestar á 11.^a cuestión, calificando especialmente a situación post irmandiña, e que xa mentamos *supra*:

- a) QUEN MÁIS PODÍA MÁIS FACÍA.

Antes de que “sellevantase la dicha hermandad andaba la gente en el Reino a quien mas podia mas hazia; podia mas la dicha hermandad que no ellos”¹²⁶.

- b) HABÍA GUERRAS ENTRE OS CABALEIROS.

Dicían que “se llebantara la dicha hermandad por las guerras y robos y fuerças y otros males que antes que se llebantase se hazian en el dicho Reino de Galizia y guerras que abian entre los caballeros”; “abia tambien en el dicho Reino entre los dichos caballeros y señores muchas guerras y bullíos”¹²⁷.

- c) NON ERAN SEÑORES DAS SÚAS FACENDAS:

“los hombres no heran señores de sus aziendas”¹²⁸.

- d) NON OUSABAN SAÍR:

“ni osaban salir de sus casas e que se yban a dormir a las iglesias”; “no hosaban salir de la dicha ciudad a cabar sus viñas ni a granxejar sus aziendas”; “no osaban las gentes de andar por los caminos seguros”¹²⁹.

O primeiro que cómpre destacar é o cambio na maneira de se expresa-las testemuñas. Abandonan, parcialmente, a linguaaxe de subordinación das respostas da 11.^a pregunta, para articula-lo seu pensamento con oracións afirmativas, no intre de precisaren motivo-la revolta de 1467: había pouca xusticia e moitos malfeiteiros; para quitar mortes e roubos; polo ben do reino de Galicia, e para o pacificar; das fortalezas facían males e acollían malfeiteiros; os cabaleiros roubábanles e eran maliciosos, etc. Sen embargo, as mesmas persoas empregan frases defensivas, oracións negativas, para se referiren á situación posterior á irmandade. Os protagonistas de 1467 cando encaran mentalmente a década dos 70, adoptan unha posición más pasiva que se falan da época da irmandade. As testemuñas axeitan as formas de expresión ó contido. Narrando o tempo das irmandades utilizan máis ben un ton de afirmación; cando relatan o tempo das guerras empregan, sobre todo, un ton de negación e rexoitamento dunha situación social, inxusta e violenta, o que non implica necesariamente unha ideoloxía de resignación. Trátase das mesmas persoas, que ó representárense mentalmente períodos diferentes, reflexan, no xeito de describilos, desemellanças na sintaxe e no estilo: de proveito para o estudio do mental colectivo. Unha formulación afirmativa que ten consecuencias para o perfil da mentalidade de revolta de 1467: o levantamento síxose en ben do reino de Galicia, e para trae-la xusticia, a paz e o sosego a este. Complétase así o círculo: pásase dunha visión “dende embaxo”, todo o máis para rexitar e dicir “non” á sociedade existente, a unha visión “dende enriba”, para afirmar unha concepción social e para falar *en nome da* totalidade social, do reino de Galicia (e do propio rei). Con todo, non se renuncia ás habituais formulacións negativas: non había ningúen que non fose roubado,..., e todas aquelas frases coincidentes coas achadas nas respostas á 11.^a pregunta. Pero onde se mira mellor a mentalidade de rexoitamento –primeiro nivel da toma de conciencia nos contextos sociais moi xerarquizados– é na imaxe que se tiña do mundo señorial; o leit motif das referencias ós señores nas respostas á 3.^a pregunta, é: *contra los caballeros*. Signo certo dunha mentalidade antiseñorial arraizada.

h. 3. Conxuntos mentais: pobo-xusticia/señores-fortalezas

Segundo as respuestas á 3.^a pregunta, cada vez que se fala de delitos vén de seguido a culpabilización directa dos señores, ou, indirecta, das fortalezas e dos malfeiteiros que van na súa compañía. Podemos dicir que a pregunta obriga a articular nas respuestas os diferentes motivos da rebelión de 1467. Os datos de Ourense do século XV confirman o feito da inculpación señoril. Agora, no preito, o testemuño atinxo a todo o reino de Galicia: a contía dos delitos por responsabilidade señoril sobre determina o sentido anti-señorial, nacido das contradiccións do sistema económico, do levantamento de 1467. Tanto no preito como nas fontes coetáneas vemos corroborada, cara a 1467, a crise irreversible da xusticia señoril, concretada en tres aspectos: 1) o señor non garante a xusticia; 2) o señor é un malfeitor, ou protexe os malfeiteiros; 3) a mentalidade popular opta por unha xusticia antiseñorial, que desbrozará o camiño para a implantación en Galicia da xusticia pública. O novo de 1467 é o grao de xeneralización destas ideas, incubadas desde tempo atrás, e a explicitude da segunda delas. Califica-la clase dirixente de malfeiteiros supón a súa descalificación como depositaria da función xudicial, segundo o sistema feudal, e lexitima a orientación antiseñorial das iniciativas xusticieiras cada vez máis espalladas. A xeneralización non só é xeográfica –reino de Galicia–, tamén é social: toda a xente común in culpa a tódolos señores, cabaleiros e prelados. Na segunda metade do século XV, poucos agardaban da clase señoril a solución ó problema dos malfeiteiros; lembrémo-la desconfianza dos de Ourense e Santiago cando pactaban con cabaleiros amigos en 1447 e 1458, respectivamente. Unha testemuña declara que o rei mandara dicir, en 1467, que “si los caballeros no las compliesen de justicia que las derrocaren la fortalezas”¹³⁰. Nesta altura, esa apelación á xusticia señoril é máis que nada unha pre-condición formal para o exercicio do derecho de defensión. En 1467 nin o rei nin a xente galega se fiaban de que os cabaleiros salvagardasen a xusticia dende as fortalezas, máis ben o contrario.

É no nacemento da conciencia clara de que nos señores –sen distingos teóricos de bons e malos– estaba o principio do mal: onde temos que busca-la materia explosiva que dá lugar a 1467. A certidume da incompatibilidade dos conxuntos: pobo-xusticia e señores-fortalezas, transfrmase axiña nunha forza material. As testemuñas manifestan o predominio, en 1467, do conxunto pobo-xusticia sobre o binomio fortalezas-señores, e encadran no primeiro conxunto a Deus e ó rei. A frase afirmativa é a formulación afeita ó conxunto pobo-xusticia; para defini-la relación co segundo con-

xunto o acostumado é a negación, o rexitamento dos señores das fortalezas.

A queixume de “quen máis podía, máis facía” responde a unha arela de orde, paz e xusticia. Cobre, segundo algunas testemuñas, o reinado de Enrique IV e o principio do reinado dos Reis Católicos. Debaixo dunha imaxe que vén dicir que o que vale é a forza, agacharíase en pura lóxica (moderna) a impotencia dos más débiles, dos que teñen por misión, segundo a mentalidade medieval, traballar e mesmo pregar. De aí o valor da aseveración do labrador de Padrón, Afonso de Barreiro: “podía mas la dicha hermandad que no ellos”. Os traballadores, e parte dos pregadores, puideron cos cabaleiros. A autoconfianza xerada na mentalidade popular polo acontecemento-fundador de 1467 é difícilmente suxestible; malamente a poderíamos comprender se non valoramos ben os efectos da fusión: mentalidade antiseñorial-monarquismo popular.

A xente común toma nas súas mans o exercicio da xusticia e a persecución dos malfeiteiros (e dos cabaleiros que se opoñen a eles): en nome do rei. A xusticia delegada, que noutrora era confiada polo rei á clase señoril, deténtana en 1467 os pobos co permiso real. O apoio do rei á revolta da Santa Irmandade era, antes que nada, unha fonda convicción moral dos sublevados, como reiteran a meirande parte das respuestas á 3.^a pregunta. Así dicían que, en tempo das guerras, “no abia Gobernador en el dicho Reino al dicho tiempo ni quien en el dicho Reino por el Rey la administrase”¹³¹. Non había quen administrase xusticia en Galicia, antes e despois da irmandade. Pregonouse na praza do Castro e na rúa Trabesa de Betanzos, a provisión de Enrique IV para que:

se juntasen las gentes y pueblos del dicho reino en hermandad y juntos allanasen el dicho Reino y castigasen los malfecidores y derrocasen las fortalezas donde se fazian los dichos males¹³².

A inseguridade é sentida en términos parecidos ós expresados nas respuestas á 11.^a pregunta: non eran donos das súas persoas e dos seus bens. O derecho de cadaquén a “o seu”, a súa facenda; o poder andar seguros polos camiños, fóra da casa e da cidade; non estaban garantidos.

Fagamos nota-lo laio do labrador Afonso Cao dicindo que nin nas casas estaban seguros, tendo que ir dormir ás igrexas. Porque introduce dúas novidades: as igrexas como edificios para o refuxio e a protección dos campesiños, o que as inclúe no conxunto mental pobo-xusticia; e a desigual situación do cidadán e do labrador, o primeiro quéixase fundamentalmente da inseguridade fóra da cidade, mentres que os campesiños teñen o problema na porta da casa.

No rural non existe o círculo –mental e material– de seguridade formado polo recinto urbano: a sensación de inseguridade adquire así, entre os campesiños, uns acentos especificamente graves.

Da presencia da guerra como fonte de agravios antes da Santa Irmandade, sinala-la súa subordinación (“abía tambien”) en relación cos causados polos mesmos señores e as súas fortalezas. Convén, en todo caso, apuntar que a norma é decote atribuí-la guerra a señores, cabaleiros e prelados. Dito doutro xeito: consideran a guerra como algo que formaba parte do conxunto mental señores-fortalezas, algo que acontecía “entre” señores, fóra do mundo da xente común e do pobo, mundo no que se habería de vivir en xusticia, pacíficos e seguros, cismaban eles.

As fontes coetáneas corroboran, así mesmo, a existencia das guerras cabaleirescas como un dos aspectos da situación pre-irmändiña de mingua da xusticia. O concello de Ourense contesta ó interrogatorio remitido pola Corte de Enrique IV (aproveitando para pedi-la irmändade) e, no contexto antiseñorial das súas respostas, refuga as guerras señoriais:

las dichas guerras que han los condes es sobre algunas villas e logares e juridiciones que a cada uno dise pretender aver a ellos derecho, asy a la propiedad como al posisorio, et que todo esto cabso e cabsa por mengua de vuestra justicia et por Vuestra Alteza non aver remediado en todo ello¹³³.

Os señores facían a guerra como ladróns: furtando, roubando e salteando camiños; os mesmos vocábulos e frases utilizados para designa-los delitos e malfeitorías son destinados para describi-la guerra dos señores. Que os pobos boten mans desas caracterizacións, para defini-los efectos da guerra señorial sobre a poboación civil, é normal. Dende o punto de vista hipotético dun veciño vítima dunha prisión para lle esixir rescate: tanto ten que os agresores sexan os homes do seu señor ou os homes do señor inimigo. Índice do nivel de aceptación universal desta correspondencia guerra-inxusticia é a súa asunción relativa por señores e oficiais reais. Vexámolo na tregua asinada, en 1476, cando a guerra de sucesión, entre Pedro Álvarez de Soutomaior que encabezaba o bando portugués en Galicia, e o corrixidor dos Reis Católicos, Arias del Río:

en este tiempo no se tomará ni haberá, ni furtará villa, castillo ni fortaleza, ni otra cosa alguna (...); e si por abertura en este tiempo aconteciese de la una parte facer a la otra, o de la otra a la otra fuerza, robo, salteamiento de camino o otra cosa alguna contra esto que no sea facer, o cerco de fortaleza o villa,

o toma de tierra de Felegresía arriba que no se ampare al tal na quiebra¹³⁴.

Roubar e saltear camiños é equiparado polos asinantes da tregua a operacións militares, como cercar fortalezas ou tomar terras. A inversión de valores chega ó seu cumbe no momento en que facendo a guerra –función militar específica da cabalería– os señores cabaleiros se comportan como verdadeiros malfeiteiros.

i. 1467

A diferencia primeira entre o proceso de formación da xuntura mental de 1455 na cidade de Ourense, e o de 1467 no reino de Galicia, vai se-lo distinto ámbito xeográfico e social en que teñen lugar. Non se levanta só unha localidade, senón a xente común de todo o reino: o que introduce problemas de coordinación, organización e conexión mental, que en ningunha revolta anterior apareceran. As Xuntas dos procuradores da Santa Irmandade do reino de Galicia, e as diversas estruturas desta, contribúen como medios de coordinación e decisión á formación da conxuntura mental da revolta na primavera de 1467: dende a costa de Lugo ás rías baixas, dende A Coruña ata Ponferrada. Algunhas características da conxuntura xeral de 1467 son desemellantes en relación coa conxuntura local de 1455: a) unha fase de acumulación de agravios máis prolongada –encomeza no medio do século–, que se funde coa fase previa; b) un peso específico maior da conxuntura política de Castela, que principia en 1465 coa guerra civil; c) unha fase final do levantamento que ten como obxectivo o derrocamento, en vez do control das fortalezas; d) a dobre caracterización de 1467 como revolta urbana e revolta campesiña, ademais doutros componentes. Temos para nós que a participación dos labradores non deixará de te-la súa incidencia na mentalidade de revolta irmandiña.

1455 e aqueloutras revoltas que tiveron lugar nas décadas centrais do século, serán as primeiras reaccións –e o ensaio xeral de 1467– ó endurecemento da situación social, que de primeiras repercuten no exercicio da xusticia. O deterioro da xusticia é síntoma, efecto e causa da crise do sistema económico-social. O precedente más achegado á situación de mediados do século XV, ocorreu a finais do século XIV.

Os movementos populares na Galicia de fins do século XIV, e principios do XV, coinciden co inicio das revoltas europeas, 1378-1383; prolongadas no primeiro tercio do século XV. Tamén na última década do século XIV dáse, en Castela e Cataluña, o pri-

meiro período álxido das revoltas populares da baixa idade media; o segundo ten lugar nos anos 1450-1475, que sinalan a etapa de levantamentos máis importante da idade media peninsular: foráns en Mallorca, remensas en Cataluña, irmandíos en Galicia, movementos populares en Castela¹³⁵. Outras revoltas en Galicia e en Castela confirmán esta periodización de Valdeón. En tanto que revoltas antiséniorias, o reino de Galicia leva no século XV o mesmo ritmo cós restantes países das coroas de Castela e Aragón. Teñámolo en conta. Boa parte dos factores mentais (económicos e, por suposto, políticos) que actúan na Galicia irmändiña non son distintos dos que o fan en Castela, e incluso na península ibérica. Por tanto, empregaremos sempre que sexa útil fontes dos ámbitos máis preto do reino de Galicia.

Fases que encontramos na formación da concxuntura de revolta de 1467: I) Fase previa de acumulación de agravios; *circa* 1450-1467. II) Fase de constitución da Santa Irmandade: desde 1465, especialmente marzo de 1467. III) Fase de derrocamento das fortalezas; dende abril 1467 ata marzo de 1468. A delimitación cronolóxica e os seus contidos están tirados da documentación, ata hoxe coñecida por nós, dos comezos da irmandade.

i. 1 Fase de acumulación de agravios

Sen o sentimento de agravio non comprenderíamo-las motivacións sicolóxicas dos rebeldes ourensáns de 1455. Coidamos que esta sensibilidade anti-aldraxe está omnipresente nas revoltas bai-xomedievais. A repetición de roubos, mortes e inxusticias, que van ficando sen castigo, produce un clima mental de temor e inseguridade que, en determinadas circunstancias, provoca unha explosión social. As inxurias concretas teñen a función de desencadea-la reacción colectiva. Velá por que os ciclos das revoltas nos poñen na pista da cronoloxía dos agravios.

pista da cronoloxía dos agravios. O 80% das revoltas de mediados do século XV que mentamos más atrás son posteriores a 1450; no caso da "primeira irmandade" fixémo-la media das dúas referencias cronolóxicas que constan no preito Tabera-Fonseca. (aprox. 1446 e 1456). Abranguemos dende 1450 ó tempo das guerras, que segundo algunha testemuña durara 30 anos, ou -di outra- dende que Enrique IV empezou a reinar. Outros indicios, como a bula papal de 1455, apuntan nesa dirección: dende *circa* 1450 ata marzo de 1467 enxéndrase a acumulación mental que, nun prazo de semanas, dará lugar ó levantamento xeral contra fortalezas e señores "por quitar las muertes y robos".

As fontes coetáneas que xa referimos para describir la situación preirmandiña: bula de Calixto III de 1455; carta de Enrique IV de

1458; petición de irmandades polo concello de Ourense; crónica de Ruí Vázquez; crónica de Palencia e crónica de Galíndez, veñen dici-lo mesmo que coas respuestas de 1526, á 3.^a pregunta, sobre as causas do levantamiento de 1467. Cadran, unhas e outras, en laiarse do destrago da xusticia. Os documentos máis achegados a 1467 –a carta ó rei do concello de Ourense, *Crónica de Santa María de Iria* e a crónica de Palencia– son os que máis salientan o sentido anti-señorial da rebelión.

Polas querelas de Ourense do *Cadro I* sabemos que o nivel real de agravios pasa, en función da concxuntura social, por altibairos pronunciados. Non obstante, o nivel de conciencia dos agravios manteñese, a partir de 1455, máis ben constante. A impresión que causa no imaxinario colectivo unha suba súpeta do número e a gravidade dos roubos e violencias, non desaparece se baixa momentaneamente a tensión, por mor dun fenómeno de inercia mental. En xeral, as sensacións imaxinarias, xeradas por feitos reais, teñen existencia de seu: son capaces de sobrevivir alén dos acontecementos orixinarios.

O crego Rui Vázquez que escribe na súa crónica que a revolución irmandiña foi porque os cabaleiros “non fazian senon furtar et roubar”, narra algunas prisíóns, rescates, queimas e mortes que afectan a coengos e cabaleiros, nas guerras (1459-1467) que tiveran os arcebispos Rodrigo de Luna, Fonseca de Sevilla e o seu sobriño o patriarca, cos cabaleiros da terra de Santiago. Sen deixar de sinala-la rebelión en 1459 dos cidadáns de Santiago, e das outras vilas e lugares, contra Rodrigo de Luna: “levantaronse contra él, non lle querendo obedescer por señor, et esto por los pedidos grandes que el deitara ena cidade et villas et lugares desesperaron del”. Rui Vázquez mostra unha certa sensibilidade polos efectos da guerra nos homes sen significación social reseñable:

En este çerquo morreu moita gente de fora, et os da egllesia fazian moiito mal con huun trabuque con que tiravan de cima da egllesia, lançava a pedra fasta a rua do Camiño, et elles moy fortes en armas, en tanto que aos palanquotes vinan prender os homes et deixavan outros feridos et se tornavan a sua egllesia¹³⁶.

Este é o cerco que os cabaleiros, co apoio da cidade, puxeran na igrexa de Santiago, sobre a xente do patriarca; que rematou, despois de cinco meses, en xaneiro de 1467. Asedio que foi comentado por outra testemuña presencial, o barón Rosmithal, que destacou que os mortos permanecían insepultos polo entredito posto por Fonseca. A pesar do cal –di– a terra estaba da parte dos cabaleiros que cercaban a catedral de Santiago¹³⁷. Rui Vázquez, que

toma o punto de vista dos asediadores, logo de se queixar das mortes, prisóns e feridas que causaban os da igrexa ós de fóra: fala da peste como venganza divina, e do levantamento irmandiño. A deradeira imaxe que non trasmite é a dos homes do arcebispo tirando pedras dende enriba da igrexa, e matando moita xente; e ferindo e prendendo coas incursións que facían á sorte de barricada (palanquote) que tiñan posta os contrarios de Fonseca. Logo viñera a Santa Irmandade. As semellanzas entre Ourense en 1455 e Santiago en 1466, son evidentes: son manifestacións dunha mentalidade común, sensible ás agresións e mortes que saíran da igrexa-fortaleza, ubicada nos dous casos dentro da cidade. Corresponde esta representación mental da situación, que fixo que tantos coidaran imprescindible a Santa Irmandade, coa que tiñan testemuñas do preito como aquel vasalo de Fonseca que dicía:

abia muchas guerras y diferencias entre caballeros (...) se hazian muchos robos y coechos y que se mataban unos a otros (...) de las fortalezas que abia se azian muchos males (...) e questiones prendieran al señor Patriarca arcebíspoco de Santiago¹³⁸.

Cabaleiros e cidadáns de Santiago conseguén, en xaneiro de 1467, o desterro por 10 anos de Fonseca. Un éxito parcial que a Irmandade, poucos meses despois, revalidará deitando por terra en Santiago de Compostela a Torre Nova, os Pazos Arcebispais e a Torre da Praza.

Esta fase preparatoria –segundo sabemos unha vez coñecido o resultado final– supón un proceso de acumulación dobre, de aldraxes e das reaccións que están a provocar. Tralo sentimento de agravio medra unha consciencia: a protesta é precisa, posible e inclusiva eficaz. A mentalidade de revolta nace dun rexeitamento: pero desenvólvese e configúrase con experiencias concretas de resistencias e sublevacións, nas cidades, vilas e aldeas, ata acada-la madurez de 1467.

A memoria, que pervive durante 60 anos, dos casos concretos de agravios cometidos en tal aldea ou dende tal fortaleza, co recordo preciso dos nomes de víctimas e malfeiteiros, conforme lemos no preito Tabera-Fonseca, ¿non é síntoma claro do nivel acadado pola acumulación mental e da función detonante que xogan os agravios cara a 1467? Paralelamente topamos, en 1526, o recordo das medidas que, por propia iniciativa, foron tomando cidadáns e campesiños para se defenderen. No relato da viaxe do barón Rosmithal temos un paradigma desta autodefensa, en 1466, no ámbito rural, que xa comentamos. Testemuñas de Betanzos contan experiencias semellantes:

los sobredichos de la dicha hermandad se llebantaron porque al dicho tiempo se hazian muchos males e robos e rescates de onbres porque no salian de sus casas ni a cabar las viñar ni yr fuera sin yr bien acompañados y armados

.....
no hosaban salir de la dicha ciudad a cabar sus viñas ni a granxear sus aziendas sin salir diez, quinze o veinte juntos armados con sus lanças y escudos y aun tenian hespías para ber si beñian a ellos algunos de los dichos malfechos

.....
los vezinos desta ciudad de Betanzos no hosaban salir della con miedo que tenian de la gente de Gomez Perez das Mariñas porque tenian guerras con los de la dicha ciudad e les prendia los onbres y ge los robaban¹³⁹.

Un factor mental da meirande importancia na formación da mentalidade irmandiña de revolta é a autoimaxé de confianza: a convicción de que a irmandade podía máis cós cabaleiros. A seguranza nas propias forzas para vencer a malfeiteiros, señores e fortalezas: é un xeito de pensar e sentir traballoso de conseguir por quien estaba ensinado a mira-lo mundo de embaixo a enriba. Contribuíu a iso tanto os grandes conflictos e revoltas dos anos 50 e 60, coma múltiples experiencias de autofirmación fronte ós malfeiteiros e ós cabaleiros, do tipo das que vimos de citar. O carácter de masas e a rapidez de difusión da revolta en 1467 non caen do ceo.

i. 2. Fase de constitución da irmandade

Os datos que vén manexando a bibliografía sobre os irmandiños, colocan en marzo de 1467 as primeiras novas da Santa Irmandade. O *13 de marzo*, o cabido de Tui xura a Santa Irmandade, xunto ós homes do concello. O *16 de marzo*, o cabido de Santiago, acorda dar 400 mrs. para a “Arca de Yrmandade”. O *2 de abril*, o alcalde da S.I. de Vilanova de Arousa afirma ser “savored en como se faz e trata a junta de sta. Irmandade ena villa de Medina”. O *8 de abril*, Enrique IV diríxese ós alcaldes das irmandades de Galicia para que vexan de restituír ó mosteiro de Celanova bens tomados polos señores¹⁴⁰.

Os documentos do conde de Lemos, de 1465-1467, que resume Malaquías de la Vega¹⁴¹, obrigan a revisa-lo anterior, e retrotrae-la presencia das irmandades en Galicia a 1465, igual que en Castela. Teríamos así tres subfases.

A. *1465-1466, presencia*. O 8 de febreiro de 1465, o conde de Lemos pasa a fortaleza de Monforte ó seu fillo Alfonso Osorio, que

toma posesión o 12 de febreiro, porque “las Hermandades de Galicia le eran contrarias, y podria ser le quisiesen tomar sus tierras”. Actitude preventiva que pon en evidencia algunha presencia da irmandade en Galicia, dende o primeiro momento da súa fundación en Castela. O 8 de outubro de 1464 tivera lugar a primeira Junta da Santa Hermandad en Segovia¹⁴².

B. Xaneiro-febreiro 1467, actividade. O conde de Lemos, por medio dunha cédula asinada en febreiro de 1467: “alçó el o menage a su hijo, para que mas libremente pudiesse defender sus tierras de las hermandades de Galicia; que (...) haçiansse superiores”. En xaneiro reúnese a Junta de Fuensalida. Os capítulos saídos desta Junta: “binieran al dicho Reino de Galizia para que la gente se regiese y gobernase por ellos e que por ellos se regia”¹⁴³.

C. Marzo 1467, lanzamento. En marzo (e abril) din as fontes que se acha organizada a irmandade no conxunto do reino, –tanto nas cidades– adhesión dos cabidos de Tui e Santiago –coma no campo– envío da lista dos agravios señoriais a Medina, por parte dos de Sande. O 13 de marzo, a nova máis temperá desta fase, cabido e rexedores de Tui, xuraron os “capitulos da santa yrmandade”, e tres días despois o cabido de Santiago aportou diñeiro para a “arca” da irmandade¹⁴⁴. Actos de apoio e afiliación que remiten a unha anterior constitución formal.

A implantación e actividade das irmandades en Galicia en 1465 e 1466 debeu ser pouca. Deses anos, soamente nos informan as cédulas citadas do conde de Lemos: a totalidade das fontes restantes mándannos a 1467 para dar fe da presencia da Santa Irmandade. Por iso incluímos tamén 1465 e 1466 na fase preparatoria da constitución da irmandade. 1467 é, así mesmo, o ano en que a Santa Hermandad de Castela e León, na que estaba integrada a de Galicia, redobra a súa actividade coas Juntas de Fuensalida (xaneiro), Medina (abril), Valladolid (maio) e Castronuño (setembro).

i. 2. 1. A hermandad nace en Castela

Alonso de Palencia narra a orixe da Hermandad en Segovia para de contado referi-la súa posta en práctica en Galicia, como o exemplo más sinalado de eficacia xusticieira da Santa Hermandad. Os contemporáneos non facían distingos das causas que motivaban a hermandad nos diversos reinos que comprendía a coroa de Castela. Ten interese para o estudio da irmandade galega coñece-lo mecanismo de formación da Hermandad de Segovia, concretamente na aldea de Zamarramala, cercana á cidade:

Allí vivia una agrupación de pobres rústicos (...) habian conseguido de D. Enrique que los declarase exentos de alojar a

cortesanos o soldados cualesquiera; pero el desenfrenado capricho de los moros de su guardia, alentado por sus órdenes, llevólos una noche a la aldea, y aquel tumulto repentino de los infieles obligó a los habitantes a empuñar las armas en defensa de su inmunidad. Los crueles sarracenos mataron a algunos de los que les resistían y a dos mujeres de los que suministraban armas a sus maridos. Tomáronlas los de Segovia apenas supieron lo ocurrido y corrieron a dar muerte a los infieles (...) Después de esto, cobrando audacia los del territorio de Segovia, apoderáronse de algunos secuaces del Rey, atáronlos a los patibulos y los asaetearon. El pavor que infundieron a los bandidos sirvió de ejemplo a los pueblos confinantes para establecer la Hermandad que inmediatamente se arraigó y produjo tan horrible espanto a los tiranos y a los malechores que, mudos de terror, no sabían a dónde volverse. En corto tiempo los gallegos no sólo arrancaron de las selvas a los facineros...¹⁴⁵.

O cronista Palencia poñía, sempre que podía, en evidencia a Enrique IV, de quen opinaba: “Azote de Dios fue verdaderamente D. Enrique, tan enemigo de la fe como apasionado de los moros”¹⁴⁶. O acontecemento fundador da Hermandad, en Segovia, segue os pasos seguintes: a) agraviados pola imposición do tributo señorial de hospedaxe, os labradores defenden o seu dereito coas armas (sentimento de agravio e dereito de resistencia); b) os mouros fixeran varias mortes na aldea: chegada a nova a Segovia os cidadáns armados foron axudar ós labradores (rexitamento da morte e solidaridade ciudadáns-labradores); c) despois disto, cobrando audacia, os de Segovia fixeron xusticia nos agresores, a quen prenderon e asaetaron: o medo que meteron ós bandidos foi tal que serviu de exemplo nos pobos de arredor para establecer a Hermandad. Velaquí, en pequena escala, como actuan os resortes mentais de difusión da rebelión: confianza nas propias forzas, gracias ós primeiros éxitos; valor exemplarizador das execucións sumarísimas da irmandade; inversión do medo, que agora ten por víctimas ós malfeiteiros; e espallamento por vía de rumor dos novos acontecementos. As crónicas fan referencia explícita ós efectos da chegada do rumor das mortes de Zamarramala a Segovia: “los de Segovia apenas supieron lo ocurrido y corrieron a dar muerte a los infieles”. Galíndez de Carvajal dá, do mesmo suceso, a seguinte versión: “y la voz fue a la ciudad y los ciudadanos tomaron armas por ir socorrer a sus pobres labradores”¹⁴⁷. Labradores que, nesta vez, toman a iniciativa da revolta secundados pola cidade, que, á súa vez, se pon á cabeza do movemento resultante.

Se a primeira Junta da Hermandad foi en Segovia en outubro

de 1464¹⁴⁸, quere dicir que a súa orixe (o episodio reseñado) é anterior á guerra civil 1465-1468. A Hermandad transcorre paralelamente á guerra civil: os anos 1465, 1466, 1467 e 1468 son os da guerra, e tamén os da Hermandad xeral. A guerra remata en setembro de 1468 co Pacto de Toros de Guisando; a Hermandad entre xuño de 1468, Junta de Palencia, e abril de 1469, Cortes de Ocaña, nas que xa se fala da Hermandad como cousa pasada. Non obstante, a Hermandad non nace da guerra (que dende logo a potencia): responde a un proceso social claramente anterior.

Nas actas das Cortes viña sendo normal topar mencións a malfeiteiros e problemas de xusticia no século XV: Cortes de Madrid de 1419, contra rufiáns e vagabundos protexidos por persoas poderosas. Cortes de Valladolid de 1420, contra os cregos coroados, a maioría deles malfeiteiros. Cortes de Zamora de 1432, contra os “rrobadores delos caminos, e forçadores delas mugeres casadas e virgenes e viudas, e matadores de omes mansos e seguros”. Cortes de Toledo de 1436, contra cabaleiros poderosos que “non son obidientes ala vuestra justica, defendiendo algunos malfechos suyos e agenos”. Cortes de Valladolid de 1442, petición de reforma da administración da xusticia real. Cortes de Valladolid de 1447, denuncian “que enlos treynos do ay muchas discordias e divisiones (...) vuestra justicia non es temida nin executada nin vuestros mandamientos obedecidos”. Cortes de Burgos de 1453, os procuradores celebran que Juan II queira “continuar por su persona, el mando e el rregimiento de vuestros rregnos”, pois así os reinos “seran puestos e tenidos en toda justicia e paz e tranquilidad, e cesarian todos los males e dannos e inconvenientes que hasta hoy vuestros rregnos han padescido e padescen”¹⁴⁹. Durante o reinado de Juan II (1406-1454) a cuestión da xusticia rara vez desaparece das actas das Cortes, pero está digamos baixo control. As malfeitorías non desbordan o umbral que sinala a estabilidade do sistema. Pasados os comezos do reinado de Enrique IV, cara a 1462, detectamos certo punto de inflexión.

Cortes de Toledo de 1462. Agora a meirande parte das peticións a Enrique IV, dos procuradores das cidades e vilas de Castela e León, versan sobre a situación da xusticia e os remedios para a súa execución. Quéixanse os procuradores dos cabaleiros que acollen malfeiteiros, dos males e danos que se fan dende as fortalezas, de que un toma o seu a outro e que nin os que van preítear á Corte están seguros...¹⁵⁰. Estamos de cheo na fase de acumulación mental de agravios, na fase das primeiras respuestas populares, que os sectores das burguesías cidadás representadas nas Cortes tentan de frenar, perseguindo para iso o apoio do rei. Demandan del, e consegueñ, que se prohiba facer axuntamento de xentes repinicando as

campás nas cidades, vilas e lugares, sen mandamento dos rexedores e das xusticias locais¹⁵¹. Forma esta de convocatoria da xente, tocar a rebato, sen dúbida xeneralizada naquela época. Mais, se calquera pola súa conta estaba a recorrer a ese método para axunta-lo pobo, ¿non é isto ben sintomático dunha certa atmósfera mental de revolta, en 1462, difundida como para suscita-la preocupación dos sectores moderados representados nas Cortes? A mentalidade de revolta implica medios de comunicación que favorezan a espontaneidade popular: rumor, toque de campás, pregón, etc.

A demanda máis notoria contra o crecente estado de revolta, por parte dos procuradores de 1462, consiste na prohibición de hermandades:

todas e cualesquier ligas e monipodios e confederaciones que han seydo hasta aqui fechas so color delas dichas cofadrias e hermandades e en otra qualquier manera sean luego desfechas, e de aqui delante no se fagan otras¹⁵².

O rei contesta afirmativamente, pero exclúe do veto ás hermandades aprobadas por el mesmo. Enrique IV sostén unha opinión seica máis conectada co espontaneísmo popular que o sector maioritario nas Cortes de 1462. Opinión que se concretará de alí a pouco, autorizando a grande Hermandad de 1465. Esta posición política do rei crea condicións obxectivas para a manifestación do monarquismo popular, nos anos en que ten lugar o levantamento irmandiño.

i. 2. 2. Información e desinformación en Galicia

No reino de Galicia temos ben constancia do empeoramento, dende mediados do século XV, das relacións sociais e do estado da xusticia. Fenómeno este, previo á guerra civil 1465-1468. Guerra que non trouxo operacións militares á terra de Galicia, ó revés do que aconteceu na década seguinte coa guerra de sucesión; polo que malamente podía a guerra civil influír directamente nos factores orixinarios da irmandade galega. O que si afectou foi o valeiro de poder xerado pola guerra entre os dous reis, e maila duplicidade da monarquía en Castela ó longo de tres anos.

¿Como lembraban as testemuñas do preito Tabera-Fonseca a situación política de 1465-1468? Collemos seis testemuñas que enxúcian esa concuntura política de Castela e León. Dos cales: cinco adoptan unha actitude contraria á irmandade de 1467, sendo catro delas testemuñas de Tabera. Interesa este dato porque os contrarios negaban que Enrique IV dese o seu permiso, para a irmandade

e o levantamento de 1467, e convíñalles mentar que naquel tempo “no abia rey”.

A visión das circunstancias políticas de 1467, segundo a testemuña favorable era a seguinte:

al dicho tiempo abia dos reis en Castilla, el dicho rey don Enrique e el rey don Alonso su hermano e quel dicho rey don Enrique hestaba al tiempo mal con los caballeros de Castilla porque ellos abian llebantado por rey al dicho don Alonso su hermano y por esto dezian quel mandara llebantar las dichas gentes comun de sus Reinos en la dicha [“]santa hermandad contra los dichos caballeros¹⁵³.

Esta testemuña, notario de Pontevedra, afirma que viu a irmandade en 1467 sendo neno en Pontevedra e Santiago, e valora con moito sentido da realidade, e coñecemento de causa, o feito da existencia de dous reis, e de como Enrique IV mandara sublevarse á xente común a modo de irmandade contra os cabaleiros de Castela, que eran do bando do príncipe Alfonso. A modernidade desta visión tan *política* é excepcional: a norma das testemuñas de Fonseca (pro-irmandade, polo regular) é vindica-lo consentimento de Enrique IV non só por comenencia política, senón, e sobre todo, por considerar que correspondía co rei xusticiero que tiñan no seu maxín. Suliñemos de novo o realismo político desta letrada clase media urbana que se proxecta: nunha imaxe pragmática da figura real, nun intelixente plan de alianzas, no uso do dereito coma pretexto, etc.

Juan Melgarejo, chantre da catedral de Santiago, sinala pola súa parte que “a la sazon abia dos Reis en Castilla, como dicho tiene, Don Enrique y don Alonso, y que no abia mas justicia del que mas podia mas tenia”. Apreciación que lle serve para disculpar que o arcebispo Fonseca non puidera recuperar o arcebispado, logo da revolta:

andobiera en Castilla perdiendo gente a muchos señores parentes suios para que le diesen ayuda para tornar a ganar su Arcebispado y como estonçes abia dos reis en Castilla, el rey Don Enrique y el rey Don Alonso, no allara tanto aparejo como obiera menester e se beniera a Portugal¹⁵⁴.

O punto de vista pro-señorial de Melgarejo –provisor do Fonseca que despois foi arcebispo de Toledo– lévao a unha imaxe do rei claramente oposta ó monarquismo popular. A xusticia que agarra dunha coroa real estable viña sendo en prol do señor, e contra os rebeldes que desterraran ó patriarca: ó revés do que cavilaban a meirande parte das testemuñas.

As catro testemuñas de Tabera que se refiren á situación política, nas súas respostas máis que dicir que había dous reis, teimaban en salientar que “no habia rey” en 1467, ou que “abia rey, mas no reinaba”; isto último dicíase, sobre todo, para caracterizar a situación post-irmandiña. A primeira negación –“no habia rey”– viña a conto para afirmar que “se llevantaron ellos de sus boluntades e autoridad como entonçes no tenian Rey a que obedesciesen”; é dicir, que os irmadiños non tiñan permiso do rei. A segunda negación –“no reinaba”– tiña que ver con que, dicía outra testemuña, o patriarca debería esixi-los danos dos derrocamentos á xente común:

porque pudiera fazer prender a los que lo fizieron e si el quisiera para que se lo pagasen e satisfazieran e dice el dicho testigo que entonçes hera tiempo de guerra aunque abia rey, mas no reinaba¹⁵⁵.

As testemuñas que fan mención á situación política (o 83,3% delas son contrarias á revolta irmandiña) sinalan maiormente a ausencia convxntural do rei (había dous, non había ou non reinaba) en Castela, para quedárense coa razón e poder logo dicir que ningún rei aprobara o levantamento. Con todo, estannos dando a coñecer algo que estaba, sen dúbida, no ambiente político e mental de 1467. Sobre todo na clase media urbana. Das seis testemuñas, tres, o 50%, saben ler e escribir; habitan en cidades o 66%: un notario, un escudeiro, un coengo e un mareante. A porcentaxe total das testemuñas alfabetizadas do preito Tabera-Fonseca é do 20%. Séguese que soamente unha minoría dos protagonistas e herdeiros do levantamento (urbana, de posición social intermedia e achegada ó poder municipal) tiña información e conciencia política clara dos acontecementos na Corte de Castela. O resto das testemuñas, o común do campo e da cidade, falan do rei só para afirmar ou negar que mandase organiza-la Santa Irmandade; sobre as particularidades concretas da monarquía castelá:silencio, ¿como interpretalo?

Nobres, prelados e os círculos que gobernaban as cidades, configuraban os tres estados que tiñan dereito á participación política no Estado monárquico baixomedieval. Hai que constatar que, fóra destas élites, había no pobo unha grande desinformación política, agravada por estar lonxe Galicia do escenario dos feitos. Ademais de desinformación: había despreocupación. Para a imaxe popular idealizada do monarca de Castela: tanto tiña que houbese dous, un, ou –na práctica– ningún. Se cadra matices demasiado concretos para unha representación mental demasiado abstracta. A ausencia do *rei real* fortalecía no imaxinario colectivo o *rei ideal*; circunstancia que ben sabemos era crónica en Galicia: a ausencia

eventual motivada pola crise institucional en Castela, superpoñíase á ausencia longa 1376-1467. A división da nobreza e da familia real, en 1465, deixaba un valeiro que ocupaba a iniciativa popular. Os dirixentes da Hermandad, facendo uso do dereito de defensión e resistencia, executaban a xusticia en nome da coroa real: “por manera que esta nuestra sancta hermandat tenga fuerça para esecutar la iusticia e conservar la corona Real destos Regnos”; viñan a dílos procuradores da Junta de Castronuño en setembro de 1467¹⁵⁶.

i. 2. 3. Van pasar grandes cousas

Se facémo-la comparanza coas irmandades da década precedente, a Santa Irmandade de 1467 aporta, á par da xeneralización organizativa a todo o reino de Galicia, unha actitude de expectativa (“algo vai pasar”) no mes de marzo e principios de abril, que constitúe o feito mental máis atraente desta fase formativa do movemento. Sen esta sensación colectiva de pre-ruptura malamente percibíramos con claridade o acto masivo inmediato: os derrocamentos.

O testemuño premonitorio máis madrugador vén da man de “el más poderoso de los Grandes de la provincia” de Galicia, o conde de Lemos, que se anticipa mentalmente douceños ó seu destino, contado moito despois polo cronista Palencia: “obligaronle a huir y le persiguieron hasta el exterminio”¹⁵⁷. En febreiro de 1465, o conde de Lemos, escribe que “las Hermandades de Galicia le eran contrarias, y podria ser le quisiesen tomar sus tierras”. Este condicional “podría ser” convértese, en febreiro de 1467, nun tomar medidas porque “haçiansse superiores” os da irmandade, deixando o conde libre ó seu fillo Alfonso, “para que mas libremente pudiesse defender sus tierras de las hermandades de Galicia”. Alfonso Osorio toma posesión de Caldelas o 25 de abril de 1467¹⁵⁸; a ruptura de hostilidades producirase neses mesmos días, polo menos en Ourense.

De primeiras a organización dunha irmandade para perseguir malfeitos e facer respeita la xusticia, a paz e a seguridade das xentes, non tiña por que poñerlle medo ós señores de Galicia..., a menos que estivese espallada a idea de que os señores eran os malfeitos, como así sucedía.

O que era patente no ambiente sicolóxico era o virtual enfrentamento señores/vasalos, que os primeiros entrevén con temor, e os segundos con esperanza. A inversión do medo no primeiro trimesbre de 1467, trocou o pavor dos populares ós males e ós danos causados por fortalezas e cabaleiros, en ilusión, no valor necesario para ataca-las fortalezas dos señores.

O estado de ánimo ofensivo, dos sectores sociais máis com-

prometidos coa revolución, vémolo o 2 de abril de 1467 no documento que ordena redacta-lo alcalde local da Santa Irmandade, Rui Vicenti:

e por quanto heu, o dito Alcalde, son savedor en como se faz e trata a junta de Sta. Irmandade ena villa de Medina e sohian e de pasar grandes couzas as quaes se farán a servizio de Dios e da coroa real de Castilla, e porque fiquen cortadas todas las maneras, tratados, usos e costumes que novamente eran pos tos¹⁵⁹.

Decatémonos de que o tema da xusticia e da paz non se explíca no texto, este vén ser unha pesquisa, de ton antisenorial, para a revisión dos tributos. O alcalde irmandiño, no exordio da enquisa, asocia catro ideas, por esta orde:

1.) *por quanto heu, o dito Alcalde, son savedor* do que se acorda en Medina. Os 128 diputados desta Junta da “Universal Congregación General de la santa Hermandad de las cibdades e vilas e lugares destos regnos de Castilla e León”, xúntanse, durante todo o mes de abril, en Medina del Campo para: “Resistir e Remediar e castigar los Robos e fuerças e muertes e males e daños yntolerables que en estos Regnos de Castilla e Leon se han hecho e fasyan”¹⁶⁰. Vicenti non podía ser sabedor o 2 de abril do que se tratou en Medina: só do que se rumoreaba ía tratarse en Medina. O disque-disque adquiere aquí valor legal dabondo para acredita-lo documento notarial. A cultura xurídica escrita baixomedieval non renuncia, por suposto, á fama pública como criterio obxectivo de verdade, en temas xudiciais. Que un rumor poída orixinar unha proba ante notario non era, daquela, algo disparatado; se unha opinión estaba xeneralizada, podía formar parte do conxunto das probas válidas para os xuíces.

2.) *Van pasar grandes couzas*. Estamos ben lonxe daquela actitude subalterna que se manifesta, 60 anos despois, predominantemente con negacións. Non é calquera rumor: está ateigado de esperanzas antisenoriais. Este concentrarse na espera de algo extraordinario: sitúanos no eido das actitudes de espera tipicamente escatológicas e milenaristas.

3.) *as quaes se faran a servizio de Dios e da coroa real de Castilla*. Aseveración que ten un dobre sentido: vindicativo e exculpatorio. O que se matina poñer en práctica será obra de Deus e para servizio do rei de Castela. Tal era a convicción, providencialista e monárquica, dos irmandiños; pero tamén era o xeito de descarga-la propia culpa polas “grandes couzas” que han de vir.

4.) *e porque fiquen cortadas (...) usos e costumes que nova-*

mente eran postos. O obxecto do documento era botar abaixo e/ou mingua-las rendas e dereitos señorais impostos, concretamente, por Suero Gómez de Soutomaior e os casteleiros do arcebispo de Santiago.

Resumámolo a secuencia mental da asociación de ideas de Vicente: rumor extraordinario – espera escatolólica – cobertura ideolóxica e legal – fin último antiseñorial. Cómpralo salientar, así mesmo, a duración da fase de acumulación de agravios señorais en Vilanova de Arousa. O empeoramento da situación, segundo os homes vellos interrogados na enquisa, data “desde tempo do arcebispo don Lopo a esta parte”. No tempo de Lope de Mendoza (1400-1445) a vila pasa da xurisdicción da abadía de San Martiño de Santiago ó poder do arcebispo. Pero son máis ben os nobres laicos, con posterioridade ó mandato de Mendoza, Suero Gómez de Soutomaior e seu fillo, os que atraen as más das críticas dos veciños. As imposicións novas remontan a súa orixe a principios de século, no marco da onda longa da ofensiva señorial, pero a súa agudización prodúcese a mediados de século, por causa da nobreza laica e dos castelos que esta controlaba na zona.

A convocatoria da Junta de Medina desencadea unha reacción sicolóxica popular, vía rumor antiseñorial, da que ficou algunha proba documental máis. De modo semellante ós de Arousa, os labradores de Sande fan “enformación de certos testigos e probanças”, para “a junta de Santa Yrmadade que se avia de fazer en Medina del Campo este presente ano, e por que o dito señor Rey ou os señores de seu consello ou os da dita Junta de Santa Yrmadade fosen enformados de todo elo”¹⁶¹. O texto corresponde a febreiro ou marzo de 1467, entre a Junta de Fuensalida (xaneiro) e a de Medina (abril). A expectativa reivindicativa, sementada polos rumores antiseñoriais que anteceden á Junta de Medina, tiña para os de Sande un primeiro destinatario, o rei, e, subsidiariamente, o consello real ou os procuradores da Hermandad para a xuntanza de Medina. Achámo-la mentalidade popular cara á monarquía, abertamente incorporada neste momento á mentalidade de revolta: consecuencia da fusión da imaxe do rei ideal coa sensibilidade xusticieira antiseñorial. Abófó, esta sobresaínte solicitude ó rei ten dobre lectura: convicción/instrumentalización, convicción monarquista e instrumentalización antiseñorial. Pescudemos senón en que térmicos manifestan os veciños de Sande a razón de ser das probas:

por razon que por los señores que foron da dita terra e por seus meyriños e lugares thenentes foran feytos moytos males e dapnos e roubos e pryjooes e rescates e forças e tributos e pedidos lançados e imposicións postas, en tanto grado que por

causa delos os vesiños e moradores da dita terra estavan en gran pobreza, e a dita terra non podera nem podía suportar os ditos males e dapnos, roubos e forças e imposicións que lles foran postas¹⁶².

Os campesiños de Sande culpabilizan ós Pimentel de males e roubos na bisbarra: ó cuarto conde de Benavente, Rodrigo Alfonso Pimentel, e a seu irmán, Juan Pimentel, que será, en 1469, un dos elementos claves da reacción feudal. Os vasalos fan responsables ós Pimentel tanto da mingua de xusticia como da medra dos impostos señorais. Non distinguen agravios a particulares de danos á colectivididade, non diferencian os roubos dos tributos, máis que na orde de exposición. Por medio dunha convención copulativa, xunguen a cadea de “males e roubos e forzas” coa cadea de “tributos e pedidos e imposicións”. Vencellando os problemas de xusticia –conxunturais– cos propios da relación social feudal entre señor e vasalos –estructurais–. A confusión entre abusos e usos señoriais, desde o punto de vista da xente común semella evidente.

A impresión colectiva de inminencia, de que van suceder “grandes cousas”, é sentida adiantadamente como temor polo señor máis poderoso de Galicia, o conde de Lemos, en 1465. Máis tarde, nos primeiros meses de 1467, unha vez levantada a Santa Irmandade, este estado mental universalízase como esperanza nas clases populares. ¿Por que este desfase temporal?

Todo leva a pensar que os señores intúen o perigo, antes que os vasalos a oportunidade da rebelión; amosando un desenvolvido sentido de clase, cando menos no caso aludido.

Unha mostra do espallamento da sensación de pre-ruptura ós máis diversos sectores sociais, témola na actitude dos cabidos catedralicios. O 13 de marzo, xura o cabido de Tui a Santa Irmandade. O 30 de marzo, o de Santiago: 33 coengos xuraron garda-los segredos do cabido e defenderse mutuamente. En abril, o cabido de Ourense subscribe un pacto co concello: “de seeren en toda onrra e favor da dita çibdade e de non seer contra ela en ningua maneira”, e viceversa¹⁶³. A parte da afiliación á Santa Irmandade, os cabidos toman medidas preventivas ben sinalativas de como acusan a atmósfera expectante. Prepáranse para a prevista nova situación: pechándose cara adentro e protexendo a posición da corporación. Actitude clara de apoio á irmandade; pero sen participar do entusiasmo dos que estaban á agarda de grandes feitos que os liberasen dos agravios, e das cargas señoriais. Disposición de desacougo que provoca pactos, internos e externos á corporación, mais pouco tiña que ver co medo dos grandes señores. Os coengos perseguen, nun contexto de incertidume, sobre todo a súa seguridade; aliñándose

coa burguesía cidadá e co pobo de 1467 consonte co que fixera o cabido de Ourense na revolta de 1455.

i. 2. 4. Función detonante

A reiteración de aldraxes, nas décadas 50 e 60, xera nas víctimas un efecto multiplicador, que, de acordo coas conxunturas, ben emerxe ben fica subterráneo. O proceso mental de acumulación non segue unha progresión aritmética, senón xeométrica. A repetición dos mesmos agravios, causados polos mesmos malfeiteiros-feudais, dende as mesmas fortalezas, remata polo converter en intolerables os delitos de sempre. Vimos como os veciños de Ourense aturaban en 1455, e sobre todo en 1458, as inxurias dos homes do castelo Ramiro. Áinda en 1465 —lemos nun documento do notario do cabido García Berlanga— se paga un rescate para liberar uns veciños cativos no castelo Ramiro¹⁶⁴. Son dez anos de reproducción dos males e danos que parten do castelo do bispo...

A teima delictiva, alongada casemente catro lustros, só de candado en vez ocasiona revoltas populares, o normal é que as respuestas se reduzan a resistencias e conflictos, ou, sinxelamente, á mera aceptación. ¿Cal é a razón? A xenreira acumulada comparte o protagonismo, na sicoloxía colectiva anterior á irmadade, cunha actitude pragmática de admisión das anomalías, toda vez que non se mellan ser solucionables a curto prazo. O documento notarial devandito consiste nunha obrigación de pago dun préstamo, para aboa-lo rescate ós do castelo. E coma se o secuestro tivese forza de lei, imposto por vía de costume. A correlación de forzas obriga ós vasalos a acomoda-lo crecente sentimento de agravio coa realidade inmediata —teñen que paga-lo rescate—, para proveito da ideoloxía do fatalismo. O cambio tallante da relación de forzas señores-vasalos, en 1467, arrombará a ética da resignación despexando o camiño ó desexo de acometer.

Vén a conto referímonos á visión que transmite o cronista Pulgar da situación da xusticia en 1480, cando chegaron Acuña e Chinchilla ó reino de Galicia. Censura Pulgar a normalización da delincuencia, circunstancia paralela ó período pre-irmandíño:

Algunos de aquellos procuradores que allí se juntaron dubaban de los recibir, porque no creian tener fuerzas para administrar la justicia contra los tiranos, que de tan antiguos tiempos estaban habituados a robar é tiranizar. De los qual era la costumbre tan antigua, que los robadores adquirian ya derecho á los robos, é los llevaban cada año de los pueblos; é los robados, tanto tenían ya en uso sofrir aquellos robos, que los consentian como cosa debida (...)

Estas é otras muchas razones decían aquellos procuradores, dubdando de los recibir, por no se enemistar con los caballeros é tiranos de aquel reino¹⁶⁵.

Sinalémo-la triple identificación: malfeiteiros-tiranos-cabaleiros. A calificación de tiranía permitíranos noutra ocasión encadear co pensamento escolástico. Non é pouca cousa que veña coincidir o cronista dos Reis Católicos coa xente popular en dicir que a clase dirixente do reino de Galicia estaba formada por roubadores e tiranos. De novo confundese malfeitoría con cabalería, abusos con usos. A protesta antiseñorial non separa, como podían amosa-las apariencias, os usos dos abusos señoriais, nin reserva a condena soamente ós segundos. A contestación popular —apoiada ata certo punto polo poder real— vai dirixida contra atribucións feudais: que os señores consideran normais, e os vasalos pola contra anormais. Do texto de Pulgar aprendemos que os abusos “de tan antiguos tiempos” convértense en usos (exercicio ou práctica xeral de algo), posto que os señores-malfeiteiros, dada a antigüidade do costume de roubar: “adquirian ya derecho á los robos, é los llevaban cada año de los pueblos”. No horizonte mental da Galicia da segunda mitade do século XV, resultan intercambiables tributos e roubos.

¿Como se proxecta nas conciencias populares este desprestixio moral e social da clase señorial? A reproducción dos roubos, ata que se volven práctica social xeneralizada —“los robados, tanto tenian ya en uso sofrir aquellos robos”—, crea tamén unha vontade fatalista e consentidora nacida da impotencia —“que los consentian como cosa debida”—, que se sobreimpón á caraxe dos roubados. A acumulación de agravios fai posible unha subxectividade onde se complementan dialecticamente: o sentimento de agravio e o sentimento de impotencia. Para que o sentimento de agravio emerxa, trocándose en forza social, precisa: a) elementos detonantes; e b) conxuntura política e económica axeitadas; factores que se presentan a reo conectados entre si. Cómpre descarta-la idea mecánica dunha acumulación crecente de agravios ata o estalido final. O proceso de acumulación é irregular, con alibaixos; a repetición, sendo condición necesaria, non abonda. Volvendo á conxuntura de 1467: a fase de formación da Santa Irmandade cumpliu unha función detonante sobre a fase precedente de acumulación de aldraxes. O desexo de acometer ós culpables das inxurias, máis ou menos agachado, aflora dando paso a un pulo emotivo que reborda, e avantaixa, a ideoloxía fatalista dominante. Os acontecementos catalizadores, de marzo e abril de 1467, foron quen de xerar unha reacción mental contaxiosa, contra as fortalezas señoriais, en todo o reino de Galicia.

As clases e subclases sociais protagonistas do levantamento de abril de 1467 acadaron, no período de acumulación, algunas vitorias parciais localizadas: fortalezas derrocadas pola primeira irmandade (Torres do Oeste, Outes, Montes, Bronllos e Altamira); control pola cidade da igrexa-fortaleza de Ourense; expansión da irmandade Betanzos-A Coruña á terra de Santiago; desterro de Fonseca do arcebispado, etc. Logros parciais que contribúen poderosamente a manter latente a predisposición á revolta, unha vez as augas voltan ó seu canle.

Alén diso, o brinco a unha disposición xeneralizada de revolta implica un acto previo de vontade por parte dos grupos dirixentes, sinaladamente urbanos, que tiñan a información, a experiencia e o sentido da concxuntura, para se decataren de que a primavera de 1467 era o momento propicio para facer “grandes cousas”. Os sectores cidadáns coñecedores da situación política na coroa de Castela (guerra civil, dualidade da monarquía e primeiros pasos da Hermandad xeral), toman a iniciativa: primeiro, demandando de Enrique IV provisión real para face-la irmandade no reino de Galicia (concellos de Ourense, Betanzos-A Coruña e Lugo); segundo, conseguido o permiso real, traballando a reo para organizar e desenvolve-la Santa Irmandade. O presuposto mental imprescindible, para esta posta en marcha, é un certo sentido da concxuntura: a percepción de que a ocasión de 1467 era favorable para toma-la iniciativa dende embaixo.

i. 2. 5. Sensación de invencibilidade

A constitución da irmandade nas vilas e lugares orixina unha serie de acontecementos que causan cambios concxunturais na mentalidade popular: a) as assembleas multitudinarias para o establecemento da nova institución; b) o espallamento a todo o reino de Galicia; e c) as primeiras medidas xusticieiras da Santa Irmandade. Todo isto fai nacer unha conciencia nova de unidade e apoio mutuo, así como a impresión colectiva de que a Santa Irmandade vencerá sobre calquera queouse opoñerse a ela. A resultante vai ser un acrecentamento súpeto da confianza da xente común nas súas forzas. Sen esta autoímaxe popular do poder da irmandade: as clases subalternas non acadarían doadamente o nivel mental insurreccional.

Un modelo de assemblea constituínte irmandiña é a celebrada no outeiro de Santa Susana de Santiago:

vido que a este Reino de Galicia vino una persona castellana que parescía letrado, el qual benia con poderes y provisiones

del rey don Enrique (...) visto que junto en el otero de Santa Susana desta ciudad la gente de la dicha ciudad de Santiago, y de tierra de Barcala e de Altamira e de Cordero e de toda la comarca de alderredor de la dicha ciudad e ansi juntos en el dicho otero visto el testigo que la dicha persona leio cierta provision y mandado del rey, (...) para que todas las gentes y pueblos deste Reino se juntasen en boz del rey e en su nombre visto este testigo que luego allí hizieron alcaldes e cadrilleros¹⁶⁶.

Dende o primeiro momento está presente a unión cidadáns-campesiños, participan nas assembleas conxuntas da fundación da irmandade, o que amosa a existencia de correntes mentais solidarias campo-cidade. Vérense xuntos, xente da cidade e das aldeas, expande unha imaxe de forza. Imaxe redobrada coa presencia simbólica do rei na assemblea, a través de dous elementos intermediarios: o enviado do rei e a carta real ordenando a irmandade. A fonte universal de poder, o monarca de Castela, fai posible, coa súa intervención mediata, que a autoímaxe de forza da moitedume, axuntada en Santa Susana, se desenvolva como imaxe de poder do nacemento, internamente e cara a terceiros.

A propagación da irmandade parece que foi rápida. Hai testemuños como o daquel que viu, estando de paso, bota-lo pregón para face-la irmandade en Ourense, e voltando á terra de Camba, onde vivía, achou a irmandade xa feita¹⁶⁷. A simultaneidade da organización da irmandade revela unhas condicións comúns, sociais e sicolóxicas, no reino de Galicia, e uns axentes difusores activos no campo e na cidade. Un veciño de Lugo, logo de esmiuza-las fortalezas que viu derrocar no bispo de Lugo, engade que “oio dezir que en todo el dicho Reino de Galicia andaba la dicha hermandad”¹⁶⁸. Rara vez falta esta referencia das testemuñas do preito ó ámbito galego da irmandade de 1467. Sabedores –hoxe– que nunca se dera no reino de Galicia unha irmandade, ou revolta social, esa amplitude, non é de estranhar que as novas do espallamento a toda Galicia do movemento irmandiño, remexese as conciencias, fortalecendo a autoconfianza e invertindo o medo.

A primeira tarefa que cumplen os alcaldes da Santa Irmandade é a execución da xusticia. Descubrámo-la impresión que esta práctica xusticiera causou nun vasalo do arcebispo que estaba entón por Santiago e as cousas que alá oíu:

vido que hazian justicia a las personas que yban delante dellos a pedirla e asaetaban a los malfechores porque este dicho testigo ante dos alcaldes de la dicha hermandad de la dicha ciudad de Santiago traia pleito con un su vecino antellos y estan-

do en la dicha ciudad sobre el dicho pleito oiera echar un pregon en la dicha ciudad que ninguno oiese pleito hasta que la Barrera fuese tomada y despues oio decir que la tomaran y derrocaran los dichos alcaldes y gente de la dicha hermandad¹⁶⁹.

Con evidencia, agora había a quen pedir xusticia, quen a fixese e quen ousase pedila: os alcaldes irmandiños de Santiago adicábanse a oír preitos entre dous vecíños dunha freguesía rural do arcebispado. Cando foi preciso decir no pregón que se deixasen os preitos ata que a fortaleza de Barreira fose derrocada: sinal de que o caso da testemuña non era único. De seguro viñan de toda a provincia, na procura de xusticia, por ante a Santa Irmandade. De suspeito a irmandade acorda dar prioridade ó derrocamento de fortalezas sobre os preitos, razón primera (mingua da xusticia) da instauración da irmandade: estamos no cambio de fase. As grandes xusticias acalan ás pequenas xusticias; a determinación de desarraigalas causas dos males e agravios sobreimpõe á vista dos preitos entre particulares, estes podían agardar para outra ocasión. Abofés, os pequenos delitos resultaban agrandados polo sentimento de agravio imperante. De modo que a consagración rápida dos dirixentes da irmandade a face-la xusticia cotiá tivo que contribuír grandemente a fomenta-la crenza da xente no poder irmandiño. Fe popular necesaria para acomete-la resolución dos grandes problemas, que tiñan a súa orixe nun poder señorrial baseado en fortalezas e exércitos privados.

Da frase que resume o contido do pregón para derroca-la fortaleza (“que ninguno oiese pleito hasta que la Barrera fuese tomada y despues oio decir que la tomaran y derrocaran”) inferímo-la resolución inquebrantable de non parar ata acada-lo obxectivo. Estamos diante dunha grande teima: tras esta terquedad está o odio ás fortalezas, tecido ano tras ano. A miúdo as testemuñas porfián dicens que a xente irmandiña cercara tal fortaleza ata que a tomara, pondo asedios que se demoraron semanas e meses. Esta sensación de movemento irresistíble, ratificada polos derrocamentos en cadea habitados, vai máis alá da seguranza nas propias forzas, traducíndose nunha imaxe de invencibilidade da Santa Irmandade que sobrevivirá na memoria colectiva. A afirmación de que podía máis a irmandade cos cabaleiros, a sensación de victoria en suma maniféstase: a) como imaxe de força, sen máis; e b) como imaxe de invencibilidade, onde a posibilidade de vencer se converte en certidume, e a certidume nunha forza social que fai a promesa pública de non recuar ata derruba-las fortalezas. Vexamos de contado ámbolos dous aspectos:

1) traían gran numero de gente y andaban muy poderosos y heseicutaban grandes justicias.

.....
2) aunque los caballeros y señores de las dichas fortalezas quisieran resistir el derrocamiento dellas, tiene por cierto que no lo podieran hacer porque todos heran contra ellos y en favor de la dicha hermandad¹⁷⁰.

i. 3. Fase de derrocamento de fortalezas

O cambio de fase ten lugar en abril de 1467. A única data de comezo segura é o 22 de abril. Nese día o coengo de Ourense, Diego Vázquez, denuncia, pondo como testemuñas os dirixentes da irmandade e do concello, que o bispo, ali presente, lle mandara dar testemuño contra a cidade pola derrocación de castelo Ramiro, e que el protestaba para “que non pasase perjudicio en maneira algua ao dito concello nen aa dita Santa Yrmundade en cousa algua”¹⁷¹. Tres días despois, o arcediago de Limia protesta polo motivo contrario: os da irmandade forzábano para que fose axudar a derrocar o castelo Ramiro¹⁷².

Fica desta maneira ilustrada a posición intermedia dos cabidos, entre o señor e os vasalos do común: ora ceden os coengos á presión dos grandes señores, ora á dos populares. O 22 e 25 de abril xa encomezara o asalto ó castelo Ramiro. O contrato cabido-concello asinado en abril, que contou coa presencia do propio arcediago de Limia, non cingüía o derrubamento de castelos, co cal o dito arcediago fungaba por ter que ir contra o castelo Ramiro. En calquera caso, os coengos non deixan de se aliñar na práctica coa irmandade, e contra o señor bispo e a súa fortaleza, na hora do acometemento final.

Hai que salienta-lo rol dos cabidos, parte das clases medias, na definición e datación das fases do levantamento. O porqué ten que ver co seu dobre carácter, urbano e señorrial, que explica que haxa, no momento da verdade, arrepentidos dunha banda e doutra. Os coengos das igrexas catedrais son un bo indicador da temperatura e presión da atmósfera mental do momento.

¿Cal é a duración da etapa dos derrocamentos? Un ano segundo unha testemuña: “las fortalezas del Reino fueran derrocadas por la dicha hermandad e que todo fuera en un año fecho”¹⁷³; ou sexa, ata abril de 1468. Efectivamente, o cerco de Tui pola irmandade durou ata marzo de 1468, mes en que morreu Álvaro de Soutomaior, deixando dito que entregasen a cidade ós irmandiños¹⁷⁴. Noutros casos os asedios foron más breves: “les vido ir contra la

fortaleza de la Insoa de Vea, que hera de Suero Gomez de Sotomayor y la cercaran y estubieran tres semanas hasta que la tomaron y la derrocaron por el pie¹⁷⁵. Despois están as fortalezas que señores e meirinos entregaron á irmandade motu proprio, sen resistencia.

A visión da irmandade como movemento irresistible ten unha base real nesta fase. A resistencia dos señores foi localizada e excepcional, pero abondou para manter activa, militarmente, durante meses á irmandade. Por conseguinte, a duración da fase insurreccional diferencia o levantamento irmandiño da *jacquerie*, que perdurou dúas semanas; anque ten semellanzas cón ela, a revolta galega afástase deste paradigma. A maior permanencia significa tamén prolongación no tempo dun estado de ánimo colectivo radical.

i. 3. 1. A primavera da revolta

Interésanos agora detérmonos no tempo en que se deu o comezo da revolta contra as fortalezas, o mes de abril: ¿por que na primavera? Os móbiles que atinxen á concxuntura política non son os decisivos. Os agravios, causa inmediata da revolta, medran na primavera, como podemos ver no *Gráfico II*, sobre a distribución mensual das querelas presentadas no concello de Ourense, elaborado cos datos do *Apéndice 2* para os anos 1432-1459 e 1484. O mínimo sitúase no inverno, meses de novembro, decembro e xaneiro; o máximo en maio. Dende febreiro a maio a suba é praticamente constante. O mesmo acontece cando o levantamento de 1467, revolta de primavera: o arranque do movemento irmandiño, o período decisivo da súa formación e radicalización, cadría coa época na que cada ano se disparan os agravios dende as fortalezas. Unha demostración máis da fonda relación entre a mentalidade de revolta e o sentimento de agravio colectivo.

A partir de xuño baixa pouco a pouco o número de delitos. Se desglosamos, do total de querelas, as que corresponden ós agravios feitos por señores e escudeiros, resulta que obtémolo 71,7% como porcentaxe media dos delitos de orixe señorial; os delitos foron cometidos ó longo do ano teórico delineado sumando os datos dos 28 anos da mostra. O 28,3% restante toca ós delitos feitos por malfeiteiros comúns, é dicir, aqueles dos que non consta a súa pertenza, (determinada polo seu estatus xurídico ou por seren criados dos señores), ós malfeiteiros señoriais. Xa coñecíamo-lo carácter maioritario da participación señorial na comisión de malfeitorías: o número total dos agravios sube ou baixa, conforme o fagan os delitos de orixe señorial. O que non significa que os delitos comúns quedan totalmente invariables. Acrecántanse na primavera, e verán; minguán en outono e inverno, e no mes de agosto (*Gráfico II*). Temos

GRÁFICO II
Distribución mensual das querelas presentadas no Concello de Ourense, século XV.

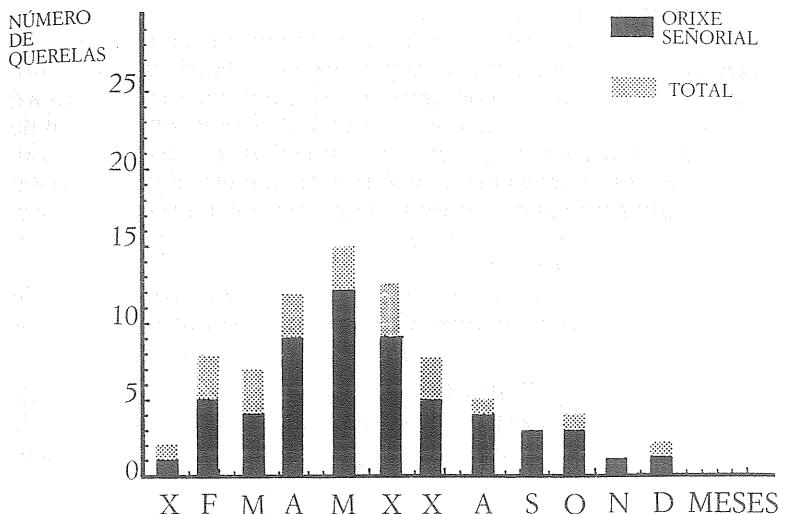
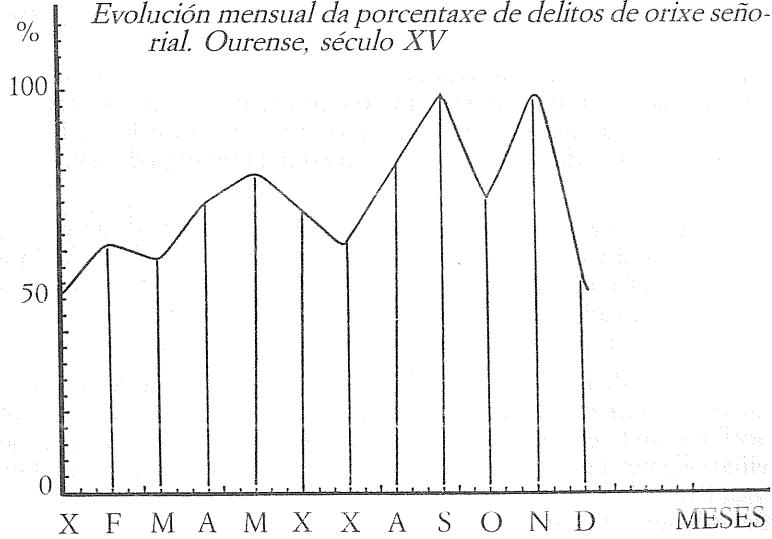


GRÁFICO III
Evolución mensual da porcentaxe de delitos de orixe señorial. Ourense, século XV



por certo que a medra da delincuencia señorial contribúe, en xeral, ó incremento da delincuencia común. En ámbolos dous casos: os tres meses de primavera son o mellor tempo para roubar e agravia-la xente común.

Analicemos no *Gráfico III* como varía, mes a mes, a porcentaxe dos delitos señoriais. Por riba da media de 71,7% témo-los meses de abril-maio, e máis agosto-setembro-octubre-novembro: primavera e outono. Esta delincuencia dos cabaleiros medra cara á primavera, sendo a principal responsable do crecemento global de roubos e violencias dende febreiro. Sen embargo, a partir de xullo –fagámo-la comparanza entre os *Gráficos II e III*– a participación da clase dirixente nas malfeitorías: increméntase entremontres descede notablemente o total de delitos. Os roubos do outono son tarefa exclusiva dos señores.

En febreiro de 1447, no contrato de encomenda do concello de Ourense con Pedro Álvarez Osorio, futuro conde de Lemos, os veciños especifican:

que a dito señor Pedro Alvarez que non entre ena dita cibdade con poucos nen con moytos en todo o mes de setembre e de oytubre, por quanto en este tempo collemos nostras novidades et reçeberíamos moytos nojos¹⁷⁶.

O acrecentamento relativo das malfeitorías señoriais no outono ten relación directa coa recolleita (“novidades”); nese encomendio os veciños son máis vulnerables ás agresións señoriais.

O acrecemento absoluto das malfeitorías señoriais e non señoriais, en primavera, e tamén no verán, ten, outramente, relación co tempo agrícola e o ciclo dos cultivos. O 9 de xuño de 1458, o rexedor Vasco Gomes presenta querela contra os homes do provisor, porque lle destragaran a colleita de viño nos anos de 1456, 1457 e 1458, no marco da sobretensión social que ficou logo da revolta de 1455:

desde dous anos a esta parte e con esta novidade de agora que estaba astragada, eran tres novidás que lle os do castello e Gonçalvo da Beiga et seus omes do dito castello lle astragaban, de cada ano a novidade de sesenta cabaduras con bestas et gandos et en levar as ubas et danificar a dita viña¹⁷⁷.

Se estudiámolas características dos agravios denunciados en 1458 (*Apéndice 2*) comprobamos que o 100% dos presentados en abril e o 50% en maio, foron debidos a delitos cometidos onda as viñas. Tamén se queixan os de Betanzos de que os homes de Gómez Pérez das Mariñas non lles deixaban ir “a cabar las viñas”, fóra da cidade¹⁷⁸. O tempo de traballaren nas viñas e maila vendima,

eran os intres de maior perigo para os veciños das cidades enclavadas en áreas vitivinícolas (Ribadavia, Ourense, Betanzos, Mondoñedo, Viveiro...), dado que por forza tiñan que saír do entorno seguro da urbe, podendo os seus inimigos destragar nunha hora o labor dunha tempada. O obxecto das agresións señoriais, en tempo de labranza e colleita, é sobre: roubar e destruí-las bases do adversario social; incitando á revolta nunha época en verdade prexudicial para veciños e campesiños. De poder escolle-los campesiños o momento da rebelión, non o farían coincidir cos meses de máis labor; nin tampouco lles conviña ós ciudadáns, así mesmo dependentes do ciclo do tempo agrícola. De aí que se laien algunas testemuñas porque a participación nas operacións militares da irmadade lles impedia atende-lo traballo no campo; confirmando deste xeito, indirectamente, a sabida amplitude da fase armada do levantamento:

bio en este dicho tiempo que con andar las dichas gentes en sus hermandades y acudir adonde les mandaban y adonde les llamaban no labraban ni acoxian nobidades ni entendian en el probecho de sus aziendas¹⁷⁹.

Esta correspondencia tempo agrícola-tempo de agravios ten certo parentesco coa relación tempo agrícola-tempo de guerras. A cronoloxía dunha distribución mensual de 120 batallas e combates, que tiveron lugar nos séculos XIV e XV, dá un resultado relativamente semellante ó que se tira do estudio dos agravios ourensáns. A cantidade de encontros militares medra notoriamente na primavera, ten o seu máximo en xullo e o seu mínimo en decembro-xaneiro, no inverno¹⁸⁰. Non son de estraña-las semellanzas se temos en conta que os cabaleiros facían a guerra como malfeiteiros: pillaxe e arrasar colleitas eran daquela unha práctica militar normal¹⁸¹.

i. 3. 2. Cambio de fase

A fase militar do levantamento irmandiño, dicíamós, principia na segunda quincena de abril, en tempo de labranza, e segue aproximadamente un ano; tendo como característica mental, vital, a agresividade contra as fortalezas: o cambio de actitude cara ás fortalezas marca o cambio de fase. O noso entender, anque a maior parte dos derrubamentos de torres e castelos foran nos primeiros momentos da insurrección (polo de agora as fontes non permiten comprobar de seguro isto), seguiría sendo correcto chamar “dos derrocamentos” a toda a fase militar na que a irmadade leva a iniciativa, por ser o derrubamento de fortalezas a súa obra más significada e a causa cercana dos enfrentamentos armados.

Na fase de formación a irmadade ten unha Xunta en Melide,

onde consiguen dos cabaleiros de Galicia a entrega das fortalezas: "porque robaban y tomaban a los hombres"¹⁸². Será nun momento posterior cando as derrúan: "Y después de las aber tomado e tenido en su poder las derrocaron todas hasta el suelo"¹⁸³. Do control ó derrocamento das fortalezas hai unha muda nas actitudes colectivas. Calla na xente, en abril de 1467, un xeneralizado estado mental de romper cos señores: especialmente cos que rexeitaban a autoridade da Santa Irmandade, oponéndose a transferi-las fortalezas e ó seu derrubamento.

Ó principio, a iniciativa concreta dos derrocamentos múltiples, é maiormente un movemento espontáneo. O 15 de maio de 1467, dirixentes da Santa Irmandade da cidade de Ourense protestan: porque os do Ribeiro derrocaram tres fortalezas, e dispoñíanse a face-lo mesmo con outras tres¹⁸⁴. Non coñecemos que houbera un acordo dunha Xunta, posterior á de Melide, que ordenara derrubar *tódalas fortalezas*. O papel da espontaneidade popular, na fase dos derrocamentos, revaloriza a pescuda dos condicionamentos mentais da concxuntura de abril: nun prazo de semanas pasouse da elaboración de plataformas reivindicativas antiseñoriais (Vilanova de Arousa, Sande) a deitar por terra, sistematicamente, as fortalezas do reino.

i. 3. 3. Non o podían soportar

O exame da revolta ouresá de 1455 ensinounos que a fase insurreccional vén na compañía previa de agravios insoportables para a poboación, e de movementos militares do adversario. Os factores de radicalización mental, os agravios, cando se fan insoportables, levan ó alzamento con armas, ¿como se concreta isto en 1467?, ¿trátase dunha suposición nosa ou os protagonistas teñen conciencia da insoportabilidade dos agravios?, ¿chegan a manifestar esa conciencia? As testemuñas de 1526, favorables á revolta irmandiña, dicían que os señores "no podían resistir" a acometida da Santa Irmandade. As fontes coetáneas poñen na voz dos axentes da revolta, de xeito análogo, que eles xa non podían atura-los agravios dos que eran obxecto.

Os deputados reunidos en abril en Medina definen a misión da Santa Hermandad: "Resistir e Remediar e castigar los Robos e fuerças e muertes e males e daños yntolerables"¹⁸⁵. Danos intollerables que lexitiman, implicitamente, a utilización do dereito de defensión e resistencia. Non esquezamos que, mentres están os deputados na Junta de Medina, prodúcese no reino de Galicia o asalto ás fortalezas. A irmandade de Sande, na pesquisa que realiza para mandar a Medina, son ben explícitos dicindo que os roubos e tri-

butos feitos polos señores, e os seus lugartenentes, foran "en tanto grado" que: "a dita terra non podera nin podía soportar"¹⁸⁶. Os deputados de Medina e os campesiños en Sande, cadraban en que os agravios xa non se podían tolerar nin soportar. Pero con un matiz: os de Sande inclúan as rendas señoriais entre os tipos de males e danos inatubrables. A sensación de inminencia (algo vai pasar), vén seguida, nas vésperas do ataque ás fortalezas, da exteriorización dunha vontade de acción (había que facer algo), amosada na resolución de non aturar xa máis os agravios, e en tódolos outros actos da fase formativa da irmandade.

Coidamos significativo que ese ton de urxencia e de alarma, acerca da intolerabilidade dos males e danos, xurda nas fontes coetáneas, e non –60 anos despois– nas respuestas das testemuñas, á 3.^a pregunta do representante de Fonseca, sobre as orixes da Santa Irmandade. O que proba que estamos diante dun estado de ánimo convxuntural, pouco doado para a súa trasmisión oral vía memoria histórica. Nembargante, as preguntas sobre a reedificación de fortalezas polos mesmos que as derrubaron, tema máis próximo ás testemuñas e posto de actualidade polo propio preito, suscitan tamén as expresións de rexeitamento, e as presas características do sentimento colectivo de agravio intollerable.

Facendo a comparanza con setembro de 1455 observamos que, en Ourense, os agravios insoportables son ben concretos. Mentre que son abstractos os que aparecen nos documentos que falan da situación xeral pre-irmandiña no reino de Galicia. Só cando as referencias son á localidade: os agravios vólvense concretísimos; entón as testemuñas dan nomes de víctimas, agresores, fortalezas e señores implicados. Pero non podemos sinalar que tales ou cales agravios insoportables, motiven a revolta anti-fortalezas no conxunto do reino de Galicia. Temos máis ben unha multiplicidade reiterada de agravios locais: cada aldea ou vila tiña as súas inxurias pendentes, que dan lugar ás formulacións xenéricas nas denuncias globais da situación que precede ó levantamento de 1467.

O sentimento de agravio intollerable que exhiben os campesiños de Sande, remóntase ó señorío do conde de Benavente Rodrigo Alonso Pimentel e de Juan Pimentel, o que nos leva ós principios dos anos 60¹⁸⁷. Os aldraxes anotados o 2 de abril, pola irmandade de Vilanova de Arousa, retrotráense á década dos 50¹⁸⁸. Para o rexedor Vasco Gomes o nivel de saturación mental, cumpría datalo cara a 1458, cando deploraba que o provisor do señor de Ourense lle botase a perder tres colleitas de viño sucesivas¹⁸⁹. Se partimos da base do carácter transitorio da tensión emocional que subxace na adxectivización da insoportabilidade dos delitos, cabe preguntarse, ¿por que o que, mal que ben, se atura durante anos, trócarse inatu-

rable en abril de 1467? Os actos constituyentes da Santa Irmandade, o sentírense poderosos, exercen unha función de catalíse da reacción mental, que fai condensar los efectos dun longo proceso de acumulación de agravios. Os aldraxes que, no intre de se producen, non lles queda máis remedio que tolerar como algo normal no funcionamento do sistema social, na concubatura mental da primavera de 1467, voltan á memoria colectiva coa fresca connotación moral de intolerables.

i. 3. 4. Acometer na propia defensa

Para entender la mentalidade insurreccional irmandiña de abril, precisamos afondar en dúas cuestións: o dereito de defensión e a ruptura de hostilidades entre a irmandade e os señores. A sublevación con armas de 1455, vénse-lo resultado tamén dunha reacción defensiva á agresión armada da xente do provisor. Así o vián os sublevados e así era en boa medida. Poida que sexa unha característica xeral das revoltas populares esa convicción ética dos protagonistas de que o ataque popular se fai na propia defensa. A intervención dese potente pulo emocional de loita pola propia conservación, agromá cando, nun momento de progresión das clases subalternas – “haçiansse superiores”, dicía o conde de Lemos en febreiro de 1467 das irmandades de Galicia–, a clase dominante tensiona refrena-lo proceso, pola violencia, porque se non o fai teme perde-lo todo. O medo dos rebeldes contra o medo dos privilexiados. Georges Lefebvre dicía da conducta revolucionaria que esta se move entre a esperanza e o medo: na fase que estamos a estudiar do movemento irmandiño a esperanza pode co medo.

A visión da revolta irmandiña como medio de defensa, contra males e danos que recibía o pobo e a xente común das fortalezas señorais do reino de Galicia, é un lugar común do preito Tabera-Fonseca, e nas fontes coetáneas que se refiren á Santa Irmandade. Testemuñas de Fonseca reivindican abertamente o uso popular do dereito de defensión, contra os cabaleiros, citando autoridades: o rei Enrique IV, criterio máximo de validación. Os tres casos, que transcribimos axiña, son versións que reproducen, de memoria, a carta de Enrique IV establecendo irmandades en Galicia:

- 1) la qual dize este testigo que decia que los procuradores de los pueblos y las otras gentes comun del Reino defendiesen sus casas e que si los caballeros no las compliesen de justicia que les derrocasen las fortalezas¹⁹⁰.
- 2) oio dezir quel dicho rey don Enrique les mandara e diera

provisión que pues los caballeros los trataban mal que ellos se fiziesen todos en hermandad e les tomasen las fortalezas¹⁹¹.

3) y quel dicho rey don Enrique diera una su carta e provisión por la qual manda que la gente y pueblos del dicho Reino se pusiesen todos en hermandad y se defendiesen todos contra los caballeros por manera que no les robasen y que las fortalezas donde se hizieran robos que las derrocasen¹⁹².

Que todos defendesen as súas casas, contra os cabaleiros que os roubaban e trataban mal: tal era a interpretación que da carta real facían as testemuñas pro-irmandade. Engadindo que nela constaba como o rei dera a orde de que tomasen e derrocasen as fortalezas dos cabaleiros: “donde se hizieran robos”. Fixémonos como, do criterio da propia defensa, se chegaba á conclusión de que era preciso acometer contra as fortalezas; o común habería de deitálas por terra se os cabaleiros “no las compliesen de justicia”. A mellor defensa está no ataque: non era outra a paráfrase que se facía da mensaxe real que autorizaba a revolta. O sentimento popular de agravio, fornecido co dereito (real) de autodefensión, abate ó cabo praticamente tódalas fortalezas: seica entendían que de todas elas, sen excepción, se facían males e danos.

i. 3. 5. Vence-los atrancos

De primeiras a demanda da irmandade estriba en requerir dos señores, en nome do rei, a entrega das fortalezas. Velaquí os primeiros problemas: na mesma Xunta de Melide, “los de la dicha hermandad se pusieron contra el dicho conde don Sancho de Ulloa e contra Diego de Andrade”¹⁹³. Temos por certo que estos nobres non aceptaron as condicións da irmandade: fuxiron cara a Castela. O alcalde Álvaro Sánchez, que mandaba na fortaleza da Barreira polo arcebispo Fonseca, negouse a darlla á Santa Irmandade “no se la quisiera entregar y la cercaran y tubieran cercada e la tomaran”¹⁹⁴. A irmandade de Santiago botou un pregón aprazando os preitos ata que se tomase a Barreira, o que conseguiron xunto cos campesiños vasallos da fortaleza e mailos de Portomarín. Cando se levantou a maior oposición foi á hora dos derrocamentos. Incluso un sector dirixente da irmandade de Ourense protestara pola iniciativa autónoma dos do Ribeiro de botar abaixo os castelos da súa bisbarra. Pensemos no caso da fortaleza de Rodeiro: a) na fase constituínte, a irmandade de Santiago logra que o seu alcalde a entregue e deixaa nas mans do fidalgo Vasco López de Cangas; b) na fase dos derrocamentos, a irmandade recupera o castelo do seu te-

nente, e derrubárono os campesinos de Deza e os de Santiago xuntos¹⁹⁵. Unha testemuña, de posición contraria á irmandade, emporioso con tendencia a informar máis cós outros dos atrancos que esta atopaba, relata como vasalos de Fonseca fixeron mentes de impedir o derrocamento de Rodeiro:

los de la dicha hermandad que heran de hazia Santiago binieron para derrocar la dicha fortaleza de Rodero la gente de la dicha tierra e basallos della se armaron e fueran contra ellos deziendo que ellos no abian de derrocar la dicha fortaleza (...) e porque dezian que los que la derribaran heran enemigos del dicho señor Patriarca¹⁹⁶.

Con seguranza, os actos de oposición campesiña á Santa Irmandade foron raros. Non obstante, debemos refugala imaxe un pouco idílica que se tira da versión do levantamento irmandiño que dan as testemuñas favorables. Imaxe apegada na lembranza. Co paso do tempo os protagonistas e os seus fillos esquecerán os atrancos que topara a revolta, ficando na memoria popular sobre todo os éxitos, que predominan sobre os fracasos (ata 1469) ó superar-la revolución irmandiña cantas dificultades se lle presentan, afondase con cada victoria un sulco que vai gravando no temperamento da colectividade un aquel de sensación de invencibilidade.

Agosto de 1467, producense un contraataque señorial en Ourense. O alcalde maior irmandiño, Nuno Dousende, faixe cargo da catedral-fortaleza para defendela cidade e a Santa Irmandade ourensá (dereito de resistencia), e colleen prestados os cartos das rendas reais (alcabalas): “para resistiren aos cabaleiros e omes d’armas que querian viir a estorzar esta Yrmadade”¹⁹⁷.

As fontes nobiliarias son, así e todo, as que facilitan máis datos acerca das operacións militares que singularizan a fase dos derrocamentos, xa que teñen especial interese en salienta-la oposición señorial, e os actos de resistencia, á marea irmandiña.

O 17 de setembro de 1467, o conde de Lemos tiña o problema de facer cesa-las armas das irmandades de Galicia que lle tomaran as súas terras, destruíndolle as fortalezas¹⁹⁸. Felipe de la Gándara festexa as fazañas dos señores contra o levantamento: “En la villa de Allariz resistió valerosamente a esta chusma, un cavallero llamado Luis de Abreu, i en otras partes otros Cavalleros”¹⁹⁹. Outras fontes asignan unha duración de 8 meses ó asedio do castelo de Alariz. As dúas batallas que coñecemos, nesta fase, Pedrosa e Monfierro, entre irmandades e señores, teñen relación con Lemos. Conforme escribiu Gándara, Alonso López de Lemos derrotou na Pedrosa ós irmandiños (logo que estes lle botasen por terra o castelo de Sober), tralo cal logrou reconquistar Monforte²⁰⁰. Doutra ban-

da, un cronista coetáneo vasco, o cabaleiro Lope García de Salazar, infórmanos:

Una pelea ovo el Conde de Lemos con estas Hermandades en Mofierro, e venciolos, e mató CCCC e mes dellos, e cercaronlo despues en Ponferrada²⁰¹.

O último dato militar que temos da época dos derrocamentos é o remate do cerco de Tui, en marzo de 1468, por causa da morte natural do cabaleiro sitiado, Álvaro de Soutomaior. Neste primeiro ano manténense, por tanto, illas de resistencia señorial á ofensiva da Santa Irmandade: Monforte, Tui, castelo de Alariz... As mortes acontecidas nos assaltos, asedios e batallas cos señores –400 en Monfierro, segundo Gándara–, certifican unha relativa dureza dos confrontamentos que acompañaron á sublevación popular.

O axente precipitante da saída á luz do sentimento de agravio acumulado, e da súa unificación no ámbito do reino de Galicia, foron –dixemos– os feitos constitutivos da Santa Irmandade. O xesto de amotinamiento contido na expresión: “a dita terra non podera nen podia suportar os ditos males e dapnos”²⁰², colócanos no umbral do cambio mental que conducirá á insurrección. A certidume moral de teren a xusticia, o rei e Deus da súa parte, e mailo apoio, nos feitos, de sectores da igrexa e da clase dirixente; de sentírense fortes por seren moitedume e ir “todos a una”, xa que “todas las villas y ciudades y tierras estaban en una hermandad”²⁰³; todo iso provoca, na xente común, unha racha do moito xenio que, conforme atopou atrancos, se convertiu en alporizamento colectivo (cambio de fase) contra quen estaba a dificulta-la realización da xusticia.

i. 3. 6. Audacia logo das primeiras victorias

A dispersa e desordenada resistencia armada dalgúns señores á irmandade, causou o efecto contrario: a xente irmandiña tivo entón ocasión de facer vale-la súa superioridade de forzas. A oposición señorial abondou para incita-la rebelión, pero non chegou para frenar o proceso crecente de loita: máis ben ocorreu que a relativa facilidade das primeiras victorias fixo audaces ós pobos sublevados.

As primeiras fortalezas que non quixeron pasar ó poder da Santa Irmandade, foron tomadas con axuntamento de xente e, logo dun cerco a porfía, derrocadas. De seguida a soña pública, transmitida por vía oral, buliu nunha mentalidade popular á espera de grandes cousas, cargada de milenarismo. Rumor, contaxio e emulación fixeron o seu labor. De xeito que, pouco tempo (semanas) tivo que decorrer entre as dúas viaxes que fixeron os dirixentes ir-

mandiños de Santiago a Rodeiro (fortaleza da mesa arcebispal): a) primeiro para deixala en poder dun tenente de confianza; b) despois tras acordo e nova visita, esta vez para derrocalá²⁰⁴. A fuxida dos nobres contrarios á irmandade, tivo que infundir, tamén, valor ós insurrectos, tan pronto como o ruxe-ruxe foi tomando corpo. Así na Xunta de Melide:

los de la dicha hermandad se pusieran contra el dicho conde don Sancho de Ulloa e contra Diego de Andrade e para que los dichos caballeros fuesen en favor de la dicha hermandad e que vido quel dicho conde don Sancho e Diego de Andrade ambos juntamente de miedo que tenian a los de la dicha hermandad se fueran para Castilla para donde hestaba el rey²⁰⁵.

A sensación de invencibilidade, posta en marcha coa formación da irmandade, medrou plenamente na fase seguinte de dous modos: os derrocamentos encadeados de fortalezas e a fuxida dos señores. Este xogo acción-reacción é asimétrico: as resistencias señoriais provocan a multiplicación da acción da irmandade, por cousa da morea de aldraxes acumulados. Nun intre determinado, pasan de derroca-las fortalezas refractarias (como Barreira) a derroca-las fortalezas que señores e meirinos transferían de seu á irmandade (como Rodeiro). Proba de que contaban os agravios anteriores. A memoria colectiva dasinxurias recibidas trócase en acción social: intervención da superestructura mental sobre a estructura social. Os veciños de Santiago non podían esquecer que os peóns de Rodeiro, homes do arcebispo, mataran a dous deles: por causa diso foron a derrocalá, di unha testemuña²⁰⁶.

i. 3. 7. Xeneralización da mentalidade de revolta

A sensación de invencibilidade, redobrada polos resultados prácticos obtidos polo auxé irmandiño, acaban por arrastrar ós sectores moderados da burguesía cidadá. Nin na Xunta de Melide, nin na provisión de Enrique IV que aprobaba a irmandade, se di, que nós saibamos, que haxa que deitar por terra *tódalas fortalezas* do reino de galicia. Este unanimismo é consecuencia de dous momentos: movemento espontáneo e acordo formal. O 22 de abril xa estaba en marcha o derrocamento do castelo Ramiro; non obstante, o 15 de maio, unha parte dos oficios da Santa Irmandade de Ourense opõense ós derrocamentos xa empezados no Ribeiro. Como mínimo pasarán 4 semanas, en Ourense, ata que toda a irmandade asuma a orientación de derrocar *tódalas fortalezas*. Descoñecemos se este consenso final, contra calquera fortaleza no reino de Galicia, chegou a concretarse nunha resolución dunha Xunta de procura-

dores da Santa Irmandade, ou se foi tacitamente aceptado, e levado á práctica de forma progresiva polas estructuras dirixentes irmandiñas.

Rematemos dicindo que espontaneísmo popular e consciencia organizada van certamente misturados: os derrocamentos do Ribeiro eran espontáneos en relación coa irmandade da capital da provincia, pero estaban dirixidos pola irmandade da bisbarra. A palabra de orde lóxica, primeiro fortalezas contrarias logo fortalezas entregadas, poida que non sempre se seguise: o primeiro castelo que sabemos foi derrubado en Ourense, castelo Ramiro, fora entregado á irmandade polo alcalde, que o tiña por Álvaro de Soutomaior²⁰⁷. As diversas posicíons sobre os derrocamentos na irmandade de Ourense e o cambio de opinión na de Santiago (verbo de Rodeiro), ¿que indican senón o desconcerto da clase media urbana diante dun proceso de revolta que, de primeiras, non estaba totalmente baixo o seu control? Na medida en que se xeneralizan con éxito os derrocamentos, homoxeneízase no concreto o conxunto da irmandade ó redor das posturas partidarias do confrontamento. Proceso que remata naturalmente en 1469. En tempos de revolución, no sentir de Vovelle, desaparecen as fronteiras entre cultura da élite e cultura do pobo, en prol dun modelo ético común²⁰⁸. Algo disto sucedeu en Galicia, a partir da convixtura mental de abril de 1467.

Entre o comezo espontáneo da fase dos derrocamentos e o resultado final –“no quedara ninguna” fortaleza²⁰⁹–, cómpre sitúa-la plena difusión, nas clases e capas que constitúen a base social da Santa Irmandade, da mentalidade de revolta, que adopta nesta fase os rasgos máis radicais. Igual acontecera en 1455 (Ourense): aqueles sectores das clases medias máis comprometidos co sistema señorial, tardaron en se incorporar á dinámica do enfrentamento radical. Radical ven de raíz: a intención dos derrocamentos era rabenar, cortar de raíz a orixe dos males e agravios, que o pobo sitúa nas fortalezas señoriais. A uns sectores custáballes máis cá outros asumi-la revolución mental que suponía imaxinar un mundo sen fortalezas. O sentido da realidade, a maior información, a consciencia política, a situación de poder: condicionaban mentalmente á burguesía urbana do século XV de tal modo que, se cadra, non lles era doado soñar unha realidade social tan diversa.

i. 4. Conclusión: a caída das fortalezas

As fortalezas derrocadas serán o recodo que remanecerá para sempre do levantamento da Santa Irmandade do reino de Galicia. A fase dos derrocamentos será, xa que logo, a que definira a persoas-

lidade histórica orixinal da revolta de 1467. As testemuñas do preito Tabera-Fonseca diversifican as causas da irmandade (mingua de xusticia, fortalezas, señores); mais cando falan dos seus efectos, sulian a obra dos derrocamentos sobre calquera outro dos distintos logros da revolta: castigo eficaz dos malfeiteiros, fin das guerras dos cabaleiros, fuxida dos señores, etc.

O cronista Diego de Valera, despois dunha valoración positiva da Hermandad de 1465 nos reinos de Castela, fai referencia ós excesos da irmandade, xustificando a súa represión final:

En este tiempo se comenzó la Hermandad en la mayor parte destos reynos, de que gran provecho se siguió; como quiera que desque la Hermandad se vido poderosa, pasó los términos del fin a que fué ordenada, e recibieron algunos por ello asaz daños e muertes²¹⁰.

Valera aprecia favorablemente a fase de formación, pero desecha a fase seguinte, que para Galicia nomeamos de “derrocamentos”, na que a Hermandad –coida el– se excedeu nas súas atribucións. Opinión parella coas correntes reticentes que detectaramos, no seo da irmandade galega, no intre de cambio de fase. Diego Valera ratifica a importancia de dous resortes mentais, autoconfianza e sentimento de invencibilidade –“desque la Hermandad se vido poderosa”–, na explicación do cambio mental que conduciu ós excesos; que, a súa vez, abriron paso á derradeira fase de reacción señorial, a análise da cal queda fóra do ámbito do noso traballo.

V. MALFEITORIAS E VÍCTIMAS, RESULTAS MENTAIS E SOCIAIS

Visto o espacío que ocupa o sentimento de agravio na mentalidade xusticieira, é conveniente afondar no exame das denuncias que os protagonistas da revolución irmandiña fixeron da actividade delictiva precedente, xustificativa do uso colectivo do dereito de resistencia en 1467. Vén ó caso que tipifiquémos os diferentes delitos, víctimas e agresores: importa inducir de aí, empiricamente, a visión que tiñan do xusto e doinxusto os denunciantes e os agraviadoss.

Con tal fin preparamos (*Apéndice 3*) unha táboa dos delitos concretos revelados por 27 testemuñas do preito Tabera-Fonseca. As mencións de delitos e víctimas están agrupadas segundo de onde parra a agresión (fortaleza señorial), sen atender á cantidade de veces que se comete cada delito mentado. 24 das testemuñas denunciantes foron designadas por Fonseca; tendo 21 delas unha posición en favor da irmandade. Os agravios concretos xorden nas contestacións, na meirande parte dos casos (77%), daquela 3.^a pregunta do procurador de Fonseca sobre o levantamento da Santa Irmandade e as súas motivacións. Estamos a falar de malfeitorías que son amosadas, a posteriori, como modelos dos tipos de aldraxes que fixeron xusta e conveniente a revolta de 1467. Axíña que as testemuñas denunciaban os delitos concretos, observaban:

e por aquella razón los de la dicha hermandad dezian que las derrocaban

e oio dezir que de otras fortalezas fazian otros males e que por aquella causa la gente comun del dicho Reino se llevantara contra los dichos caballeros y señores

e que por las dichas causas e robos que se hazian xe las tomaban e derroocaban

y despues dize el testigo que por causa de lo susodicho los de la ciudad de Santiago benieran a tomar la dicha fortaleza y a derrocarla como dicho tiene¹.

A serie de agravios específicos elaborada, fai doado descendermos das censuras abstractas á realidade concreta: torna posible o estudio cuantitativo. Outras virtudes da táboa están no carácter exemplar, por seren públicos paradigmados máis de medio século despois, das inxusticias denunciadas; así como na direc-tísima relación causal co levantamento, e por tanto coa mentalidade que subxace nel.

A segunda referencia que imos empregar para cualifica-las variables (agrevios, víctimas e agresores), collémola da serie das querelas presentadas no concello de Ourense (*Apéndice 2*). As súas avantaxes, respecto dos datos tirados do preito, son dúas: A) Remóntase cronoloxicamente a 1432, mentres temos que os declarantes de Fonseca non chegan máis atrás da década dos 50; por exemplo, unha testemuña sinala que García Martínez de Barbeira reedificara o castelo de Outes, había 10 ou 15 anos, facendo logo aldraxes que causan a rebelión de 1467². B) Son acusacións feitas antes da revolta de 1467, así que non están condicionadas polos seus resultados, nin hai preguntas que inflúan en respostas, non se trata de probanzas. Obtemos, xa que logo, un punto obxectivo de apoio para coñece-la opinión, o sentir, dos que logo serán protagonistas urbanos da rebelión irmandiña. A caracterización social das testemuñas denunciantes do preito, maioritariamente veciños de aldea, posibilita accedermos á visión que tiñan os protagonistas labradorres, ausentes nos testemuños ourensáns. A mostra que ofrecen as testemuñas do preito Tabera-Fonseca: responde a unha representatividade social e xeográfica maior da Galicia irmandiña. Verdadeiramente, a realidade cidadá de Ourense vén ser un aspecto parcial, se ben sinalado, dun reino de Galicia onde cidades e cidadáns constitúen unha clara minoría.

1. Males e agravios, roubos e rescates.

Cando as testemuñas do preito falan da situación da xusticia na época pre-irmandiña empregan palabras de significación xeral e palabras de significación particular; voces que remiten a unha denuncia global, como *males*, e voces que se refiren a un tipo delictivo, como *roubos*. Sendo frecuente que un ou máis términos xenéticos precedan ós delitos concretos:

rescibian la dicha gente comun mucho daño y heran robados y destruidos

males e daños que rescebian de las dichas fortalezas porque se acogian en ellas los malfechos

se fazian muchos males y robos y que tomaban almallos y las bacas de los montes y las comian

y azian muchas fuerzas, robos y rescates y muertes de onbres³.

Substantivos que serven para dar a entende-lo agraviamiento que sofren as xentes do común: *males, danos, agravios, forzas, malfeitorías e delitos*. Co mesmo obxecto empregan os verbos: *espeitar, forzar, destruir e aseñorear*; derivados de “mal” como: *malos tratos, malas obras, mala conversación e fazer mal*; e más outras expresións: *guerras, escándalos, ruídos, bolicios, extorsións, opresións...* A intención dos declarantes non era outra que atribuír, de entrada, ós cabaleiros inculpados toda caste de maldades mediante términos que seguen a ter unhas connotacións ruíns para calquera home: opresión, violencia, ofensa, destrucción, desorde, etc. Indubidablemente a mentalidade popular galega de mediados do século XV transparentaba un humanismo xenuíno.

a. Xerarquía e localización dos agravios

Os delitos-tipos enunciados nas acusacións xenéricas veñen ser: *roubos* (tomar bens, matar e comer bois e vacas, comer facendas, furtar, roubar e saltear camiños, rouba-la terra); *mortes de homes, forzar mulleres, prisións* (toma-los homes); *rescates, pingar, queimar casas, acoller malfeitos e imposicións por forza*. Os términos en que se fan as denuncias xenéricas cadran, loxicamente, coas denuncias concretas de agravios, nuns casos (roubos, rescates, prisións); noutras, cos casos de Corte e hermandad (morte, violación, acoller malfeitos, incendio); naqueloutros coa concuencia antisénior explícita (tributos forzosos).

Contrastemos, de primeiras, o achegamento tipolóxico xeral coa realidade delictiva concreta daquel tempo. No *Cadro V* dispoñemos das mencións concretas de delitos, ordenadas sumando os datos das dúas series. Se ben non están cuantificadas as mencións xenéricas do preito, os contrastes co devandito cadro son certos. A operación mental selectiva que teñen que efectua-las testemuñas cando lanzan os acusamentos, sintetizando nuns cantos delitos fundamentais a morea dos que se dan na práctica, ¿seica non supón certo valor engadido para os tipos escollidos?

CADRO V: Tipoloxía dos delitos concretos denunciados no preito Tabera-Fonseca e no concello de Ourense.

Tipos	Preito	Ourense	Total
1-roubos	19	33	52
2-prisóns	17	14	31
3-rescates	17	4	21
4-feridas	0	15	15
5-ameazas	1	13	14
6-destruccións	1	12	13
7-mortes	6	4	10
8-rendas	2	7	9
9-tormentos	5	1	6
10-outrasinxurias	0	5	5
11-violacións	2	2	4
12-prendas	0	1	1
13-ruptura de tregua	0	1	1

Delitos infamantes para as persoas, comprendidos nos conceptos: feridas e ameazas (entre os catro primeiros do cadro en tanto ó número de denuncias); tormentos, outrasinxurias e violacións; non son citados nas denuncias xenéricas das testemuñas, salvo nos casos de *forzamento de mulleres* e do tormento de *pingar*. As violacións van no penúltimo lugar no tocante á cantidade de denuncias concretas; pero están equiparadas, nas denuncias xenéricas, coas malfeitorías más sinaladas, por diante doutrasinxurias persoais; quere isto dicir que a preocupación popular cara a este delito se reflexa máis na sensibilidade xeral de agravio que nas denuncias concretas. Comparte esta consideración cualitativa con outros delitos graves como as mortes de homes.

O capítulo de feridas e ameazas, pasan dos postos 2 e 4 na serie de Ourense, a desaparecer no primeiro caso e ó derradeiro lugar, no segundo caso, na serie do preito (*Gráficos IV e V*). Por regra xeral, no preito a memoria histórica das testemuñas simplifica en tres grandes tipos as agresións ás persoas: mortes, prisóns e violacións de mulleres. Relegando a un segundo plano múltiples figuras delictivas que teñen a meirande importancia práctica: feridas, ameazas ou destruccións, como o apedreamento de casas no Ourense de 1455.

As protestas pola imposición forzada das rendas señoriais, teñen unha importancia secundaria nestes catálogos de agravios denunciados. As querelas do concello de Ourense presentábanse, re-

gularmente, por presuntas infraccións das leis por parte dos axentes señoriais; nesta orde, ten interese que a consideración das rendas como delitos vaia no 6.º lugar (*Gráfico V*). Estas protestas legais traducen a insatisfacción, dos vecíños de Ourense co bispo, no relativo a tributos. Se ben a protesta antiseñorial se manifesta por outras vías, alén dos documentos de querelas escollidos para este traballo sobre a mentalidade xusticiera.

*GRÁFICO IV
Clasificación tipolóxica dos delitos denunciados no preito T-F*

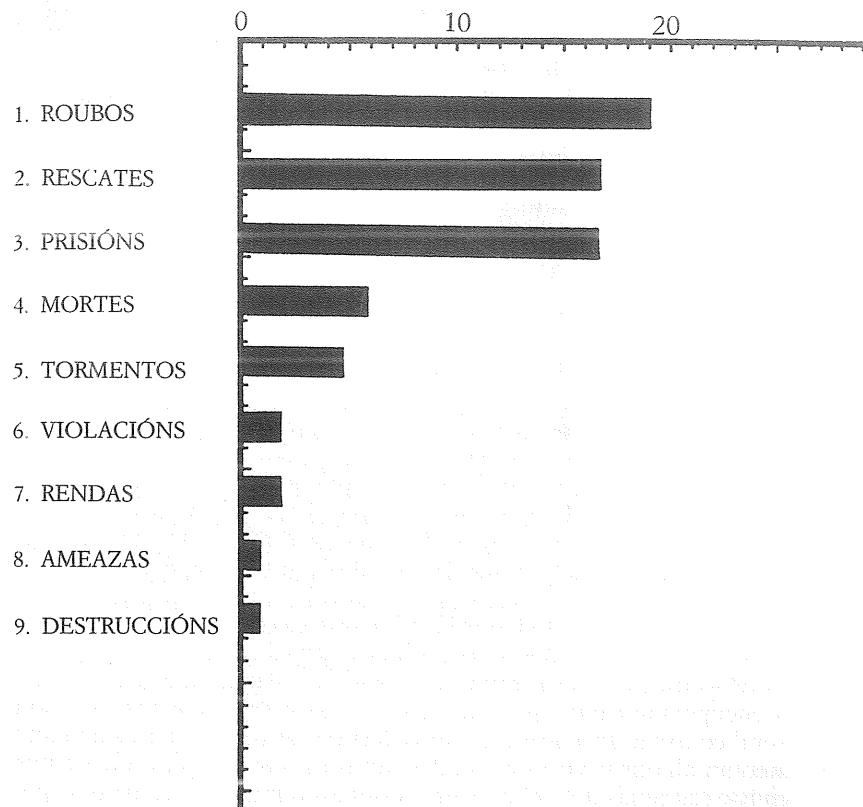
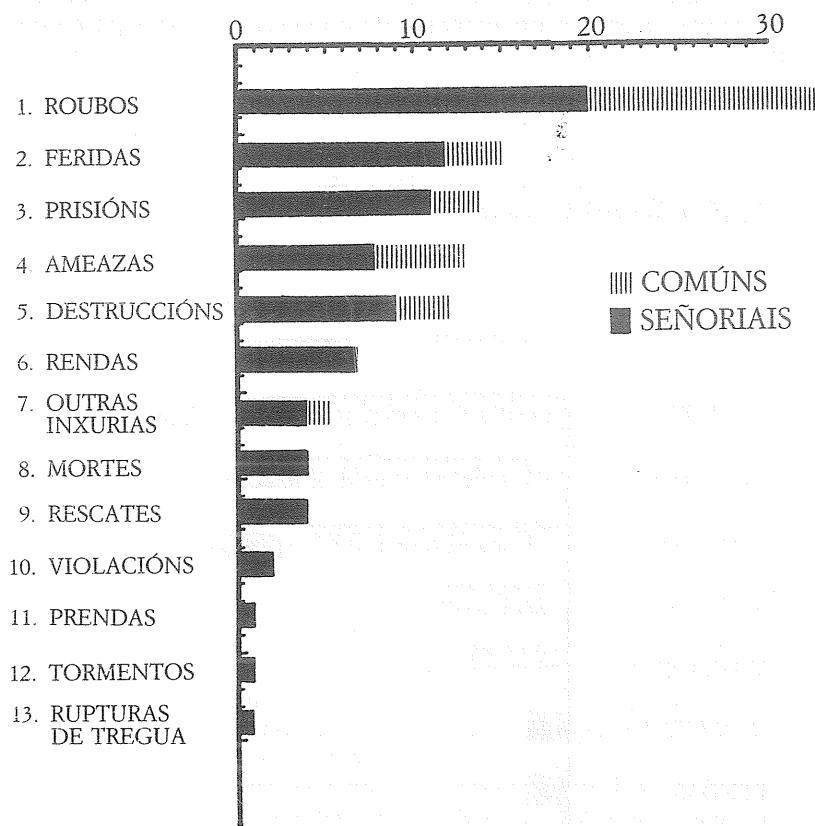


GRÁFICO V

Clasificación tipolóxica dos delitos denunciados no Concello de Ourense

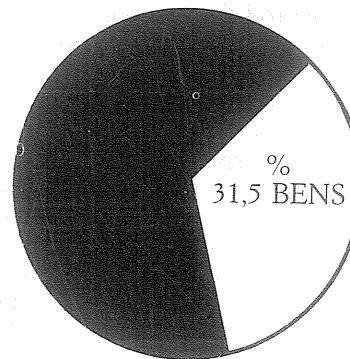


No caso da revolta de 1467 e o preito Tabera-Fonseca de 1526-7, seméllanos que existe unha contradicción. As reivindicacións sobre os tributos señoriais (Sande e Vilanova de Arousa) son preocupación central da xente común nas vésperas da insurrección xeral contra as fortalezas; 60 anos despois, as testemuñas, soamente mentan algunas veces as rendas inxustas (*Gráfico IV*). Os delitos civís e criminais dos señores impresionaron máis fondamente a me-

GRÁFICO VI

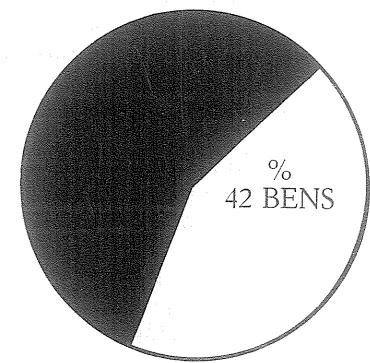
Repartimento dos delitos persoais e patrimoniais

68,5 PERSOAS



DATOS DO PREITO T-F

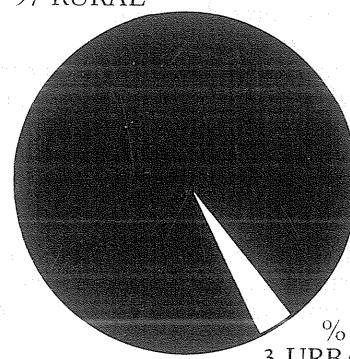
58 PERSOAS



DATOS DE OURENSE

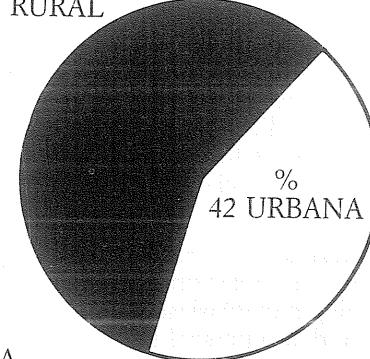
GRÁFICO VII
Localización de Agravios

97 RURAL



DATOS DO PREITO T-F

58 RURAL



DATOS DE OURENSE

moria colectiva, como dubidalo. Polo demáis, as necesidades exculpatorias que tiñan as testemuñas, polos destrozos causados pola Santa Irmandade nos patrimonios dos señores, ¿non lles obrigaban a poñe-lo acento na ilegalidade delictiva das actuacións dos señores das fortalezas? O estudio da formación da conciencia antiseñorial, e da súa relación con 1467, clarexará os interrogantes planteados. Verbo da cuestión do lugar subordinado das rendas abusivas nas listas de delitos: a nosa opinión é que, en realidade, a mentalidade antiseñorial se expresa, mediatamente, en tódolos tipos de agravios denunciados; sobre todo, nos que están nos primeiros postos.

a. 1. Maiormente, delitos contra as persoas

O predominio dos roubos como delito específico nas dúas series (curiosamente en ambas suman o 27% do total), non ha de agacha-la superioridade da suma dos delitos persoais sobre os delitos patrimoniais, tal como vén indicado no *Gráfico VI* (excluímos un 9% de delitos inclasificables como persoais ou patrimoniais). Desproporción que sobe máis dun 10% nos casos mentados no preito. As testemuñas denunciantes discirnen ben as dúas clases de agravios, persoais e patrimoniais:

y se llebantara contra los señores perlados y caballeros del dicho reino diciendo que les façan muchos agravios e daños e males en sus personas y en sus vienes, robandoles sus bois y bestias y que les forçaban sus mugeres e fíjas e que muchos de los dichos daños se azian ansi de las gentes que tenian en sus casas como en la de las fortalezas e que por esta causa todos los dichos pueblos y gente comun acordaran para sosiego del dicho reino e para quelllos fueran señores de sus vienes e personas de lles derrocaren todas las fortalezas e casas fuertes e torres que tubiesen e con este acuerdo e todos armados con muchas armas e con los dichos alcaldes de hermandad e baras que llevaban e con sus cuadrilleros fueran todos a derrocar las dichas fortalezas e casas fuertes que abía en este dicho reino de Galicia⁴.

A toma das armas, o unanimismo (“todos” a derrocar “todas” as fortalezas do reino), e mailo dereito de defensión antiseñorial teñen unha relación causa-efecto co sentimento de agravio insoportable, exemplarizado nun delito patrimonial (roubo de gando) e nun delito persoal (violación).

A resultas do papel sobranceiro dos agravios ás persoas na formación da mentalidade irmandiña de revolta, cómpre inqueri-la diferente evolución dos delitos persoais, a nivel de Galicia e no con-

	Prisións/Rescates/Feridas/Tormentos/Mortes/Violacións/Ameazas/Outras inxurias.								
Concello de Ourense									
Pxeto T.F	24%	24%	0%	7%	8,5%	2,8%	1,4%	4%	0%
Factor multiplicador	2	10	0	8,7	2,5	1,7	0	0	0

CADRO VI: Evolución dos delitos persoais denunciados en Ourense e no preito Tabera-Fonseca.

cello de Ourense. Para iso realizámo-lo *Cadro VI*: vén confirma-la xusteza da escolleita mental que levan a cabo as testemuñas cando acusan en abstracto. No recordo de 1467 (preitoT-F) non queda nada dos pequenos agravios: feridas, ameazas e outras inxurias. Multiplícanse, por contra, os grandes agravios: rescates-prisóns, tormentos, mortes e violacións, nas vésperas do levantamento; que fican, deste xeito, delimitados como agravios insoportables cara a 1467 por teren lugar, ou seren denunciados, no tempo pre-irmandiño. O agravio que máis regularmente soportan e denuncian os vasalos no século XV, son os roubos: feitos os máis deles polos señores dende as súas fortalezas, e ben adoito trabucados con rendas impostas.

a. 1. 1. Mortes de homes

Tódalas malfeitorías concretas notificadas polas testemuñas do preito son de orixe señorial, a diferenza das querelas de Ourense. Afastemos a parte dos agravios feitos polos malfeiteiros comúns; entre os restantes, obra dos señores, observamos que son estes e seus axentes, os responsables do 100% dos seguintes delitos: mortes, rescates, violacións e tormentos, polo que indica o *Gráfico V*. Dato cualitativo que abonda para que os homicidios, e outros delitos persoais, xoguen un rol, na xénese da mentalidade insurreccional, porriba do que ensinan os datos cuantitativos dos *Cadros V e VI*. A proba témtola, no Ourense de 1455, naquel 19 de setembro en que 150 homes do castelo Ramiro mataron a 4 cidadáns, provocando a insurrección popular ó día seguinte⁵. Ou cando os veciños de Santiago foron derrubar Rodeiro por causa de que douceles foran mortos polos soldados que tiña Fonseca na fortaleza, informa unha testemuña que vivía á beira desta⁶. As querelas por mortes de homes coinciden, precisamente, cos anos de maior tensión social dos ourensáns co señor bispo, 1455 e 1458. O poder catalizador dos homicidios señoriais, para remexe-las conciencias populares, vai alén do número das mortes: abonda cunha desas graves malfeitorías (inaturables) para desencadea-la reacción mental así-métrica.

a. 1. 2. Prisións con rescate

As prisóns de homes, por obra dos axentes señoriais, obedece a causas diversas (represalias, roubos, cobros de débedas, rescates...), que podemos resumir, sobre todo, nunha: obtención de diñeiro, forzando a vontade da vítima co secuestro. A compaña máis aldraxante das detencións de homes van se-los rescates. Prende-la xente que pasa polos camiños, ou está a traballa-lo campo, dende

a fortaleza para pedir rescate, atormentando as víctimas, supón o grao máximo do agravio da prisión: dáse só cando as agresións señoriais son xa desaforadas.

O delito de secuestro con rescate ten unha importancia diferente nas dúas series. As prisóns están entre os tres delitos más frecuentes no preito e en Ourense (*Gráficos IV e V*); sen embargo, os rescates soamente acadan o nivel das prisóns nas declaracions do preito. No caso de Ourense os rescates sitúanse nos últimos postos. O 80% destes rescates son denuncias postas, en 1458, contra o castelo Ramiro; o 20% restante, en 1459, contra a fortaleza de Sobroso, (*Apéndice 2*). No marco, un e outro caso, da polarización social pre-irmandiña: os rescates son malfeitorías propias da fase de acumulación de agravios dos anos 50 e 60. Que os poucos rescates denunciados en Ourense concirnan a uns anos próximos á Santa Irmandade, cadra co salientado papel deste tipo delictivo nas declaracions das testemuñas do preito como causa do levantamento.

No *Cadro VI* temos que as prisóns se multiplican por 2, os rescates por 10 e os tormentos por 8,7. Conforme nos achegamos á convixtura mental de 1467: ós prendementos de homes dende as fortalezas, engádense as circunstancias agravantes de secuestro, tortura e pago de rescate. Era abondo normal facer efectivo o precio do rescate, e non presentar denuncia: dínnolo as testemuñas do preito, e mailos denunciantes de Ourense. E estoutras fontes, na bula de 1455 dise:

y llevaban cautivos a los labradores y colonos, quienes, para conservar la vida, se veían precisados a abandonar los bienes en que tenian su sustento⁷.

Dos tres casos de rescate citados en Ourense (1455), en dous presentan os agraviadoss a querela despois de pagaren, e no terceiro denuncian antes, para esixiren a liberación do preso; cuestión ben difícil sen paga-las 100 dobras, única maneira de impedir, ademais, que lle cortasen un membro e seguisen aplicándolle o tormento do río⁸.

Primeiro, que soían pagar; segundo que había poucas querelas por rescate, porque resultaban ineficaces. Os roubos denunciados podían servir para recuperar o furtado, botando máis dos bens do bispo, por medio do concello⁹, pero, ¿que querela vale para lograr que quede libre un secuestrado? Algúns pagaban, e logo ata intentaban cobrar dos bens do bispo o precio do rescate¹⁰. A lóxica final será a demolición do castelo Ramiro: cortar de raíz o problema.

A prisión con rescate é un arquetipo de agravio acumulado que se volve intolerable pola súa frecuencia e as consecuencias que tiña para o patrimonio das víctimas. Só o cambio na correlación de

forzas (constitución da Santa Irmandade) fará posible que saia á luz toda a xenreira oculta dos anos en que houbo que agacha-la cabeza, por medo e por sentido común, e pagar; ás veces, perdéndoo todo, menos a vida...

a. 1. 3. Distinción da delincuencia señorial

Cábece cuestiona-lo seguinte: ¿a tipoloxía delictiva está condicionada pola orixe, común ou señorial, das malfeitorías? Nalgunha medida, si. Apuntamos no *Cadro VII* aquellas porcentaxes que se separan máis de 5 puntos da media, que é do 25% para os delitos comúns, e do 75% para os delitos señoriais. Sobresa: a) certa especialización dos delincuentes non-señoriais en roubos (39,3% do total de roubos, e 46,4% do total de delitos comúns); b) a especialización dos delincuentes señoriais nas malfeitorías que máis agravian ás persoas (rescates, mortes, violacións e tormentos), nas que totalizan o 100%; c) a participación dos comúns medra ata o 38,4% no tocante ás ameazas, mentres que é do 0% no conxunto dos delitos consumados contra as persoas. Pódese dicir que os agravios contra a integridade física, liberdade e dignidade das persoas, e mais contra o dereito a disponer do froito do seu propio traballo, son unha distinción da delincuencia señorial. Compréndese que a denuncia pública destes delitos sexa unha forma de contestación antiséniorial. O odio que provocan as accións delictivas dos axentes señoriais (aínda latente nas declaracions dalgúns testemuñas de Tabera), remata por se metamorfosear na ira colectiva

CADRO VII: Participación dos delincuentes señoriais e comúns, segundo o tipo de delitos. Ourense.

	Malfeiteiros comúns	Malfeiteiros señoriais
Total	25%	75%
Roubos	39,3%	60,7%
Ameazas	38,4%	61,6%
Rendas, mortes, rescates, violacións, prendas, tormentos, tregua rota	0%	100%

das víctimas. Os malfeiteiros feudais, en comparanza cos malfeiteiros comúns, eran grandes ladróns: iso explicaba a maior virulencia e gravidade das malfeitorías dende as fortalezas. A tensión social víctimas/agresores agrávase cando expresa a loita de clases vasalos/señores.

a. 2. Ruralización das malfeitorías

Investiguemos nos escenarios dos feitos a localización urbano/rural dos agravios. Os delitos concretos notificados polas testemuñas acontecen case sempre no medio rural (o 97% das veces): ámbito de influencia e radio de acción das fortalezas señoriais. No caso de Ourense, baixan ata o 58% o número de danos feitos fóra da cidade. Consonte co que observamos no *Gráfico VII*; trazado sen representar as porcentaxes daqueles agravios (o 9% nos dous casos) dos que descoñecémo-lo lugar onde sucederon.

CADRO VIII: Localización dos agravios denunciados no concello de Ourense.

1. FÓRA DA CIDADE	53,0%	2. CIDADE	38%
1.1 Camiños	19,7%		
1.2 Arredores	18,5%		
1.2.1 Viñas	9,8%	3. NON CONSTA	9%
1.3 Outros lugares	14,8%		
1.3.1 Bispado	6,1%		
1.3.2 Reino de Galicia	7,4%		
1.3.3 Castela	1,2%		

Se reunímos varias mencións á localización que atopamos nas querelas de Ourense, obtemos as seguintes constatacions (*Cadro VIII*): a) o 98,8% dos delitos teñen lugar dentro do reino de Galicia; b) o 76,2% na cidade (38%) ou preto dela (38,2%, no seu redor ou de camiño cara a ela). O alto índice de delitos acontecidos no recinto urbano é debido á confrontación social, *íntra* ciudadá, co señor bispo, durante e antes de 1455. En 1458, os males e danos

feitos no medio rural acadan o 81,5% (*Cadro III*), acercándose por tanto á case plena ruralización das malfeitorías que mencionan as testemuñas do preito Tabera-Fonseca.

Que a conflictividade delictiva, na época da acumulación de agravios que desemboca en 1467, estea maiormente centrada no ámbito rural, reflexa varias causas: a composición moi maioritariamente campesiña da poboación, a localización rural da meirande parte das fortalezas e, sobre todo, a centralidade da dicotomía señores/campesiños no sistema social feudal. Jacques Le Goff asegura: “o principal fronte das tensións sociais é o campo. Entre señores e campesiños, a loita faise endémica”¹¹. Na medida en que a indignación se fai máis xeral: máis campesiños entran na mobilización antiseñorial. A intervención das cidades, de tanta importancia, é preciso vela mergullada no contexto da oposición principal, señores/campesiños, que ten nas fortalezas rurais os seus nós gordianos. Era no campo onde o problema de garanti-la paz, a xusticia e a seguridade, acadaba cotas certamente graves. Volveremos máis adiante, cando estudiámos as víctimas, a súa tipoloxía e circunstancias, a esta cuestión.

a. 3. Conclusión: fusión das mentalidades xusticieira e antiseñorial

Viñemos a saber do sentimento de agravio da xente polos seus efectos na vida social. Agora tentamos coñecer esta emoción, potencialmente xusticieira, polas causas inmediatas que a provocan; ¿como?: estudiando a tipoloxía dos agravios concretos. Recapitúlemo-lo resultado, ata agora, da nosa enquisa. A acción de roubar vén sendo o delito máis frecuente e constante: tanto se as denuncias son abstractas coma concretas, no conxunto de Galicia (preito T-F) coma no concello de Ourense. Pero son os danos ás persoas (prisións-rescates e tormentos, mirtos e violacións), perpetrados en descampado, os que dan forma ó sentimento conxuntural de agravio, porque: a) feren a integridade física e o sentido da ética das persoas, afectando ó plano emotivo; b) constitúen a especialidade delictiva, case exclusiva, dos señores cabaleiros e os seus servidores; c) o delito persoal máis nomeado nos prolegómenos de 1467, o rescate, é ó mesmo tempo unha modalidade de roubo, significada pola contía do furtado. Os roubos (e tributos) señoriais volvense axiña inaceptables, por causa do sentimento de agravio orixinado por reacción contra os delitos persoais de orixe señorial; os roubos acadan, nesa tesitura, o seu cabo máis ofensivo: os rescates. Veláñ o punto de fusión das mentalidades xusticieira, antiseñorial e anti-fortalezas na mentalidade irmáñiga de revolta.

b. Análise da tipoloxía delictiva

Practicamente o 100% dos tipos delictivos, que vimos de coñecer nesta pescuda, atopan sitio no dereito civil e criminal; sobre eles ten competencia a xusticia señorial. Propoñémonos analizar, polo miúdo, aqueles que son denunciados con máis frecuencia polos protagonistas de 1467; co obxecto de proximámonos ás súas características, e ós seus efectos na mentalidade xusticiera. Antes diso, é preciso tamén estudiármos os tipos delictivos que *non* son denunciados polos populares; e precisarmos máis a xerarquia: delitos graves/delitos leves.

b. 1. As ausencias

De raro en raro achamos agravios derivados da infracción das regras cabaleirescas: coma a ruptura de tregua e paz por parte do provisor do bispo de Ourense que matou, aseteou e apedreou nos veciños, dous días antes da insurrección de 1455¹². Nesta excepcional circunstancia convíñalles sumar argumentos en prol do dereito de resistencia, a ruptura de tregua era un delito oficial grave, caso de Corte, ademais dunha condición agravante para a mentalidade popular. Noutras situacións: a Hermandad de Guipúzcoa de 1463 vese obligada a regulamenta-los retos entre fidalgos dos que “nascen muchas perdidas e dampnos”¹³. Nada de semellante importancia encontramos nas fontes que estamos a utilizar, cara a 1467.

b. 1. 1. Delitos políticos, a traición

Ausencias, dignas de reparar, nas listas dos agravios denunciados en Ourense, ou nos mentados para todo o reino de Galicia como causas do levantamento, son os delitos políticos e relixiosos. O delito político maior era a traición rexia. Un dos casos de traición contemplados no Ordenamento de Alcalá era concertarse con inimigos do rei, para quitarlle o poder¹⁴. Algunhas testemuñas do preito engadían, na súa requisitoria contra os cabaleiros: “e no obedecían al Rey”¹⁵; ou explicaban a posición pro-Hermandad de Enrique porque “hestaba al tiempo mal con los caballeros de Castilla”, que estaban con D. Alonso¹⁶. En ámbolos dous casos, identifican a tódolos señores cos partidarios do rei falso, inimigos polo tanto de Enrique IV e da Santa Irmandade. Non era exactamente así, había nobres –casteláns e galegos– partidarios de Enrique IV. Vían este tema, como case todo o relacionado con 1467, dende o punto de vista antiseñorial; pero nunca chegan ó cabo de sitúa-lo delito de traición xunto cos agravios concretos e abstractos que de-

nuncian como causas do levantamento irmandiño. Como os derrocamentos se levaban a cabo "por mandado" do rei, non deixaban de usa-lo alcume de "traidores", contra os señores que se resistían:

y derrocan las dichas fortalezas que aquello lo hazian por mandato del rey e por su serbiçio e dezian en su apellido biba el rey e porque dezian ellos quel conde don Sancho e Diego d'Andrade e sus criados heran traidores¹⁷.

A traición era unha infracción grave reputada caso de Corte, e como tal constituía transgresión dos deberes de fidelidade ó rei, pero tamén ó señor e á comunidade municipal¹⁸. Esta expansión á sociedade civil, de conceptos xurídicos nacidos da relación política co monarca, é tipicamente feudal (pasa igual co dereito de resistencia), por causa da simbiose sociedade civil/sociedade política. A confusión comunidade civil/poder real coadxuva a que os contrarios á comunidade, organizada en irmandade, sexan culpados tamén como traidores ó monarca e viceversa.

O concepto de traición tiña na mentalidade popular un sentido máis amplio, sinónimo de engano e deslealdade en xeral, en contraste co seu uso restrictivo polo derecho escrito¹⁹. No testemuño do preito T-F, derradeiramente citado, acusan a Diego de Andrade, Sancho de Ulloa e criados, de traidores ó rei e á comunidade do reino, que organizada en irmandade derroca fortalezas. No sentir popular prodúcese unha inversión: a fidelidade ó señor é sustituída pola fidelidade ó reino e ó rei. Logo as comunidades de Castela chegan a poñer la fidelidade ó reino por diante da fidelidade a Carlos V²⁰.

b. 1. 2. Delitos relixiosos

Tampouco están nas listas os delitos relixiosos, malia seren sectores da igrexa parte das víctimas da rapacidade cabaleiresca. Os delitos relixiosos por autonomasia son a herexía e a apostasía, logo veñen aqueles que facilitan o camiño do descrento: blasfemia, amancebamento, adulterio, bruxería e actitudes transixentes e convivenciais con xudeus e mouros²¹. Agravios á igrexa que están, dende as Partidas, catalogados como delitos públicos. A persecución da blasfemia, por exemplo, endurécese seica baixo os reinados de Juan II e Enrique IV²². As Cortes de 1462 poñen o delito de blasfemia como indicativo da mingua de xusticia, e piden man dura (que lle corten a lingua o transgresor, reciba 100 azoutas ou perda a metade dos bens) a Enrique IV:

Otrosy muy poderoso señor, en tanto grado vuestra justicia

está menoscabada, que muchas personas, pospuesto el temor de Dios e della, con grande osadía e atrevimiento se atreven blasfemar de Dios e de Santa María publicamente asy en vuestra corte commo fuera della, los cuales non han seydo asy pugnidos como devian, unos por que vuestra sennoria los perdona e otros por negligéncia de vuestras justicias²³.

Nestas mesmas Cortes demandaran de Enrike IV medidas contra as irmandades e o levantamento de xentes; á par que denunciaban os danos e roubos dende as fortalezas, que ningún era dono de "o seu", etc. Estaban a pedir, en definitiva, unha solución "dende enriba", unha monarquía forte que preservase ordenadamente a xusticia. De aí a pouco, coa Hermandad xeral e a crise monárquica en Castela, sae adiante unha vía ascendente, "dende abaixo", con formas e reivindicacións de seu, que non toman en consideración os delitos relixiosos e políticos, estes concernen ás obrigas dos aparatos e institucións da clase dirixente: a xente común priorizaba os seus propios e urxentes problemas, desenvolvendo visións autónomas da situación relixiosa e política.

Así temos un coengo de Ourense que, cando presta testemuño porque fora forzado a ir derroca-lo castelo Ramiro, informa:

por quanto os da Santa Yrmadade avian lanzado pregón que leigos e clérigos, judíos e mouros, fosen a derribar o castelo Ramiro sub certas penas²⁴.

Segundo este dato, os irmandiños facían o oposto do que ordenaba a lei: en lugar de arreda-los xudeus e os mouros dos cristiáns, xuntábanos para a revolta. Ora ben, no momento de encomezar a se impoñe-la concepción descendente do derecho, atopamos no nomeamento de López de Haro como gobernador de Galicia en 1484, ou nos Capítulos de Corrixidores de 1500, que han ter especial coidado en castigar pecadores e pecados públicos, como "amancebados y blasfemias"²⁵. Con todo, terá que vi-la Inquisición, un século despois da Santa Irmandade, para facer en verdade efectiva a persecución dos delitos relixiosos. Lalinde indica como a protección penal da relixión vén da man dos períodos de intolerancia relixiosa²⁶. Non é este o caso que nos ocupa. Máis ben diríamos, con Ullmann, que no século XV galego o entrelazamento medieval fe-dereito principiaba a cambia-la súa relación:

a decisión sobre a existencia do pecado na acción, ou da posibilidade de causar un escándalo público, etc., estaba nas máns do propio individuo que pola súa conciencia, en consecuencia, operaba ó respecto²⁷.

Como é sabido a acción do novo Estado e da Igrexa post-tridentina, ós poucos, foi “dende enriba” inculcando modos de pensar tradicionais, que rematarán por encadrar determinados aspectos da mentalidade popular na Galicia moderna e contemporánea.

Os laicos non destacaban a denuncia dos delitos relixiosos; os eclesiásticos, por suposto que sí. Na bula de 1455 mistúranse os agravios contra a igrexa cos que afectaban á poboación laica: “y matar alevosamente a eclesiásticos y seglares a fin de apoderarse de sus cosas, haciendas y moradas (...) quebrantaban las iglesias para despojarlas de sus bienes”²⁸. Os delitos viñan de los mesmos (roubos, mortes, etc.) que motivaban as queixas da xente común; as fontes eclesiásticas, consecuentemente, tornaban evidente a existencia das víctimas eclesiásticas. O 5 de xaneiro de 1466, a bula de Paulo II, certificao, e láiese de que os excesos denunciados había 11 anos, e antes, se seguiran cometendo (efecto acumulativo), e agrega connotacións e malfeitorías específicamente relixiosas:

se conjuraban y confederaban no sin nota de sacrilegio y herejía, contra el Clero, las Iglesias, los lugares píos y la libertad eclesiástica (...) en tiempo de entredicho, contra lo que disponen los sagrados Cánones, los recibían de mano de los religiosos²⁹.

b. 2. Os más graves

Tipos delictivos que, pola súa gravidade, son tidos por delitos públicos, correspondendo ó rei o seu escarmento, constitúen os chamados casos de Corte. O exercicio desta alta xurisdicción, reservada á xusticia real, era concedida polos reis ós señores, que así disfrutaban de xurisdicción plena: “mero y mixto imperio”³⁰. Coa crise da xusticia señorial, e a incapacidade da xusticia real para atalla-lo quebrantamento dos casos de Corte, parte destes trócanse en casos de Hermandad.

Temos no *Cadro IX* unha relación comparada dos casos de Corte e de Hermandad, consonte cos datos do *Apéndice 4*. En 1274, nas cortes de Zamora, fixáránse os casos de Corte que estarán en vigor toda a baixa idade media; en 1348, pasan a formar parte do Ordenamento de Alcalá. Como queira que os documentos constituíntes da Santa Irmandade do reino de Galicia, soamente os coñecemos por referencias; nin tampouco dispoñemos, deica hoxe, do texto dos capítulos de Fuensalida, base segundo algunha testemuña dos estatutos da irmandade galega: botamos man dos estatutos das Hermandades vascas de 1463. Baseámonos en que, ó noso modo de ver, non hai diferencias legais sustanciais entre os capítu-

los das distintas hermandades que Enrique IV autorizou por eses anos. Outra cousa é o rumbo que cada irmandade tomaba na práctica social.

CADRO IX: Agravios caracterizados como casos de Corte e casos de Hermandad nos reinos de Castela e León.

	<u>Casos de Corte</u>	<u>1463.Hdad Álava</u>	<u>1463.Hdad Guipúzcoa</u>	<u>1473.Hdad Villacastín</u>	<u>1476.Hdad RRCC</u>
Mortes	X	X	X	X	X
Violacións	X	-	X	X	X
Tregua quebrantada	X	X	X	-	-
Casa, viñas queimadas	X	X	X	X	X
Traicións	X	-	-	-	-
Retos	X	-	X	-	-
Roubos	-	X	X	X	X
Prisións	-	-	-	X	X
Feridas	-	-	-	-	X
Prendas	-	X	-	-	-
Talas	-	X	X	-	-
Acoler malfeiteiros	-	X	X	-	-
Moeda falsa	-	-	-	X	X
Resistencia á Hermandad	-	X	-	-	X

¿Que nos interesa? Contrastá-los casos de Corte cos casos de Hermandad, e ámbolos doulos cos agravios denunciados polos protagonistas do levantamento de 1467. O *Cadro IX* apunta tres casos concordantes en, praticamente, tódalas columnas: mortes, violacións e queimas (destruccións) de casas, viñas e colleitas (meses). Asuntos graves, no derecho escrito e na mentalidade xusticiera popular, que asoman nas conxunturas mentais de revolta: véxase o lugar dos apedreamientos de casas, e da destrucción de viñas e collei-

tas, na xeración do sentimento de agravio en Ourense. Monarquía e hermandades esforzábanse, conxuntamente, en protexe-las colleitas e a produción agraria, esquilmadas no tempo de labranza e re-colleita polas malfeitorías señoriais (*Gráfico II*). Non será esta unha circunstancia illada: máis dunha vez toparemos contradicções entre os hábitos delictivos dos señores e a vida productiva e económica en xeral.

O paso de caso de Corte a caso de Hermandad trae consigo certa variación mental. Nas Cortes de Zamora de 1274 institúese como caso de Corte a "morte segura": a morte de alguén no tempo dunha tregua, ou estando a cuberto por carta de seguro³¹. Na teoría e na práctica das Hermandades, sen embargo, o ámbito de aplicación do caso de morte dilátase ata atinxir a tódolos homicidios. Certo que permanece a maior gravidade da morte segura. A fundamentación do exercicio do dereito de resistencia, polos de Ourense, o 17 de setembro de 1455, suma, á morte habida, a circunstancia da ruptura da tregua, co fin de acentua-la súa gravidade legal, que tamén é mental³².

Desemellanza que está ben sinalada no *Cadro IX*, entre a primeira e as restantes columnas: A) Case cesan de aparece-los delitos políticos e cabaleirosos nos capítulos de hermandades, é dicir, traición, aleve (traición entre particulares) e reto (désafíos sen razón entre fidalgos). Proba do carácter civil e autónomo do movemento das hermandades, e de certo distanciamento popular da ideoloxía cabaleiresca. B) O roubo, delito básico para as hermandades e a mentalidade xusticieira do común, non é caso de Corte, queda afastado da cultura da élite cortesá. Tal vez porque a amplitude desta modalidade de agravio: dá a coñece-la fonda crise da orde establecida, da xusticia. A corrente ascendente da xusticia popular leva esta acción delictiva, maiormente de orixe señorial, ó primeiro plano; xunto cos delitos persoais de maior relevancia cuantitativa, tipo rescates, prisións, feridas...; nesta orde os *Gráficos IV e V* son ben ilustrativos.

Unha singularidade da mentalidade da irmandade galega vai-se-la reacción ante os rescates, por veces acompañados de tormentos (*Gráfico IV*). Poden estar tacitamente comprendidos nas prisións inxustas, anotadas nas hermandades posteriores á 1465-1468, pero en ningún caso teñen nestas o valor que cobra este tipo delictivo nas causas que orixinaron a irmandade de 1467 en Galicia. Tampouco adquiriu a mobilización do común, no resto dos reinos de Castela, o nivel galego de agresividade anti-fortalezas, vencellada, sen dúbida, a unha reacción emocional ante os rescates de homes e os roubos, sobre todo de gando, dende torres e castelos, e demás agravios. O que nos conduce, de novo, á dimensión fonda-

mente antiseñorial do levantamento irmandiño; da que se fixeron eco as crónicas coetáneas.

Juan Tabera mandou predicar no arcebispado, en 1524, unha bula de indulxencias³³, que tiña por obxecto financia-la obra do claustro da catedral. Por medio da bula, os que a mercaban, eran recibidos por cofrades e irmáns, e éranllas perdoadas as penas temporais dunha serie de delitos. Estes casos de bula consistían, en primeiro lugar, en delitos relixiosos, pero tamén en delitos civís e criminais. Referencia interesante para sabermos da xerarquización dos agravios, nun momento cronoloxicamente moi preto da efectuación das probas do preito deste arcebispo Tabera con Fonseca. As excepcións, aquelas maldades para as que non había perdoanza, viñan se-los delitos más graves. O arcebispo Tabera, por excluír, exclúe só as ocupacións de bens da igrexa na terra de Santiago: os roubos do patrimonio eclesiástico³⁴. Dalgúnha maneira están omitidos tres grandes tipos: roubos, mortes e violacións; anque se contemplan variantes atenuadas; como tales estes delitos non son obxecto da remisión de penas na bula. O real de prata polos vivos, e o medio real polos defuntos, que pagaban os fieis polas bulas, non os liberaba da dura penalización, nas leis e na mentalidade popular, por cometeren homicidio ou forzamento de mulleres. Nin tampouco podían, mercando a indulxencia, quedar co roubado e co perdón: nisto a igrexa tiña unha posición distinta da Corte, que non consideraba os roubos entre os casos graves, a razón está en que sectores eclesiásticos estaban entre as víctimas da voracidade dos grandes señores e cabaleiros.

O maior problema da xusticia baixomedieval estaba asentado, apuntadamente, no campo. Aínda en 1473, a xurisdicción da última Hermandad aprobada por Enrique IV, cingüía campo e cidade. Cos Reis Católicos o ámbito de actuación da Hermandad queda restrinxido ó rural: ós delitos cometidos en despoboados, ou ós malfeitos collidos fóra das cidades (*Apéndice 4*). A Santa Hermandad rematará por se converter, no século XVI, nunha policía rural; relembrémos que a súa orixe non foi tanto combatir un bandolerismo campesiño, social, como facer fronte ó bandolerismo señorial, á transgresión que unha clase dirixente facía, de contíno, das súas propias leis e función social.

b. 3. Os más frecuentes

Afondemos agora, un por un, nalgunhas características legais, mentais e sociais, dos tipos delictivos de maior importancia para nós, polo seu valeamento cuantitativo e cualitativo nas protestas dos protagonistas irmandiños.

b. 3. 1. Roubos

Trátase do delito estrela pola contía das denuncias. Se ben, na fase de acumulación de agravios, cede protagonismo ás prisións con rescate. Vén sendo o delito privado básico; xa era nas actas das Cortes dos séculos XIII e XIV, a malfeitoría máis frecuente³⁵. Furtos e aqueloutros delitos, resultaban agravados na súa penalización, moral e legal, se tiñan lugar nos camiños (que se beneficiaban dunha paz e protección especial) e/ou crebando carta de seguro ou trégua. Velaí que os querelantes se coidaban de precisa-la localización dos agravios ocorridos nos camiños reais (e tamén en despoboado).

Peculiaridade dos roubos dende as fortalezas señoriais, declarados polas testemuñas: eran maioritariamente roubos de vacas e bois, e algunha outra especie gandeira (52,6%), e en menor grao furtos de peixe (21%) e de cartos (5,2%). Cando as testemuñas falan de que rouban a terra, que lles comen as facendas, toman os bens e lles collen de “o seu”: refírense ante todo ó gando de labor (e de mantenza) dos campesiños. Os axentes señoriais furtábanlle os labradores vacas e bois, para comelos: un recurso extraordinario para a manutención dos servidores dos castelos. A presencia deste suplemento alimenticio vén por ser cativas as rendas das fortalezas, por non seren eles capaces de impoñé-lo cobro destas dende os castelos, ou por ámbalas dúas causas. Na práctica, ¿que diferenciaba esta detacción dunha imposición señorial forzada? Aínda máis, ¿podía un tributo señorial normal deixá-lo labrador sen gando? A loitosa mesma só levaba unha vaca, ou un boi, morrendo o cabeza de familia: cos roubos das fortalezas levaban o que querían e cando o querían. Para nós os roubos que se facían dende os castelos non eran máis que as imposicións señoriais más forzosas, máis novas e más gravosas para os vasalos, sobre todo para os campesiños vasalos.

Así que os roubos son punto de encontro da conciencia antiseñorial, formada ó redor da loita polas rendas, e o sentimento de agravio por culpa, ante todo, dos delitos contra as persoas; os destinatarios eran os mesmos. A violencia contra as persoas contida nos roubos de gando (imposicións forzosas), acrecentase na modalidade delictiva dos rescates, ata avantaxa-lo dano que significa o furto do patrimonio para a tesitura mental dos campesiños.

Os roubos tamén eran, á vez,inxurias e tributos á forza. O 75% dos furtos declarados nos límiames da revolución da irmandade (*Cadro V*) foron cometidos polos señores e os seus servidores. As connotacións antiseñoriais das querelas por roubos, prisións e rescates, axudan tamén a comprender as ausencias destes delitos na relación dos casos de Corte, e por contra a súa inclusión en tódolos estatutos das hermandades (*Cadro IX*).

Os labradores de Sande, pouco antes dos derrocamentos, encomezan as cadeas de agravios dos cabaleiros con dous danos concretos, roubos e tributos:

por los señores que foron da dita terra e por seus meyriños e lugares thenentes foran feytos moytos males e dapnos e *roubos* e *pryjooes* e rescates e forzas e *trebudos* e pedidos lançados e inposições postas, en tanto grado³⁶. (Subraiados nosos)

Os tres tipos de agravios que se denuncian nesta fonte coetánea (roubos, prisións e rescates) son, exactamente, os más sobre-saiéntes das denuncias concretas das testemuñas do preito (*Gráfico IV*). Confirmamos, desta forma, a validez das declaracóns de 1526-1527 coma fonte para o estudio da mentalidade irmandiña, sempre que non esquezamos que o paso do tempo introduce variacóns. Este feito sinalado da centralidade das reivindicacóns antiseñoriais en 1467, diluése bastante nos testemuños de 1526-1527. Cavilamos que mentalidade xusticiera e mentalidade antiseñorial (e de clase) concirnen a campos mentais distintos, que se funden, potenciándose mutuamente, na mentalidade irmandiña de revolta, para diverxer despois: en tanto que o sistema señorial recompón a súa autoridade ética, social e económica. En conclusión, as testemuñas lembran, 60 anos despois, sobre todo, o sentimento xeral de agravio porque: 1) a memoria transmite máis doadamente sentimientos que pensamentos; 2) teimar nas transgresións da xusticia perpetradas polos señores, cabaleiros e prelados, deixá un *plus* de legalización á xustificación do levantamento; 3) a recuperación e estabilización do sistema feudal, no século XVI, posibilita que semellen afastados os delitos das rendas; tanto porque os membros da clase dirixente deixan de se-los principais promotores de agravios, como porque baixa o nivel das acusacións de inxusticia dirixidas cara as rendas señoriais, aumentando o grao de contestación antifiscal, como é sabido, na idade moderna.

b. 3. 2. Rescates

O humanista italiano Lucio Marineo Sículo, cronista dos Reis Católicos, escribiu:

los foragidos no contentos con saltar y robar las comarcas, asi mismo captivaban á muchas personas, las cuales sus parientes rescataban no con menos dinero que si las hoviesen captivado moros ú otras gentes bárbaras³⁷.

O humanismo letrado colocaba os rescates por riba dos roubos –non contentos con roubar, secuestraban ás persoas– á hora da

indignación. A mentalidade popular tamén consideraba os rescates como agravios más graves cos simples roubos; preguntámonos: ¿establecían os populares o mesmo tipo de parentesco mental que o cronista? O precio do rescate servía para redimir cativos de guerra; así como no pasado para mercar la liberación da servidume persoal: o nome de *payeses de remensa* (redención) vén de que tiveron que pagar un preço de rescate, para non estaren adscritos á terra. No tempo dos Reis Católicos, aínda estaba viva na península a ameaza da servidume e as súas secuelas. Na Galicia irmandiña os campesiños rexeitaban, con particular furor, as prestacións en traballo (serventías) nas fortalezas; do que hai reiterados testemuños no preito Tabera-Fonseca. Por veces os vasalos podían redimirse das serventías forzosas, na reedificación dos castelos derrubados en 1467, pagando unha cantidade de diñeiro, coma un rescate. Teñímos en conta, polo demais, que a alta xurisdicción señorial, o *merum imperium*, comprendía tacitamente, ó lado das penas de morte, mutilación e desterro, a pena de reducción a servidume³⁸. Todo isto conforma o contexto mental en que se producen os secuestros e rescates dende as fortalezas: forma extrema de perda da liberdade persoal, redimible por un preço. Coidamos que a práctica constante dos rescates podía chegar a facer buli-la mentalidade antiseñorial, emocionalmente, por mor dunha conexión mental coa memoria colectiva da época da servidume e coa realidade da ofensiva señorial.

O delito de rescate non é senón unha combinación dos tipos de agravios más frecuentes. Despois de describir como prendían xente para a rescatar, unha testemuña recoñece que fora cos peóns da fortaleza “a hacer los dichos robos”³⁹. Ademais de roubos, os rescates significaban: unha ameaza de morte, a tortura do secuestreado cando lles era preciso e tamén a prisión nas fortalezas ou polos montes. A posibilidade da prisión de homes, en circunstancias tan aldraxantes como ter que pagar ós señores das fortalezas para seguir con vida; sabendo que pagando se perden os medios de vida propios, co perigo de agravar a dependencia vasalática do señor; fomenta no imaxinario colectivo os desexos de liberdade persoal e usufructo dos seus bens; liberdades ameazadas, no século XV, pola ofensiva reseñorializadora da nobreza trastamarista. O querer violento dos cabaleiros para voltar a un estado de maior suxeición dos vasalos polo vicio dos feitos (armas e fortalezas), está certificado polas protestas da xente común contra as “novas imposicións” forzosas dos señores (presentes na documentación de 1467 e do último tercio do século XV). Este incremento da presión señorial ten nos rescates un exemplo sinalado; e na reactivación mental das actitudes antiservidume, en certo sentido humanista, unha resposta popular evidente.

b. 3. 3. Ameazas

Dar a entender que se quere facer mal a alguén, ou fallar no intento, é un delito non consumado, que case non recibe consideración no derecho escrito, como “tentativa” e “delito frustrado”, ata o século XIX⁴⁰. Tampouco contan as meras ameazas como casos de Corte ou hermandad, ou como agravios xustificativos da revolta de 1467. Por contra, no marco da diversificación delictiva tirada das querelas de Ourense (*Gráfico V*), teñen unha grande importancia as ameazas e outros delitos menores (feridas, destruccións e outras injurias). O 61,5% das ameazas son de morte, un 23% de aseteamento e un 7,6% de mutilación de membros. A razón de ser das tentativas de agresión é meter medo e inxuriar; soen ir na compañía daqueloutros agravios consumados.

Nin intimidacións nin ameazas de agresión, nin delitos menores, deixaban de ser denunciados. A inquedanza do común revela un sentido hipersensible da xusticia na vida cotiá: sobre esta base mental nada ten de estranxo que agravios menores leven a respuestas en apariencia desproporcionadas.

b. 3. 4. Destruccións

De acordo coas Partidas a destrucción de cousas polo aquel de causar dano, sen ánimo de lucro, estaba tipificado como un delito patrimonial, secundario respecto dos roubos⁴¹. Por definición tiñan un carácter intimidatorio e aldraxante: isto refléxase na frecuencia con que era denunciado na cidade de Ourense este tipo de agravios (*Gráfico VI*). Destaca como formas de destrucción en Ourense o incendio, o apedreamento de casas na cidade e mailo estragamento de viñas e colleitas. A destrucción por incendio xa estaba castigada no derecho visigodo e romano. O romanismo influíu na significación delictiva da queima de casas e a destrucción de colleitas; isto, xunto coa importancia económica que tiña a protección deses bens, levan estes males a casos de Corte e de hermandad. Constituía agravante a destrucción de campos e meses, dende maio a novembro, ata San Martiño: tempo de colleita⁴². Recoñecemento legal do incremento deses delitos na época de labor no campo (*Gráfico II*).

Na escolma mental dos grandes danos que van move-la revolución irmandiña, as testemuñas do preito T-F non citan as destruccións de froitos e casas. O sentimento conxuntural da intolerabilidade dos agravios, vencellado a 1467, facía que a escolla fose orientada ás destruccións máis graves e adoitas de persoas e patrimonios: roubos, rescates, prisóns, mortes, tormentos...

b. 3. 5. Feridas

As lesións teñen o meirande alcance no dereito local e na mentalidade popular (*Gráfico V*). Tíñanse por grandes ofensas as feridas e a intención de mancar, no cadro dunha ética de autodefensa, dunha esixencia de respeto pola integridade física das persoas do común. Deixaban as feridas o sitio ó delito corporal principal máis insoportable, o homicidio, no momento de definirse as grandes liñas da mentalidade xusticieira da irmandade. O 15 de decembro de 1455, pasados dous meses da revolta ourensá, ún corrixidor do rei que recolle, exercendo de xuíz pesquisidor, as querelas dos veciños contra o castelo Ramiro: cumpre co rito de visitar un veciño ferido. Donde se proba o xesto simbólico solidario de quen personificaba a xusticia real, e o valor que se lle daba daquela ás feridas froito dun agravio:

deu mays querella de Johán da Moura, que estava eno dito castello et que seyra ao camiño Afonso de Parada et que lle dera certas feridas ena cabeza et no rostro, non lle fasendo nen disendo mal, e que estava en punto de morte etc. Et o dito corregedor diso que lle pesava de todo et que era prestes de faser aquello que con dereito devese.

En este día, o dito corregedor foy veer ao dito Afonso de Parada, á casa de seu fillo, onde jásia ferido, ena rúa da Carniária, et deulle querella do dito Johán da Moura e mostroulle as ditas feridas etc., et diso que lle pesava etc.⁴³.

b. 3. 6. Mortes

Delito público dende o século XIII, logo da difusión do dereito romano. Tipo básico delictivo do dereito penal baixomedieval, que, alén diso, sobresae sobre calquera outra sorte de agravio como determinante dunha mentalidade instantánea de revolta: Ourense, 1455; Segovia, 1464; e mesmo, fortaleza de Rodeiro, 1467. As circunstancias sociais desas mortes teñen moito que ver coa súa valoración mental popular. As mortes practicadas polos servidores dos superiores xerárquicos (homes do provisor do señor bispo; gardas mouros do rei; homes do arcebispo Fonseca) desataban moi doadamente a ira da xente común. Axuntábanse dúas cousas: a) o rexentamento e o dó ante a morte, fenómeno ben acusado; b) a concuencia antisenorial agachada. A resultante é unha explosión colectiva emocional.

Tíñase unha visión relativa, condicionada, dos homicidios, no dereito escrito e na sensibilidade popular. Facíase distinción segun-

do fosen cometidos na vila, en despoboado ou en camiño público; crebando tregua ou carta de seguro; de noite ou de día; voluntario ou involuntario; premeditado ou en pendencia; intencionado ou casual en xustas e torneos, etc.⁴⁴. As leis diferenciaban a miúdo as mortes consonte coa condición social das víctimas; a mentalidade popular ía máis alá, discernía ademáis segundo o estado social dos agresores. Anque mellor habería que dicir que, cando iso acontecía, estabamos diante dun síntoma, e dun efecto, dunha conxuntura mental de revolta. Non tiña tanto que os homicidas fosen particulares, como cabaleiros ou criados de cabaleiros. O efecto multiplicador do sentimento de agravio viña entón por fusión da mentalidade xusticieira coa conciencia antisenorial, como xa dixemos.

Seguindo co relativismo da visión da morte (non natural). A xusticia baixomedieval admite, por influxo do dereito godo, o homicidio como consecuencia da corrección buscada con man ou correa, e, por suposto, a pena de morte para os delitos graves. As penas da baixa xusticia (civil, mixto imperio) soían ser pecuniarias. As penas da alta xusticia (criminal, mero imperio) máis características son: pena de morte e mutilacións. Morte e mutilación, podían ser: delitos ou exercicio de xusticia, de acordo con quen as execute. No século XV galego, a liña divisoria entre penas da xusticia señorial e delitos de orixe señorial, esváese. Actos señoriais, denunciados pola xente como agraviós, podían ter carácter punitivo, ser, no sentir dos cabaleiros, a práctica da función xudicial señorial.

b. 3. 7. Tormentos

As testemuñas do preito dicían que, cando os prendían para rescatalos por diñeiro, lles daban tormento ata que aceptaban facer efectivo o precio que lles imponían. O 60% das formas de tortura denunciadas corresponden ó tormento do río: metían a cabeza e o corpo da vítima na auga ata que cedese; o 20% consistía no tormento da xeada: deixaban á vítima fóra pola noite, espida. Méodos para poñer en práctica en descampados, pouco sofisticados, mais eficaces. Non temos constancia do uso do potro e aqueloutros utensilios legais para torturar, nin a execución destes procedimientos de interrogatorio en cárceres e fortalezas. Había un tormento legal e outro ilegal. A acta do concello de Ourense sobre os roubos que fixera o ladrón Pero Arrido, revelados “en lle dando tormento”, non especifica o lugar dos autos, se ben precisa que confesou “ao pe da forca”⁴⁵.

O tormento víase publicamente como infamante, contaxiando esa nota tan negativa á malfeitoría dos rescates. Tiramos tal consecuencia lendo o que declaran as testemuñas. Para elas os tormentos

eran parte das causas do levantamento de 1467; mais, ¿podían descoñecer que era unha práctica oficial, regulamentada e recoñecida polas leis? Dende as Partidas o tormento, para obte-la confesión dos presos, desplazara ás ordalías e ós xuícios de Deus. Renace así a tortura nos interrogatorios, por obra da incidencia do derecho romano; certo que quedan exceptuados algúns reos, nobres e eclesiásticos, desta proba xudicial. A mellor demostración de existencia dunha conciencia clara da brutalidade e ignominia da tortura, témoña no devandito: pónense a salvo de sufrila ós estados privilexiados. No *Fuero Juzgo*, dentro do trato de favor que recibían os malfeiteiros de *mayor guisa* (discriminación que ná mentalidade popular se establecía no sentido inverso), só podían ser sometidos a tormento: escravos e libres de *menor guisa*⁴⁶. O tormento dábassellos ós reos de mala fama, e ós reos de traición ou de lesa maxestade⁴⁷.

Vexamos un exemplo de tormento por traición ó rei. En 1486 recibiu tortura oficial no potro, en Lisboa, Álvaro de Soutomaior, fillo do conde de Camiña, acusado –ó parecer falsamente– de atentar contra o rei Xoán II de Portugal⁴⁸. Abóf é que este é un caso raro: o usual era que sufriese ese dano atroz, xente marxinal e sen creto na sociedade. Na documentación notarial do concello de Ourense atopamos, xa o vimos, un caso de tormento practicado polo concello, ¿quen era a vítima? Un malfeitor común estranxo á cidade. Por ámbalas dúas razóns, malfeitor e estranxo, alleo ó universo social que dirixía a clase media urbana. O tormento legal só era aplicado á xente máis ruín, así que cando os protagonistas de 1467 denuncian os tormentos ilegais que lles daban dende as fortalezas, refugaban tanto a violencia e o terror que supoñían as torturas, como a connotación maloante que tiñan tales actuacións, feitas contra dereito, sobre veciños polo regular con certo estatus económico, xa que logo pretendían obter rescate. Algunha testemuña relata nas probanzas a tortura dun home rico, de tal xeito que, lendo, enténdese ben o nivel de odio existente contra este tipo delictivo⁴⁹. A pesar de todo, nin neste tema nin menos noutrous (verbi-gracia, a violencia) o home irmánido adoptaba unha actitude absoluta: condicionaba a súa postura segundo circunstancias sociais.

b. 3. 8. Violacións

Sabemos da grande consideración cualitativa que tiña o forzamento de mulleres, caso prioritario equiparado ó homicidio, no derecho normativizado baixomedieval e nos capítulos de hermandad. A violación, ás veces acompañada de rapto, pasa a ser configurada nas Partidas como delito público con derecho a acusación popular. A inspiración romanista explica parte da primacía legal do delito

de violación. O derecho romano considera a violación como “inxuria atroz” e castíga a “anque a violada non sexa virxe”⁵⁰. Por contra, o derecho visigodo castiga o forzamento de muller só no caso de que o violador sexa un escravo e a vítima unha muller libre; muller libre que sufría, doutra banda, a mesma pena (de morte) co violador servo, se cometía adulterio⁵¹.

Paralelamente, no código popular de valores, a forza detonante da violación de mulleres cara á conformación dunha mentalidade xusticiera de revolta, vémola na expresión directa e xenérica dos móbiles da revolución de 1467:

estonçes la dicha gente comun resçibia grandes daños de los dichos caballeros y fidalgos e de sus fortalezas, porque los robaban dellas y les tomaban bacas y bois y diz que les forçaban sus mugeres⁵².

c. Malfeitorías señoriais e cobro de rendas

Parte dos casos delictivos que acabamos de referir son a resultas de dous supostos: a) cobro pola forza dunha débeda (rendas, sobre todo); b) aplicación da lei de talión, administrando un castigo igual á presunta culpa da víctima. As fontes que estamos a utilizar (denuncias das víctimas) non deixan ve-lo punto de vista do agresor señorial e tódalas circunstancias dos conflictos. Malia iso, vexamos un exemplo.

En 1449, Diego de Lemos, a petición da abadesa de Santa Clara, prende a veciños da cidade e a labradores vasallos do bispo, e lévaos ó castelo de Alariz, para facer prendas (o que collía o acreedor dos bens mobles do débedor) e tomar represalias: por débedas dos maravedís das rendas reais (que eran arrendadas de cotío polos señores). Un dos labradores presos fuxiu da fortaleza:

et logo en aquela noite omes do dito Diego de Lemos se foron á aldea donde morava o dito lavrador e trouxeron presas a sua muller e a outros et hun moço pequeno e trouxeron quanto gaando acharon a outro lavrador (...) El çerqua do que toqua á prijón de nosos veciños, nos teemos escripto á abadesa que os faça soltar libremente et non avemos ayudo resposta, et donde os non soltar entendemos faser prendas enos bees e labradores da dita abadesa e seu mosteiro⁵³.

A denuncia destes agravios dende o castelo de Alariz, semellantes ás demais acusacións das testemuñas (prisións, roubo de gando, feridas,...) pon ó descuberto un mecanismo que non se percibe ben no preito T-F. Bastantes delitos cometidos polos axentes

señoriais son consecuencia, dicíamnos, de dúas operacións: facer prendas e tomar represalias, polo impago de rentas. Neste caso trátase dunha acción do señorío das clarisas de Alariz, contra vasalos do señor bispo (e veciños de Ourense). Translúcese da documentación que os axentes señoriais se consideraban cheos de razón para prender e reprimir, como modo de cobra-los maravedís a que tiñan dereito. Ata que punto se entendía normal esa maneira violenta de actuar, que os mesmos dirixentes do concello de Ourense ameazan con coller prendas e tomar represalias sobre os labradores vasalos das monxas (lembremos para encadrar esta actitude que, ademais doutros factores, a cidade era tamén señorío colectivo). Denuncian delitos que, de seguido, eles mesmos ameazan con perpetrar. Todo iso confirma certa dimensión relativa, instrumental, da visión da xusticia na Galicia do século XV. Xustamente, nese ambiente de toma-la xusticia pola man, sucede que o común vai asalta-las fortalezas, copiando ó revés unha práctica señorial de decenios. O proceso mental de simplificación, cara a 1467, constrúe unha concepción bipartita (subxectiva) onde as víctimas (a xente común) son os bos, e os agresores (señores das fortalezas) os malos; edificio mental que ignora complexidades (algúns señores están do lado da xente común; algunha xente común está do lado dos señores). Concepción que manifesta unha realidade estructural con sinaladas oposicións de clase.

O exemplo citado encomezou por "non pagar", veciños e labradores, unhas rendas arrendadas; daquela o concello de Ourense mandou unha carta á abadesa, protexendo ós rebeldes, dicindo dos tales maravedís:

aos quaes nos non éramos nen somos obrigados nen sabemos qué cousa he, e somos moyto maravillados de vossa booa discreción mandar faser taes prendas (...) nen en esta cidade et coutos caberen taes libramentos nen mrs. por lo qual nos aveedes moyto injuriado, et a religiosa nehua nen combén faser taes pínoras e represarias⁵⁴.

Dous días despois, nova carta ó protector (encomendeiro) do concello, o conde de Lemos, polos agravios que fixera, dende Alariz, Diego de Lemos, que estaba baixo o servicio do conde. Solicitaban do conde que ordenasse a Diego de Lemos que deixase de axudar á abadesa.

Velaquí que, no sentir dos vasalos, o encadeamento de malfeitorías, ten a súa orixe directa no rexacemento dunhas imposicións indebidas e forzosas. Coidamos probable que isto mesmo aconteza con aqueloutros delitos revelados no preito. As connotacións sociais virían do contexto de bipolarización social daquel período e,

de maneira máis concreta, da loita polas rendas entre señores e vasalos, así mesmo causa sobranceira, conforme á queixa do vasalos, da convivencia social e mental que orixinou 1467.

2. ¿Quen son os agraviadoss?

A casemente ruralizada (97%) localización de comisión dos agravios declarados no preito Tabera-Fonseca (*Gráfico VII*) amíorna (62,7%) se aludimos á vecindade das víctimas deses agravios (*cadro X*). O que ven a confirmá-lo que sabíamos polo estudo das querelas de Ourense: a meirande parte das agresións señorials apañadas polos ciudadáns sucederon no campo. Aínda máis, un 7,2% de testemuñas urbanas poñen en coñecemento dos xuíces do preito casos de labradores e veciños das aldeas, malia a tendencia xeral a falaren decote das experiencias más próximas e locais. Existe, incluso nas ciudades, a conciencia de que o escenario das malfeitorías está no campo; sendo os que moran nel, os máis afectados. Cuño rural dos agraviadoss que, acada o 73,3%, nos delitos de prisión con rescate. Estamos traballando a partir da opinión das 27 testemuñas que revelan delitos concretos; testemuñas que son o 55,5% de orixe rural, e o 44,4% de orixe urbana; proporción que corresponde coa clasificación, segundo a veciñanza, das 204 testemuñas do preito, 55,5% rurais e 44,4% urbanos; o que evidencia a fidelidade da mostra, neste aspecto.

CADRO X: Veciñanza das víctimas e testemuñas denunciantes de agravios concretos no preito T-F.

	Veciños da aldea	Veciños de cidade
Testemuñas denunciantes	55,5%	44,4%
Víctimas	62,7%	37,2%
Víctimas de rescates*	73,3%	26,6%

* Inclúe algúns datos de Ourense (Apénd. 3).

a. Labradores

Os criterios principais, adoito excluíntes, para mencionaren ás víctimas dos agravios veñen ser: 1) categoría social, 2) vecindade, 3) sexo (mulleres), e 4) situacionais (camiñantes). Alén diso, existen algunas mencións a nenos, que acusan tamén os efectos da delincuencia señoril. Os veciños da cidade suman o 73% das víctimas de Ourense (*Gráfico VIII*); e soamente o 37,2% das víctimas no concxunto de Galicia, de acordo cos datos do preito (*Cadro X*). Polo que as conclusións derivadas dos datos oureñsáns son, co que ten de avantaxe e desvantaxe, representativos dun sector minoritario, se ben moi dinámico, da sociedade galega do século XV: o mundo urbano. Xa advertimos como a diversidade dos testemuños do preito, supón unha maior aproximación a unha realidade social predominantemente rural e campesiña.

a. 1. A forza social máis agredida

Da distribución en clases e grupos sociais das víctimas dos agravios –aqueles das que se menciona no preito a súa categoría social–, e das testemuñas denunciantes (*Gráfico VIII*), obtemos unha primeira conclusión: os labradores son o sector social maioritario entre as víctimas (39%) e entre os denunciantes (50%); a boa distancia dos grupos que veñen a seguir. O fenómeno de que maiormente sexan campesiños testemuñas quen dean a coñece-los casos dos campesiños agredidos hai 60 anos, ponos na pista dunha memoria histórica de clase.

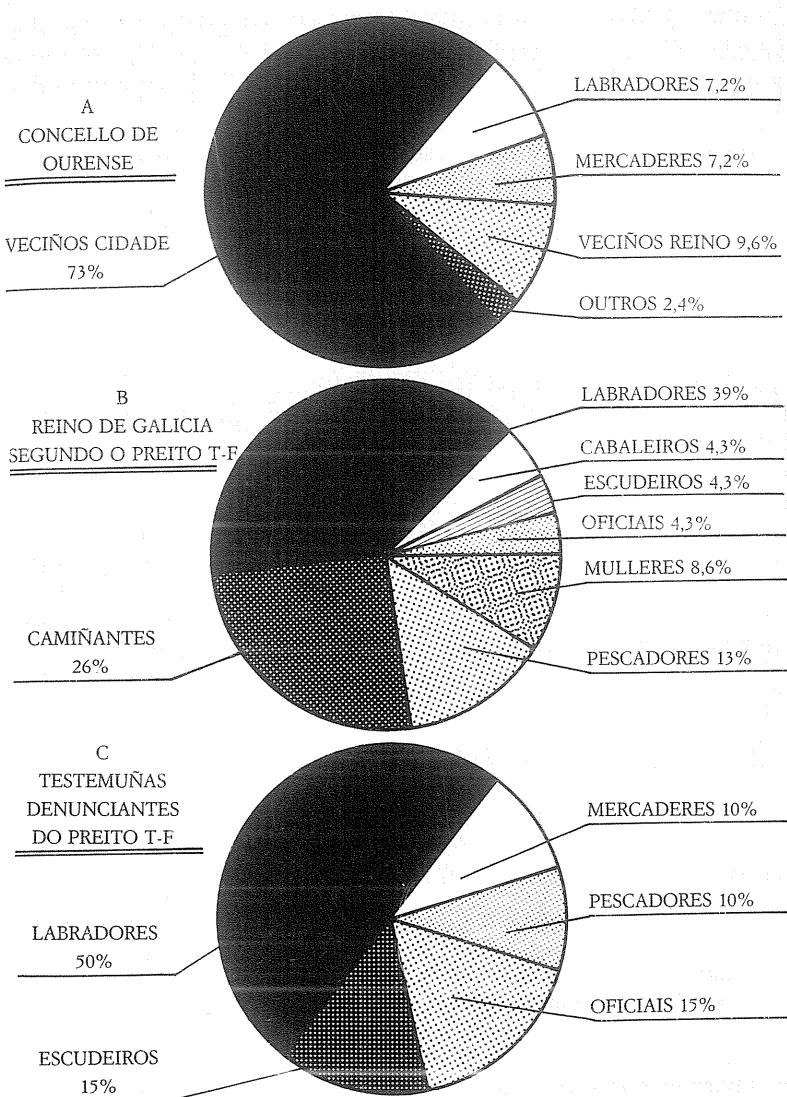
A metade das mencións de labradores agraviados segundo as querelas de Ourense, son xornaleiros da xente da cidade: a relación querelante/víctima é, entón, distinta cá do preito. Nas querelas ciudadás os campesiños teñen un papel de vítima subsidiarias; no medio rural e no ámbito global do reino de Galicia, son as víctimas primordiais.

Establecer que os campesiños son quantitativamente os principais destinatarios dos males e agravios de orixe sobre todo señoril, no período que precede a revolta de 1467, concorda coas conclusións dos estudos noutros ámbitos peninsulares. S. Moreta baseándose en fontes literarias e nas actas das Cortes de Castela e León dos séculos XIII (segunda metade) e XIV (primeira metade), vén colixir que:

os principais prexudicados son os campesiños. O nobre-malfeitor rouba e mata primariamente ós “labradores”, as súas mulleres e fillos.

GRÁFICO VIII

Clasificación social das víctimas e das testemuñas



os nobres-malfeiteiros asaltaban a tódolos dependentes e homes de reguengo, sen embargo, os más frecuentemente afectados e prexudicados foron as masas de campesiños, os labregos e cultivadores directos⁵⁵. (Subraiado do autor).

E. Sarasa analizando o bandoleirismo feudal en Aragón, dos séculos XIII a XV, corrobora o protagonismo campesiño, nos prexúcios causados pola crise da xusticia, engadindo o motivo das guerras entre cabaleiros:

os más prexudicados resultaban ser sempre os campesiños más débiles e indefensos, que sofrían as pendencias dos seus señores feudais e as secuelas das súas guerras familiares.

Seguiu sendo o medio rural o que tivo que soportar con máis rigor as cabalgadas dos señores nas súas correrías contra os seus inimigos⁵⁶.

De novo atopamos na dicotomía señores-malfeiteiros/campesiños-víctimas a repercusión do conflicto feudal básico nos reinos de Castela e León⁵⁷. Xusto é pensar que existe unha íntima relación bilateral entre o conflicto socio-económico das clases fundamentais da Galicia irmandiña, e a chea de roubos, rescates e mortes que os cabaleiros facían ós labradores, e que nos conducen a 1467.

O grao de polarización social é moito maior na parte dos agresores que na parte dos agredidos. O 100% dos delitos concretos anotados no preito son de responsabilidade señorial, e só o 39% das víctimas son campesiños. A diversificación social dos sectores agraviados polos señores malfeiteiros dá a medida da amplitude do movemento irmandiño, así como o protagonismo campesiño é indicativo da súa fondura.

a. 2. Labradores, xente común da terra

Para evidenciaren o protagonismo campesiño, como víctimas e como rebeldes, as testemuñas do preito empregan a voz *labradores*, ó carón dos vocablos *tierra* e *gente común*. Por exemplo:

bio andar llebantada la *gente comun de labradores* de la tierra de Mellid e Monte Roso e sus comarcas e puestos en hermandad en que vido que traian sus alcaldes e cadrilleros de hermandad, los quales regian e mandaban toda la *otra gente comun* de los partidos e tierra

hermandades que derroco las dichas fortalezas en el dicho

Reino de Galicia el testigo oio decir que fuera porque dezian que las *gentes comunes y labradores* heran maltratados de las dichas fortalezas porque heran muchas y les hazian daños.

la gente que bio andar hermandad en la dicha tierra de Mellid e Monte Roso e su comarca dize el testigo que heran *labradores e gente comun*⁵⁸. (Subraiados nosos)

Inferimos que os “labradores” eran un tipo de “xente común”; sen que iso estorbe para seren por veces términos sinónimos, polo que se di: “xente común da terra”. Se un concepto é, ó mesmo tempo, parte integrante doutro e intercambiable con el, constitúe entón unha parte súa moi principal. Somos coñecedores de que a xente común e os veciños da terra son, na Galicia baixomedieval, as más das veces pero non sempre, campesiños. A relación de equivalencia: labradores/xente común do reino, ou labradores/veciños da terra, vén reforza-lo rol campesiño no soportamento dos agravios, e na resposta de masas subseguiente.

En calquera caso, o lugar das distintas clases e fraccións de clases na revolta de 1467, é –cómpre advertilo– un fenómeno complexo, que aquí estamos abordando dende o ángulo da caracterización social das víctimas.

Vexamos estoutras citas para ilustrámo-la relación entre os labradores, porción maior dos sectores agredidos, e a denominación xeral destes (xente común, veciños da terra):

1) bio quexar muchos *labradores de las dichas tierras y comarcas* de la dicha ciudad que los dichos ladrones y malfechos los forçaban y robaban sus façendas

en sus fortalezas y desde ellas salian a fazer los dichos males y robos a los dichos *labradores y gentes comunes del dicho Reino*.

2) acogian en las dichas fortalezas a los dichos ladrones y malfechos que andaban a fazer mal a *las gentes comunes de las tierras* (...) faian muchos males e furtos a las *gentes de la tierra*

3) de las dichas fortalezas azian grandes agrabios a los *labradores e vecinos de la tierra* e fuerças que les hazian e que por aquello se juntaron todos e fizieran hermandad y derrocaran las dichas fortalezas

4) derrocaban las fortalezas porque en ellas se acogian malfechos que hazian mal y daño *por la tierra* e acogian ladrones que iban de una parte a otra a furtar e matar onbres (...) oio

dezar a outras personas *labradores* de los que andaban en la dicha hermandad que lo hazian en nombre del rey⁵⁹. (Subraidos nosos).

Na terceira cita, dunha testemuña cidadá, comprobamos como establece de modo literal unha relación causa (grandes agravios que reciben os labradores) efecto ("por aquello" xuntáronse en irmandade e derrocaron as fortalezas). Os más agraviadoss vanse-los más protagonistas do levantamento, en opinión desta e doutras testemuñas. Decatémonos que a función central dos campesiños resulta salientada tanto por testemuñas labradores coma por veciños das cidades; as citas devanditas corresponden: metade a campesiños, metade a cidadáns.

a. 3. Roubo de vacas e bois

Sinalemos outro aspecto destes testemuños. Cada vez que díen que señores, fortalezas e malfeiteiros facían males ós labradores, concretan estes danos nun delito: roubar. Non é que haxa unha correlación mecánica entre tipos de agravios e sectores sociais afectados. Tódolos tipos delictivos atinxen un chisco a tódolos grupos agraviadoss; nembargante, hai delitos específicos segundo os sectores da sociedade.

a. 3. 1. Delito específico campesiño

Acontecendo a meirande parte dos agravios no campo, tendo as malfeitorías maioritariamente por víctimas ós veciños de aldea, en especial labradores, consecuentemente a comisión do delito más frecuente, o roubo, tería que incidir sobre os campesiños. Así é, xa vimos ó estudiármo-los roubos como as más das veces son roubos de gando (52,6%), seguidos de roubos de peixe (21%) e roubos de cartos (5,2%), baseándose nos datos do *Apéndice 3*. O roubo de gando é un delito específicamente campesiño que determina, pola súa contía, que os roubos estean no primeiro lugar na xerarquía dos agravios. Sobra dicir que, por esta e outras vías, a economía, cos seus conflictos estructurais, está omnipresente no miolo dos casos de agravios e dos problemas da xusticia, no século XV.

A xerarquía dos agravios vese, daquela, decisivamente condicionada por unha renda en especie extraordinaria (gando roubado), producto da situación social convulsa existente na segunda metade do século XV galego. Situación esta definida: polo endurecemento das rendas señorais e o incremento do cobro en especie,

por causa da medra das necesidades de ingresos señorais; polos síntomas de estancamiento económico⁶⁰; polos problemas de recaudación de rendas por mor da conflictivididade social⁶¹, etc. Detracções extraordinarias localizables en fontes notariais: nas querelas que poñen os prexudicados, nos testamentos dos nobres arrepentidos...

Somos sabedores, polas declaracóns das testemuñas do preito, de que adoito o gando roubado ten como destino cubrir as necesidades dos axentes señorais:

oio decir que Peñaflor fuera derrocada por la dicha hermandad e quel testigo biera que della robaban e comian las bacadas a los labradores que las tomaban los peones que en ella habían porquel testigo antes que fuese derrocada la dicha fortaleza de Peñaflor yba algunas veces a ella y comían de las dichas vacas que tomaban a los labradores y oía decir a los dichos peones que en ella estaban que las tomaban del monte y las mataban a la ballesta y las traían allí⁶².

O campesiño que presta este testemuño adopta no conxunto dos interrogatorios unha posición pro-Santa Irmandade. Confesa ter 70 anos en marzo de 1527, polo que cando ía invitado a comer as vacas roubadas en Peñaflor era un neno, non pasaba dos 10 anos. Aínda así, a pesar da súa condena global do sistema de roubos baseado nas fortalezas, non por iso deixaba de recoñecer, de vello, a súa participación, cando rapaz, nos regalorios dos do castelo coa carne furtada ós veciños. En total, preséntase a cuestión da necesidade, incluso da fame, como un dos móveis dos roubos de vacas e bois. Calquera que sexa o valeamento desta causalidade, este caso amosa que no plano mental sobreimpõense a sensibilidade xusticieira, despois da revolución irmandiña, por enriba de posibles actitudes que tentaran apoiarse na necesidade para xustificar malfeitorías.

As testemuñas de Tabera, maiormente contrarias á irmandade de 1467, máis que disculpar malfeitorías ou contradicir que estas fosen a causa dos derrocamentos, omiten as súas opiniós ó respecto. Certo que tampouco os procuradores de Tabera lles preguntan ó redor da situación da xusticia en 1467, concéntranse en afirmar (a xeito de pregunta) que a irmandade fora unha loucura porque usurpara a administración da xusticia, alborotando ó reino e derrubando fortalezas, sen a aprobación do rei⁶³.

O punto de vista máis común nos labradores, e nas testemuñas do preito, podemos exemplarizalo na opinión dun oficial canteiro enteriramente identificado coa clase campesiña:

la dicha gente comun del dicho Reino rescibian muchos agravios de los condes, merinos de las fortalezas, porque les comian sus aziendas y les tomaban y les mataban sus bacas e que al dicho tiempo que se llevabantaron contra los señores perlados y caballeros y contra sus fortalezas⁶⁴.

a. 3. 2. Delito grave, loitosa en vida

Non era pouco o problema que o tipo de delito que tratamos creaba na maioría do campesiñado: nuns por ter sido víctimas, noutros pola sensación de inseguridade xerada por contaxio. A valoración da reacción mental que produce o roubo de gando, vacas, bois, almallos (becerros), carneiros e outros, hai que vela en función da situación material en que quedaban os roubados.

¿Cales eran as vías do arrincamento excepcional, dende as fortalezas señorais, do excedente económico e do patrimonio dos campesiños? Nas querelas de agravios non encontramos roubos de terras ós campesiños. As liortas pola terra (e polos vasalos), caracterizan máis ben ás guerras interseñoriais. Testemuñas do campo informan:

los mas de los labradores y gente del dicho Reino biben en casares y casas agenes y no tienen rentas ni propiedades y otros también las tienen⁶⁵.

Non hai datos en contra desta opinión coetánea que fixa como maioritarios os campesiños foreiros e vasalos⁶⁶. O segundo criterio de diferenciación económica do campesiñado, despois da terra, segundo a Martín Cea⁶⁷, é a propiedade de gando de labor. Os labradores propietarios de terra, que son unha minoría, xunto cunha parte dos campesiños sen terra, teñen de seu animais de tiro, bois e vacas⁶⁸. O furto deste gando de labor interesaba a unha franxa dabondo extensa, tanto coma para converter este tipo delictivo no fundamental para o conxunto dos labradores. O seu impacto sicolóxico sobre os labregos deriva, dun modo directo, da situación material da indixencia en que quedan estes sen gando vacún: medio de producción e compoñente esencial para a economía e a sobrevivencia familiar.

No estudio sobre o señorío do mosteiro de Meira, tirase como conclusión, dalgunhas mencións nos foros sobre as dotacións de gando de labor, que “o foreiro posúe xeralmente o seu gando, ben de maneira individual ou compartíndo con outros campesiños”⁶⁹. Tese que habería que corroborar, traballando sobre unha mostra máis ampla, e que, dalgún xeito, reforza a nosa idea da magnitude do problema do roubo de gando. Amais diso, labradores sen vaca

nin bois reciben o gando, xunto coa terra aforada, do que “teñen que responder ó remata-lo contrato, asumindo, á súa costa, tódolos riscos”⁷⁰. Nunha circunstancia así a posición do campesiño roubado era, se cabe, más dramática: quedaba imposibilitado de asegurar a mantenza da súa familia e gravemente débedor do señor. Canto menos se tiña, más duros eran, no persoal, os efectos materiais dos roubos e dos agravios patrimoniais.

Mercece ó tributo da loitosa os campesiños tiñan que dar ó señor a mellor cabeza de gando, cando morría a principal persoa da familia, o que viña significar, polo regular, a perda dunha vaca ou dun boi. O furto violento do gando vacuno, dende as fortalezas, parecíase a unha sorte de *loitosa en vida*, a unha expropiación “sen razón”. Non queremos dicir que os campesiños aceptasen sen resistencia a loitosa legal, *post mortem*. Eran frecuentes conflictos e preitos pola loitosa, se por riba lle levaban o gando ilegalmente e por forza, o nivel de indignación elevábase.

a. 3. 3. Incidencia na economía

Rouba-lo gando de labor para a manutención dos soldados dos castelos, satisfacendo un problema inmediato, era unha mala operación económica para o sistema. Tanto se os labradores eran vasalos da fortaleza agresora, coma se eran vasalos dos señores inimigos.

A dislocación da economía señorial baixomedieval, que ten na violencia social unha das súas causas e a súa consecuencia, fai que teñamos que agardar anos para topar unha actitude como a da abadía de Meira en 1544, que lle deixou a vaca, que lle pertencia por loitosa, ó fillo do defunto “por ser pobre”, tendo este que pagala de alí en diante⁷¹. Evidentemente a vaca era máis rendable para o señor, como medio de producción, nas mans do labrador. Interesaba garantí-la continuidade da explotación agraria, cousa que no tempo das guerras, no século anterior, temos razóns para pensar que non era así: facíase valer moito, na mentalidade señorial dos cabaleiros, o proyeito a curto prazo.

Á altura de 1526-7 as testemuñas, lembrando os roubos de gando como parte das causas da revolta de 1467, non deixaban de estar influídos pola teimosía desta actividade delictiva dos poderosos, que estivo vixente ata no tempo dos Reis Católicos. En 1491 o mosteiro de Celanova vai en contra de Francisco de Zuñiga por lle llevar ós vecíños de Castrelo (Verín), sendo vasalos de Celanova, certas vacas e bois. Deféndese o cabaleiro dicindo que non fora el, senón o corrixidor real de Ourense, quen tomara tales vacas⁷².

O conde de Lemos mandou reedifica-lo que botaran abaixo as

irmandas na fortaleza de Ponferrada. A un dos seus campesiños vasallos morreulle un boi carretando, e foi onda o conde esixíndolle outro. O señor de Lemos dixo a un seu criado: "que biese e si hera tan pobre como dezia e si lo hera que le diese e comprase otro buey e si hera rico que lo comprase el"⁷³. Noutro lugar xa comentámo-la intelixencia de clase de Pedro Álvarez de Osorio. A cuestión é que, dentro da relatividade do emprego da clasificación pobre/rico, a propiedade dunha vaca ou dun boi, era signo dalgúnha riqueza, pois só os ricos labradores podían mercar un boi se perdián o que tiñan, polo que se desprende da cita de Lemos. Cómpre, por cabio, diferencia-lo simple labrador, posuídor dunha xunta de bois, do campesiño acomodado. Como aquel Rodrigo Destelo, veciño de San Miguel de Ruariz, a quen os da fortaleza de Insoa de Vea lle mataron e levaron 10 vacas⁷⁴. A existencia desta fracción de clase dos campesiños acomodados está documentada, no reino de Galicia, dende o século XII⁷⁵.

a. 4. Rescates rurais

De poderen escoller, os señores, por medio dos seus soldados e fortalezas, prefirén de seguro arrincar cartos mediante secuestros que roubar e mata-las vacas para comer, asunto de interese máis inmediato para as guarnicións dos castelos. Sen dúbida era unha maneira rápida de facerse con moeda líquida, para costear os crecientes gastos señoriais. Prioridade pecuniaria da actividade malfeitora dos cabaleiros que salienta unha testemuña, denunciando as falcatrúadas da xente de guerra da fortaleza de Cira:

prendieran algunas personas y despues los rescataran y muchas veces si no poidan aber alguna persona llevaban boi e vacas e yban por el monte y gelas comian⁷⁶.

Os rescates viñan se-lo 24% dos delitos concretos declarados no preito, entremontes que os roubos de gando eran o 14,2%, a pesar da maior amplitude das franxas do campesiñado susceptibles de sufri-los furtos de gando (tamén estaban más relacionados cos segundos coa convuxura revolucionaria de 1467). O inventario *post-mortem*, en 1519, dos bens móbiles e semoventes, dunha campesiña propietaria de 3 vacas e 2 becerros (unha das vacas levóuna a loitosa), deu un capital monetario de 39 reais na súa bolsa⁷⁷. Cara a 1471 o real valía 31 maravedís⁷⁸. 39 reais por tanto equivalen a 1.209 mrs., que en diñeiro do tempo das irmandas sería unha cantidade inferior, por causa do proceso inflacionista. De calquera das maneiras, a disposición monetaria dun labrador con gando non acadaba o precio mínimo de rescate esixido daquela: 1.500 mrs.

Por iso as familias dos secuestrados tiñan que vender a miúdo o que posuían para salva-las vidas dos seus familiares. Conversión de medios de producción en cartos: outra forma desta economía señorial non-legal que estamos a descubrir.

Paga a pena reproducirlo relato preciso dun campesiño –retido e reproducido seis decenios na lembranza colectiva –da prisión, con tormento no río e rescate, dun home rico, por obra dun cabaleiro:

bido este testigo que un Fernán Yañez, hijo del dicho Suero Gomez de Sotomayor que tenian la fortaleza tomara a un onbre de los que allí tenian presos e lo desnudara en carnes y lo atara con una cuerda por debaxo de los braços e lo hechara al río en el agua diciendole que lo ahogarian si no le daban su azienda y quel dicho hombre que ansi colgaban se quexaban e daba bozes diciendo que no tenia ningunos vienes que por que le mataban ansi e otra vez lo tornaban a echar al río hasta quel dicho hombre dezia quel daria dos mil maravedis e visto este testigo quel dicho Fernan Yanes dezia que no xe los queria que mas abía de dar que los catase y buscase y despues este dicho testigo oio decir que lo soltaran porque bendiera su fazienda y le llebaran diez mil maravedis⁷⁹.

Caso paradigmático por cadrar nel varias circunstancias: inculpación directa señorial; combinación prisión/tormento/rescate; descripción pormenorizada da modalidade más espallada de tortura, e mala situación extrema que implica a venda dos medios de vida e producción da familia do preso, para satisfacer o precio da vida deste. Abofé que semella unha condena de reducción a servidume. Privados dos medios de producción, ficando pobres, ¿que alternativa de sobrevivencia lles quedaba senón incrementa-la dependencia dun señor recibindo terra, gando e casa por foro de renda e vasalaxe, ou entrando de criado ou peón no séquito señorial?

O 73,3% das víctimas de rescates eran veciños rurais (*Cadro X*). Os sectores sociais que moran no campo, ó alcance da man do señor da fortaleza, resultan especialmente prexudicados por un dos delitos persoais más afrontosos de tódolos que motivan 1467, e que pode chegar a ter consecuencias patrimoniais catastróficas para as víctimas. A preeminencia dos rescates na xerarquía pre-irmändiga de delitos, vén da indignidade e o perigo que significan para as persoas, así como do roubo de bens que supón, toda vez que as víctimas soen pagar. En total, a súa preponderancia débese tanto a razóns éticas como materiais.

a. 4. 1. Ricos ladróns, ricos roubados

As capas superiores da clase campesiña, virían se-los grupos sociais más agredidos polas prisións-rescates. O círculo concéntrico estende o seu diámetro, se atendemos ó delito de roubar gando. Por non vir ben especificadas as categorías sociais das víctimas rurais dos secuestros, non sabemos se estes atinxen dalgunha maneira á fidalguía rural. O que si teñen claro as testemuñas é que, ós que secuestran, son ós ricos das aldeas:

vido que sus criados y peones del dicho merino salian de la dicha fortaleza e con armas donde sabian que avia un onbre rico lo iban a rescatar y lo prendian hasta que les diesen dineros⁸⁰.

Quérese dicir que saíran da fortaleza a tiro fixo: a sensación de inseguridade que tiñan que senti-los veciños que posuían algo de seu é doado de imaxinar. Alén diso, para os más pobres, ¿non era pedra de escándalo a persecución señorial dos ricos? De máis escándalo que cando os agravios recaen nos vasalos más apoucados, a maioría. Que nesa inquedanza por sinalar, ben sinalado, os adxectivos de ricos, nos homes aldraxados, houbese, debaixo da caxraxe, intereses antiseñoriais, non quita valor simbólico á irritación xeral polos roubos ós ricos; ó revés, o fondo antiseñorial explica ó escándalo xeral: chove sobre mollado, chove mesmo sobre os que se suponían a cuberto, ¿como non ía salientalo quen, por non ter, non tiña nin para ser roubado?

A resultas do propio ordenamento mental dunha idade media xerarquizada, axiña sobresaen os aldraxes acusados nos estratos superiores, en riqueza ou privilexio; xa ben se encargan os de “embaxo” de facer ve-la nota de desorde que iso supón. Algo disto alíscase na declaración dun labrador de Fisteus á 11^a pregunta, que abrangue tamén o período de violencia e guerra post-irmandiño.

abia guerras y alborotos y llevabantamientos y que se hazian muchas fuerças y robos y rescates y hespechaban a los hombres ricos y no hazian justicia de los tales malfechores ni abian quien la fiziese⁸¹.

Un veciño do Grove, contrario á Santa Irmandade e testemuña de Tabera, interesado en respostar, por cuestiós relacionadas co preito, que participaran ricos no levantamento, déixanos unha imaxe maxistral –demostrativa da capacidade de expresión, precisa e simbólica, do home galego baixomedieval– da mobilidade social, que xeraba, e facilitaba, a sustitución do derecho pola violencia nas relacións sociais:

unos heran ricos porque robaban otros y otros ricos heran pobres porque heran robados e de la dicha pregunta esto hes lo que save⁸².

Dende a tesitura bipartita que definen os conjuntos mentais pobo-xusticia/fortalezas-señores, os ricos malfeitos son adscritos ós señores das fortalezas, e os ricos roubados son aliñados coas víctimas dos agravios. Indirectamente, Vasco de Aponte vainolo confirmar cando di do séquito de Álvaro Pérez de Soutomaior:

Toda este gente de a caballo que tenía esta casa de Sotomayor conocida cosa es que no era mucha la renta con que la sustentaba, porque no comían beneficios, sino algunas propiedades y foros sus señores; y tenía por costumbre en toda su tierra dar de comer de balde a ellos y a los suyos. Y después desto de todos los ricos sacaban dinero, así de clérigos como de legos⁸³.

Álvaro de Soutomaior para mante-lo seu séquito e a prodigalidade propia da vida cabaleiresca, non dispoñía abondo de rentas e sacaba de forma ilegal os cartos dos ricos: sabémolo polos datos que estamos a ver das fontes notariais e xudiciais.

Entre os ricos roubados, que poden quedar en pobres como a maioría da xente común, hai que ubica-la meirande parte do 26,6% de veciños das cidades (*Cadro X*), víctimas de secuestros con rescate, integrados na clase media urbana. Un caso típico: a dona Leonor de Anzian, veciña de Santiago, que parando nunha aldea a durmir, fora levada presa, para a rescatar, ó castelo de Outes con seu fillo e seu criado (que viña se-la propia testemuña, un escudeiro). Dona que quedou libre ós 8 días por orde do conde de Altamira, propietario de Outes, dende onde se ameazaba –segue dicindo a testemuña– ós veciños das vilas de Noia e Muros que “no hosaban salir sin que fuesen presos y rescatados”⁸⁴.

a. 4. 2. Exame cuantitativo

Semellanos necesario completa-lo devandito cun exame cuantitativo dos trece testemuños (*Apéndice 3*) de denuncias de rescates, escolmados do preito (dez casos) e da documentación de Ourense (tres casos), cos que elaborámo-lo *Cadro XI*; os precios dos rescates veñen nos documentos en maravedís e/ou dobras de ouro. A querela por un secuestro de dous homes (1458, Ourense), posta dúas veces no prazo de dous días, repite o precio do rescate primeiro en maravedís, 3.000, e logo en dobras de ouro, 10⁸⁵. Co que sacámo-la equivalencia (1 dobra = 300 mrs.) que fai posible

converti-los precios da táboa na moeda de conta en Castela e León (mrs.). Ata as Cortes de Segovia de 1471⁸⁶ non se adoptará oficialmente o cambio vixente na Galicia pre-irmandiña, mergullada na dinámica devaluadora daquel período.

CADRO XI: *Contas e medias dos precios dos rescates de veciños, rurais e urbanos.*

VÍCTIMAS RURAIS mrs. doras		VÍCTIMAS URBANAS mrs. doras		
1 -	30.000	100	1 - 36.000	—
2 -	30.000	100	2 - 30.000	100
3 -	24.000	80	3 - 12.000	40
4 -	10.000	—	4 - 1.500	—
5 -	10.000	—		
6 -	9.000	30	MEDIAS ARITMÉTICAS	
7 -	5.000	—	Rural - 11.845 mrs.	
8 -	4.800	16	Urbana - 19.875 mrs.	
9 -	3.000	10	Total = 15.860 mrs.	
10 -	3.000	10		
11 -	1.500	—	DESVIACIÓN TIPOS	
			Rural - 10.877 mrs.	
			Urbana - 13.802 mrs.	

A media de tó dolos precios de rescate, 15.860 mrs., vén confirmar que os destinatarios deste tipo de agravio son as capas superiores da poboación das aldeas e das cidades. Mirémo-lo precio dun cabalo en 1485: 10.000 mrs.⁸⁷. Os medios para comprar un cabalo de guerra soamente están ó alcance dos fidalgos ben fornecidos de rendas. Por comparanza, os que teñen facenda dabondo para pagar un rescate medio, de máis de 15.000 mrs., cómpre situálos entre os sectores más acomodados, nas clases medias, se ben os precios máis baixos, 5 ou 10 dobras, podían ser pagados por labradores propietarios vendendo o que tiñan. Valla como referencia, por outro lado, que a Nuno Dousende, que cobraba un salario de 1.000 mrs. por exerce-lo oficio de procurador do concello de Ourense en 1458⁸⁸, non lle chegaría o gañado nun ano para paga-lo precio mínimo da vida do home rescatado, naquel momento.

Para coñece-lo impacto deste delito no campo e na cidade,

calculámos-la desviación dos valores de cada serie, respecto das medias aritméticas respectivas, por medio da fórmula estadística da desviación tipo (s)⁸⁹:

$$s = \sqrt{\frac{(x_1 - \bar{x})^2 + (x_2 - \bar{x})^2 + \dots + (x_n - \bar{x})^2}{N}}$$

Resulta que a media aritmética rural do precio dos rescates é o 59,6% da urbana; mentres que a desviación tipo rural vén se-lo 78,8% da desviación tipo urbana. Os sectores sociais acomodados fustigados dende as fortalezas, son máis ricos na cidade que no campo; pero sofren menos ese agravio pola protección que conseguén organizados na urbe. Será embargo, a distancia vai a menos entre as desviacións tipos rural e urbana; a diferenciación patrimonial interna dos grupos susceptibles de agresión por rescate, non é tan baixa no campo como se podía, aparentemente, agardar. Sería conveniente unha pesquisa orientada a evalúa-la importancia cuantitativa das capas sociais acomodadas no campo, dentro e fóra do campesiñado.

a. 5. Conclusión: interese dos propietarios na revolta

As testemuñas favorables á Santa Irmandade debuxaban prototipos de agraviados rebeldes, coidando que a reacción destes non era máis que proporcional ó sufrimento aturado dende as fortalezas dos señores. O investigador non pode toma-lo que pensan os protagonistas pola realidade obxectiva, pero, ¿quen pode negar que o que matinan, din e fan os actores, compón tamén esa realidade obxectiva? Os campesiños acomodados e tó dolos campesiños propietarios comparecen, nas declaracions das testemuñas, como dos máis prexudicados polos agravios señorais e interesados, por tanto, na revolta. A ideoloxía de defensa de "o seu" semella como fabricada á medida dos campesiños propietarios.

Inclusive funciona certo sentimento solidario das maiorías (pobres) cos ricos rurais e urbanos secuestrados polos señores; por exemplo, o zapateiro Ares de Betanzos (estadisticamente, o máis probable é que sexa un simple oficial) con aquel burgués de Betanzos, Basco Branco que fora rescatado pola descomedida cifra de 36.000 mrs.⁹⁰.

Existía a conciencia explícita, nos testemuños do preito, de que a maior parte da xente que andivera na irmandade (irmáninos) non tiña propiedades, eran pobres, é preciso telo ben en conta:

la gente comun queste testigo visto andar en la dicha hermandad que derrocara las dichas fortalezas hespecialmente los queste testigo en ella conosçiera todos o los mas dellos heran pobres y gente pobre y nesçesitada⁹¹.

Estamos convencidos de que para entende-la formación do sentimento de agravio, na maioría campesiña participante na revolta de 1467, non chega con estudia-la incidencia delictiva dos señores e das fortalezas sobre eles: é preciso pescudarmos como baten no conxunto dos campesiños as rendas señorais no período pre-irmandiño. Aqueles que teñen pouco ou nada de seu, malamente poden ser roubados nos seus bens, se non é a través da detraccción do producto do traballo, baixo unha relación de vasalaxe, por conductor de tributos, rendas e serventías, novas ou vellas.

O efecto sobre determinante e detonante, da situación conxuntural deinxusticia na fase acumulativa actuaría, de xeito concreto, enriba das capas superiores de campesiñado e das clases medias, e tamén sobre os que tiñan algunas propiedades que perder, que saltaría como un resorte, en abril e maio de 1467, contra a clase social agresora e as súas fortalezas, emparellando a súa actitude coa mentalidade antiséniorial dos campesiños vasalos que “biben en casares y casas agenes y no tienen rentas ni propiedades”⁹². Na formación da conxuntura mental de revolta en Ourense, ó longo de 1455, axudou moito, como vímos, que a clase media do concello (incluído o cabido) fose obxecto de danos por parte dos homes do bispo, para que o seu sector moderado se incorporase en setembro á revolta, adquirindo esta así certo unanimismo.

b. Oficiais e pescadores

A xente común que, segundo unha e outra vez declaran as testemuñas, protagoniza a revolución da Santa Irmandade, ou sexa, labradores pero tamén oficiais-artesáns e pescadores, suman o 56,3% das víctimas dos delitos concretos denunciados no preito, e mailo 75% das testemuñas denunciantes (*Gráfico VIII*). Para tirar conclusións desta diferencia compre ter en conta que os *Gráficos B* e *C* non son plenamente homologables, por exemplo, un 34,8% das víctimas (*B*) están catalogadas por criterios que non son de clase social: camiñantes e mulleres. Se puideramos distribuí-la totalidade dos agraviadoss do *Gráfico B* (tamén os que non están representados nel por viren caracterizados pola veciñanza) é probable que se acrecentase a porcentaxe, sobre todo a dos campesiños.

As ¾ partes dos declarantes de 1526-1527, que poñen en evidencia unha memoria precisa dos delitos concretos perpetrados an-

tes de 1467, son das categorías socio-profesionais dos que traballan coas mans; a ¼ parte restante son clases medias, mercaderes e fidalgos. A contía de oficiais (veciños das cidades) é sinaladamente baixa entre as víctimas (4,3%) respecto das testemuñas denunciantes (15%). Outros datos sobre a irmandade, tirados do preito T-F, revelan unha participación máis notable dos traballadores de oficio na revolta, rol que non se infire das súas vivencias como danados polos dereitos señorais. Xa que logo este tema require unha investigación fóra do ámbito das relacóns de xusticia, marco deste traballo.

Os pescadores, sen embargo, conservan e melloran no *Gráfico B* (13%) o lugar que teñen no *Gráfico C* (10%). Debemos calibralo feito da vulnerabilidade dos pescadores que, coma os labradores e a diferenza dos oficiais, tiñan que traballar en despoboados. As agresións víñanlle dende as fortalezas próximas á costa: castelo do Oeste, Palmeira, etc.

c. Fidalgos

Ó revés dos oficiais, fidalgos e escudeiros participan só co 4,3% nos prexuícios da delincuencia cabaleiresca pre-irmandiña, para aumentar a un 15% no preito T-F a porcentaxe da baixa nobreza, rural e urbana, tocada da sensibilidade xusticieira precisa para denunciar ós señores das fortalezas en 1526-7. Anuncio se callar de dúas cuestións: a) os fidalgos agredidos polos cabaleiros coma se fosen peiteiros, importan só cualitativamente; b) nos setenta anos transcorridos amplíase a base social dos favorables á Santa Irmandade.

Un vello escudeiro, García Mexía, denuncia con nomes e apelidos ós malfeitos acollidos nos castelos de Aranga, Grobas, San Martiño e Mexía, que dicía, mataban e roubaban escudeiros, labradores, camiñantes e outros homes. Dentro das respuestas á 3ª pregunta de Fonseca a declaración de García Mexía ten dúas particularidades: 1) salienta entre as víctimas ós malfeitos homicidas a dous “buenos escuderos” e a un cabaleiro, o señor de Figueroa, García Barba; 2) confesa que tomaban os bois ós labradores “y el testigo algunas bezes en el dicho tiempo siendo mochacho se aiudo a comer dellos en Aranga y en Mexía”⁹³. Xa é o segundo caso que citamos dun xiro na actitude de testemuñas que de rapaces se aproveitaban dos roubos ós campesinos, e de vellos condenan a aqueles ladróns que, en definitiva, foran amigos seus. Ós 70 anos este escudeiro rural de quén se acorda é sobre todo ós seus iguais, escudeiros coma el que foran víctimas das fortalezas, nomeando ata a un cabaleiro. En xeral, refléxase neste pequeno nobre a ambivalencia

da mentalidade fidalga respecto da revolta, das súas causas e das súas consecuencias. A fortaleza de Figueroa de Xoán García Barba, o cabaleiro mencionado como vítima, foi derrocada, en 1467, pola irmandade de A Coruña-Betanzos, infórmanos outra testemuña, un labrador⁹⁴. Hai certa incongruencia se, ó tempo, fai Mexía despuntar como agraviado ó tal García Barba.

Nos protagonistas mellor identificados coa Santa Irmandade e as súas obras, máis distantes socialmente en consecuencia da clase dirixente culpada, estaba máis arraizada a construción mental bipartita (pobo-xusticia/señores-fortalezas), polo que era menos doado colocar un cabaleiro entre as vítimas das fortalezas. Situación mental distinta a dos fidalgos e escudeiros, servidores dos señores en gran parte dos casos. Sendo certo o que estamos a dicir, García Mexía (que foi paxe de Diego de Andrade), aliñado cos favorables á Santa Irmandade, ó incluí-los agraviadados da clase señoril, non está máis que testemuñando a validez universal dos móbiles éticos da revolta de 1467, feita para desagraviar, víñase dicir teoricamente, ósinxuriados de tódalas condicións sociais.

c. 1. O valor social da vida fidalga

Dende o punto de vista da ideoloxía dominante matar un fidalgo era algo particularmente grave. A categoría social da vítima non deixaba de ser unha circunstancia agravante. Lembrémo-lo caso daquela señora fidalga de Santiago, presa para rescatar no castelo de Outes e liberada por xestión directa do mandamáis conde de Altamira. O estatus de privilexio protexía, dalgún xeito, á xente nobre das malfeitorías dos donos das fortalezas.

Vexamos: había unha inimistade entre as familias Pazos de Probén e Soutomaior, os homes dos primeiros mataron a uns pastores dos segundos; en resposta, o alcalde de Soutomaior apodérase do castelo de Pazos de Probén e un dos seus soldados (Giraldo de Montes), mata á dona. Un cabaleiro, pai dela, desafía ó devandito alcalde, acusando:

a ti desafio a tí digo que no heres pariente del Señor del [castillo] pues acojes façinerosos que matan los fijosdalgo (...) que hera así que su Señor no le havia mandado sino que matase los pastores⁹⁵.

A lei de talión cabaleiresca baseábase na equivalencia da venganza coa ofensa. O fidalgo que estaba ó mando da fortaleza de Soutomaior, non só crebara esta regra, ademais os seus homes mataron á dona fidalga e principal señora: "toda la ciudad de Tuy la

llorava"⁹⁶. A impresión que nos causa este feito é que as vidas dos labradores pastores non tiñan o mesmo valor social cá vida fidalga.

Pensamos, en consecuencia, na importancia cualitativa dos homicidios dos fidalgos: o seu alcance cara á formación do sentimento xeral de agravio vai alén do 8,6% do *Gráfico VIII-B*. O atranco para que chegue á mentalidade popular (a diferencia do que acontece coas víctimas ricas non fidalgas) a reacción mental e emocional polo asasinato de fidalgos, está nas circunstancias en que, adoitó, se producen estes: guerras entre cabaleiros. A guerra, con todo o que a ela pertencia, estaba noutra banda, no lugar malo, no conxunto mental señores-fortalezas.

c. 2. Os escudeiros e os cabaleiros morren nas guerras

Percibámola distancia mental con que as testemuñas enxuiaban as inimistades particulares entre señores, que de seguido conducían ó terreo militar.

1) a la continua ubo en este Reino de Galizia muchas rebuetas, ansi de las dichas hermandades como guerras dentre los caballeros y otros señores del dicho Reino en que en el dicho tiempo se cometian muchos robos e muertes de onbres e quebrantamientos de caminos e no abia justicia ni quien la fiziera y los basallos de unos caballeros a otros se prendian, robaban y rescataban y azian muchos males sin que en ellos se posiese castigo e el que mas podia mas tenia y mas balia.

2) al dicho tiempo que andobieron las dichas hermandades y despues en este Reino de Galizia y en este arcobispado de Santiago ubo muchas guerras entre caballeros y otros perlados unos con otros en que unos robaban los basallos y tierras de los otros y otros de los otros⁹⁷.

A primeira testemuña, que fora criado do Patriarca 25 anos, resposta, a esta confusa 11^a cuestión, misturando irmundades con guerras, palabras antónimas para a xeneralidade da xente, e situando a xusticia no tempo dos Reis Católicos, para logo concentrar o seu esforzo en dicirnos: a orixe da anarquía e da falla de xusticia estaba nas guerras dos cabaleiros. Guerrear era roubar uns ós outros; característica esta da guerra medieval empeorada nas loitas intestinas baioxmedievais polos vasallos e a terra, fontes primarias para a extracción de excedente.

Roubos, rescates, prisións e outros males viñan ser tamén consecuencia da guerra señoril. O desapego mental do común consiste en non tomar partido, en condenar por igual os delitos que facía cada bando na liorta: tanto os agravios que perpetraba o propio se-

ñor como os señores alleos. Nisto, a mentalidade popular estaba en condicións obxectivas para reivindicar xusticia para todos e universaliza-los seus ideais; a mentalidade cabaleiresca, non.

As mortes de fidalgos e cabaleiros sobreviñan, maiormente, nas inimistades e guerras dos bandos nobiliarios; non é o mesmo que ser roubado ou morto por pasar, ou vivir, preto dunha fortaleza. A profesión da fidalguía era a milicia, non se miraba por igual as resultas dos riscos das guerras para os guerreiros, que para os homes civís desarmados (os pastores da liorta Pazos/Soutomaior). Nas fontes propias do “terceiro estado” ben pouco se contarán os cabaleiros mortos pola espada; nos nobiliarios, ó revés, ben que se chora cada señor e fidalgo caído. Feito sinalativo de que tamén na baixa e media nobreza medrarán, no século XV, arelas de paz, xusticia e seguridade. O que coadxuvou a que sectores da fidalguía se arrimasen á causa irmandiña, máis ou menos apoiados polo rei.

d. Eclesiásticos.

d. 1. Desapoderados pola nobreza

Sabemos polas bulas da fase de acumulación de agravios, polas historias de mosteiros, e por outras fontes, que as igrexas eran das víctimas más caras das malfeitorías da nobreza laica. A loita pola terra e os vasalos no interior da clase señororial –no sentido máis amplo–, agudizada dende fins do século XIV, deu naquel: “el que mas podía mas tenía y mas balia”. Os conflictos dilucidábanse máis polas armas que pola xusticia, de maneira que trunfaban os depositarios da preparación militar, os que dispoñían de máis medios para a guerra: os grandes cabaleiros. O clero baixo e medio e maila igrexa monacal, estiveron axiña entre os perdedores. As igrexas episcopais resistiron algo mellor a ofensiva da nova nobreza, na medida en que dispoñían de exércitos privados e prelados cabaleiros, que eran quen de face-la guerra cos grandes señores laicos. Así vemos nas declaracíons do preito ó arcebispo Fonseca e ó bispo de Tui, Diego de Muros andar cos seus exércitos dun lado para outro do reino.

En limpo, boa parte da igrexa galega tiña sobradas razóns para culpar á fracción hexemónica da clase señororial de tiranizala e rouballa co aquél de encomendas e usurpacións. Agora ben, cabaleiros prelados (arcebispo, bispos e algúns abade) integraban, á súa vez, esa fracción hexemónica señororial: por esta causa non é doadoo atopa-la igrexa, como bloque, na lista das víctimas das inxurias señoriais.

Xa a finais do século XIII e principios do XIV, bispos galegos como os de Tui e Lugo, xunguían as súas voces ós demais prelados

de Castela para protestar, perante os reis, dos abusos de ricos-homes e cabaleiros contra igrexas e eclesiásticos. En 1295, 1315, 1322 e 1325, nos ordenamentos de prelados das Cortes, a igrexa lájase sobre todo do delito de roubo de rendas e patrimonio, con ruptura da súa inmunidade⁹⁸.

O asalto definitivo ós bens patrimoniais e xurisdiccionais da igrexa: empeza a partir de 1369. Escolmamos unha querela presentada, en 1385, polo mosteiro de Montederramo contra Diego Gómez de Sanabria:

Diego Gómez, sin Dios e sin razon e siin derecho, en bitupero e desonrra mia y del dicho mi moasterio y de los dichos monxes (...) con otros homes armados, de pie e de cavallo, e convatio al dicho monasterio e quebranto las puertas al dicho moasterio, fasta que lo entro el e los dichos malfechos y ferriron a un mi mayordomo (...) denostrando a mi el dicho abbad e monxes de muchos males e feos denuestros (...) E poseran a rrobo el dicho moasterio, e tomaron vino e pan e gallinas e ansares e rropas e outros bees⁹⁹.

Roubos, feridas e outras inxurias: a denuncia ben pouco se diferencia das que facía a xente común. O propio abade inclúe na súa querela: “Otrossi, una baca que tomo a un mi labrador del Coto de chan de yglessia”¹⁰⁰. Monxes, abade e vasalos tiñan nos cabaleiros malfeiteiros un inimigo común. O adiantado do rei apoia o mosteiro, e manda a tódolos veciños que axuden a prender a Diego Gómez, malfeitor¹⁰¹. Converxencia de intereses e intencións que prefigura o que ocorrerá no tempo irmandiño: queda pendente vérmo-las aportacións ideolóxicas dos sectores eclesiásticos, assimilados pola irmandade, á mentalidade de revolta de 1467.

d.2. Apoderados pola Santa Irmandade

O 15 de abril de 1467 a Santa Irmandade dá posesión ó mosteiro de Bóveda da granxa de Reza: “por quanto a dita Granja con seus froitos e rendas lles fora por personas poderosas e tiranas ocupada”¹⁰². Testemuñan catro veciños da zona a prol das monxas e da abadesa. Os mosteiros estiveron entre as víctimas das malfeitorías señoriais, e logo entre os beneficiarios da victoria irmandiña.

Enrique IV confirma, o 20 de marzo de 1467, ó mosteiro de Celanova os seus coutos de señorío xurisdiccional, entre eles o couto de Raval¹⁰³. De alí a pouco, o 8 de abril, o rei diríxese ós alcaldes das irmidades do reino de Galicia, para que restitúan a Celanova o dito couto, do que estaban desapoderados, “injusta e non debidamente”, por obra do conde de Santa Marta. Nesta carta real ordénase tamén que se lle devolva, ó mosteiro, ó castelo de Santa

Cruz, ubicado nese couto de Raval, e usurpado polo Conde de Benavente e Juan Pimentel¹⁰⁴. Segundo o licenciado Molina esta fortaleza foi despois derrocada pola irmandade¹⁰⁵. Feito demostrativo da autonomía, respecto da vontade real, con que actuou a Santa Irmandade na fase insurreccional, e de que as alianzas coas fraccións non hexemónicas, ou conxunturalmente interesadas, das clases e capas señoriais, non implicaban concesión algunha na cuestión central das fortalezas (as igrexas fortificadas merecen unha atención á parte).

O couto de Raval foi volto, o 10 de xuño de 1467, pola irmandade do val de Celanova, ó mosteiro, que tiña carta ó respecto dos procuradores da Junta de Medina; dictaminaran estes que o couto “pertecía de dereyto ao dito mosteyro de Celanova”¹⁰⁶. O documento da toma de posesión non fala para nada do castelo de Santa Cruz: os irmandeiños tornaban a xurisdicción do conde de Santa Marta ó mosteiro, pero sen a fortaleza. A irmandade cumplría a carta de Enrique IV do 8 de abril, á súa maneira, o 10 de xuño: entremetres, pasara a revolta armada contra as fortalezas, que resituara o universo das actitudes e das mentalidades colectivas.

d. 3. Agredidos nas súas persoas

Aponte contaba como a xente de Álvaro de Soutomaior sacaba cartos de cregos e laicos¹⁰⁷. Que os eclesiásticos non infundían moito respeto ós señores e seus axentes, á hora de estes delinquiren, ben o vemos na documentación notarial do concello de Ourense. Cregos e coengos sufrían as agresións dos homes do señor bispo, e doutros malfeiteiros, o mesmo que os demais veciños da cidade (*Apéndice 2*), ós tres meses da revolta de setembro de 1455, preséntanse querelas, na praza pública, diante do corrixidor real, polos males e agravios que facían os homes do castelo Ramiro. A primeira denuncia ten por víctimas ó arcediago de Baroncelle e ó mestrescola do cabido; vexamos ata que punto se sentían ameazados pola xente do bispo:

querella dos omes do bispo que estavan eno castello Ramyro de como sábado seyan ao arçidiano de Baroncelle et ao mestre escolla, seu yrmano, e aos omes que con elles viñan de Moreyras, disendo que seyan á primeira dous omes et despoides ou dose et despoides dous de caballo, disendo ao dito arçidiano e aos seus: “agardade, agardade”¹⁰⁸.

A igrexa-institución era, na Galicia do século XV, coma unha pirámide truncada polas solidariedades horizontais, clasistas, que rachan, por un tempo, os vínculos verticais e estamentais. Temos a

man datos do comportamento social dos estratos alto e medio da pirámide, verbo da Santa Irmandade; rarean, hoxe por hoxe, elementos de xuício acerca da experiencia irmandiña da base da pirámide, sector maioritario e de identificación máis doada co espírito popular de 1467, agás o testemuño do cura Rui Vázquez, autor da *Crónica de Santa María de Iria*.

d. 4. Cativa presencia nas declaracions do preito

Un dato moi sinalado: no preito Tabera-Fonseca pouco menos que está ausente toda mención ás víctimas eclesiásticas da violencia nobiliar. O escudeiro García Mexía será tamén quen se refira a este tema:

se azian y cometian los robos y muertes que dicho tiene en las preguntas antes desta y que en el dicho tiempo ninguno hera señor de su fazienda ni se guardaba iglesia ni monasterio¹⁰⁹.

Isto é respostando á 11.^a pregunta, de forma que as contestacions ían orientadas máis ben cara á violencia post-irmandiña. Mexía, como fixeran había anos os homes de Montederramo, poña ós grandes agresores como xente que non respetaba a relixión nin os lugares sagrados. Nas contestacions á 3.^a pregunta, sobre as causas do levantamento de 1467: ningunha alusión nas denuncias xenéricas nin concretas (véxase o *Gráfico VIII*) das testemuñas. Os procuradores de Tabera, na 31.^a cuestión do segundo interrogatorio, toman en consideración á igrexa como parte danada polos malfeiteiros, tamén no tempo dos Reis Católicos, cando acordan que Acuña non derribou fortalezas antigas e necesarias para conserva-la xurisdicción, o señorío e os vasallos da Igrexa de Santiago, senón que fixo demolir algúns castelos porque “cabaleiros malhechores” os fixeran:

solamente para guerrear e señorear e robar desde allí la tierra y vasallos del rey y de otros señores caballeros, yglesias e monasterios¹¹⁰.

¿Como explicar que as testemuñas favorables á Santa Irmandade se esqueceran de menta-las víctimas eclesiásticas? As fontes coetáneas confirmán a actitude pro-irmandiña de cabidos e cregos, así como o recoñecemento da irmandade polas abadías. Considerando a tendencia de cada testemuña a reivindica-los agraviados do seu sector social; cabería agardar do 8,3% de testemuñas eclesiásticas do preito (a mesma porcentaxe que os oficiais) un recordo nese sentido; non é así, tamén porque a maior parte dos eclesiásticos testemuñas son contrarios ó que se fixo en 1467. O que tamén

é un dato. Poida que a capacidade de presión que tiña o arcebispo Tabera, sobre os cregos da súa xurisdicción, atrancase o testemuño destes en favor de Fonseca e da Santa Irmandade, salvo determinados coengos moi relacionados co arcebispo anterior.

As citas que transcribimos, indicativas da preocupación polas agresións á igrexa, veñen a sulixar, pola época a que fan referencia, o papel xusticiero dos Reis Católicos, más cá obra da Santa Irmandade en defensa da igrexa. Os silencios das testemuñas populares a respecto disto, ¿como interpretalos? Só cun estudio completo da estructura da mentalidade irmandiña de revolta, podemos intenta-las respuestas. Cumprirá ter en conta para isto tres cuestiós: a) que no intervalo 1467-1526/7 tivo lugar a reforma da igrexa, puxada polos Reis Católicos; b) que a mentalidade popular puido acusá-lo feito da identidade señorial da igrexa, nun ambiente mental de restauración do poder desta, baixo os Reis Católicos e Carlos V; c) que a falta de alusións a delitos e vítimas relixiosas, con seguranzas, ten relación co proceso de laicización da cultura, no tránsito á idade moderna.

e. Mercaderes e camiñantes

A meirande parte das clases e capas da sociedade galega de mediados do século XV estaba, e, o que é máis importante, considerábanse mentalmente malferidas e amoladas pola agresividade señorial das fortalezas. As destruccións que resultan da delincuencia da clase dirixente, contribúan a desarticula-lo funcionamento da economía agraria e mercantil.

e. 1. O segundo sector máis agredido

Abraia contemplar no *Gráfico VIII-B* que o segundo grupo de víctimas, logo dos labradores, sexan no conxunto de Galicia os camiñantes (26%). Os camiños estaban protexidos directamente polo rei (camiños reais), e os delitos cometidos neles eran casos de Corte. O sector social máis agredido por delitos e roubos nos camiños, resultaban se-los mercaderes. No *Gráfico VIII* temos que o 7,2% das víctimas de Ourense son mercaderes e arrieiros; e o 10% das testemuñas denunciantes do preito tamén son comerciantes. Trátase dun sector urbano cun peso na actividade económica, social e política moi por riba da súa importancia numérica, e que marca decisivamente a composición e maila mentalidade da clase media cidadá. O valeamento desta burguesía mercantil, nos cadros directivos da Santa Irmandade, vai parello cos golpes económicos e ofensas apañadas dende as fortalezas. Despois dos labradores, os

mercaderes eran dos grupos sociais que, proporcionalmente, resultaban máis afectados. Polas súas riquezas, e pola vulnerabilidade dunha profesión que demandaba andar polos camiños, e arriscar mercadorías en tránsito, en tempo de guerras e de pouca xusticia. As víctimas foron, nalgúns casos, comerciantes estranxeiros (franceses e zamoranos, por exemplo lemos no *Apéndice 2*), o que da a entender unha mobilidade xeográfica e ideolóxica que axuda a perfilar unha mentalidade de clase burguesa, aberta ás novidades, informada, non localista...

O mercader aturaba os agravios das fortalezas: ben na súa persoa, como un dos brancos preferidos para secuestros; ben nos seus bens, perdendo a carga polos salteamentos de camiños. O perigo persoal, de contíno, era para os transportistas, a miúdo labradores. Unha testemuña, que fá con outros 15 ou 20 carreteiros de Ribadulla, a levar provisións cara a Santiago: narra que foron presos polo alcalde da Rocha Forte, onde “les tomaran el dicho pan y leña y cosas que llevaban en los dichos carros sin por ello les pagar ninguna cosa”¹¹¹. A Rocha Forte era unha fortaleza da Igrexa de Santiago. Círa estaba nas mans do conde de Altamira, inimigo do arcebispo, que:

andando las dichas guerras desde la dicha fortaleza quitaba que no pasasen bituallas ni mantenimientos para la dicha ciudad de Santiago por las dichas puentes de la Ulla y de Ledesma e tanbién tomaban los binos y otras cosas que querian y prendian los vecinos de la dicha ciudad de Santiago y de los basallos del arcebispó¹¹².

e. 2. Incidencia económica

Os hábitos delictivos converten ás fortalezas, tanto as do señor propio como as do señor alleo, en atrancos para o comercio de produtos de primeira necesidade. Os afectados non son, coma noutras delitos, só as víctimas directas, os arrieiros e comerciantes presos e roubados, son tamén os veciños das cidades desabastecidas, e mailos sectores campesiños proveedores. Os labradores que producían para o mercado tiñan parte nestes problemas, ás veces nas súas persoas, indo leva-los productos á cidade ou á feira. O interese común do campo e da cidade en normaliza-lo comercio interior: concorrerá a tece-la rede solidaria que fará posible a unidade de acción do reino, contra as fortalezas, na primavera de 1467.

e. 3. Interese dos mercaderes na revolta

O concello de Ourense, sabendo que Diego Sarmiento estaba detido por Enrique IV, escribíalle a este, en 1459, pedindo “poner castigo por que otros tomen enxemplo”, polos maleficios que fixeran os homes de Sarmiento dende a fortaleza de Sobroso:

prendieron a ciertos vecinos e mercadores desta dicha vuestra qibdad en los vuestros caminos reales e les tomaron e roubaron lo que llevaban, así de lana e dríis e paños e pescados, bestias e arnés e ropas e otras cosas, que podían valer a comunal estimación hasta en contía de CM moravedises. Et outros los llevaron presos al dicho castillo a poder del dicho Diego Sarmiento e los lancaron en el sótano del dicho castillo e les davan grandes prisiones e fasían otras premias e les fasian manter los que los guardavan e los rescataron por otras grandes contías de moravedís, lo cual es público e notorio¹¹⁵.

Querela cidadá modélica, por ante o rei, da fase de acumulación de agravios. Decatémonos que se centra, sinaladamente, nos prexúicios causados dende Sobroso sobre a burguesía mercantil de Ourense. A abondosa cifra de 100.000 mrs. de mercadorías furtadas nas viaxes, marca a contía dos danos, e a eficacia virtual dos roubos como fonte extraordinaria de ingresos señoriais. As características do furtado lévanos a pensar, xunto co tráfico de peixe, nun comercio de certo luxo (teas, armaduras, etc.). Aínda por riba prendíanos para o pago do rescate. Neses ricos cidadáns, que da noite para a mañá podían ficar en pobres, por culpa dos señores das fortalezas, acochábanse sentimientos de inseguridade e agravio, precondicionantes da mentalidade burguesa de revolta. Mentalidade de que ten abondo en común co tipo de burgués revolucionario das épocas posteriores, do que a fin de contas era un froito temperán.

e. 4. Camiñantes, nominación xenérica

Tornando ó preito Tabera-Fonseca. As testemuñas, como sabemos (*Gráfico VIII-B*), atribúen o segundo posto dos sectores agredidos, non ós mercaderes senón ós camiñantes, por moito que comerciantes e carreteiros fosen os primeiros obxectivos a saltar nos camiños públicos.

As alusións a viaxeiros atacados viñan nas declaracions a seguir das citacións a labradores, pescadores e aqueloutros grupos sociais agredidos:

1) los dichos caballeros y señores de las dichas fortalezas desde ellas robaban los labradores y las gentes que andaban por los caminos e les tomaban y llevaban sus haciendas

.....
2) los castillos do Este este testigo no sabe de probecho que fiziesen salvo daño para los pescadores de Padron y para los que pasaban por allí.

.....
3) azian muchos males de las dichas fortalezas saliendo dellas a fazerlos e rroban los caminos e forçaban las mugeres e rrescataban los vezinos de los pueblos¹¹⁴.

Estamos a ver que os delitos más frecuentes nos camiños non se diferencian da xerarquía xeral (roubos, rescates, etc.). Polo regular, as testemuñas non caracterizan especificamente as “gentes que andaban por los caminos” como mercaderes; non adoptan, en xeral, o punto de vista da clase media urbana, máis que nunha parte dos casos. As testemuñas gustaban da denominación xenérica de camiñantes, porque esta contemplaba os máis dos casos de víctimas, de diferentes clases sociais, do campo e da cidade, naturais e estranxeiros. Tal como elas viran, ou lles contaran, que ocorrera. Sulíñaban, ante todo, o crebantamento da paz dos camiños do rei, grave delito legal (caso de Corte), e ademais unha afronta para a mentalidade popular.

e. 5. O monte, lugar de maleficios

Os camiños públicos eran de paso obrigado: transitar por despoboados, viña sendo bastante peor. Fóra das vías públicas a impunitade dos roubadores era maior; fallaba a protección legal (real). Os soldados das fortalezas levaban os presos a elas, ou ben os traían polos montes, onde os malfeitos se vían fóra do alcance de calquera xusticia:

yndo o dito Gonçalvo Cardoso, seu fillo, con sua sogra et con outras personas á feira de Vilanova das Ynfantas, que he segurro por carta del Rey et do Señor Johán d'Estuñiga, et chegando á Ponte Afechas, que seiran a él ao camiño os dito ladroes de suso nomeados, et prenderan ao dito Gonçalvo Cardoso, seu fillo, et o tragían por los montes et de noyte o metían eno ryo et de día lle davan maa vida et pancadas et tormentos et o tiñan espeytado por cen dobras¹¹⁵.

O pai do secuestrado, e presentador da querela, Fernando Vásques, “mercador”, viña a ser quen presumiblemente tería que

resolve-la cuestión do pago dos 30.000 mrs. do rescate. A prisión fora levada a térmico no camiño, a pesar das cartas de seguro. Despois, di o querelante, “o trágian por los montes”, onde de noite lle dan tormento no río, e de día mala vida e golpes. Se o camiño era zona de seguridade, infrinxida polos malfeitos, o monte viña se-lo espaciu dos maleficios, o lugar malsoante onde imperaba a delincuencia señorial.

f. Mulleres

f. 1. Víctimas dun delito específico

A violación era, por definición, un delito específico contra a muller. Implicaba violencia e un atentado contra a liberdade sexual e o honor. Tíñase por dano moi grave na cultura escrita, cortesá e hermandina, e na mentalidade popular. Paralelismo que non se dá noutros delitos, e que reforza e amplifica o sentimento colectivo de agravio que concita o forzamento de mulleres. Historiadores do de-reito teñen anotado que a violación e os delitos sociais, medran nos períodos “de inestabilidade da orde pública”¹¹⁶. Circunstancia confirmada pola documentación estudiada por nós: tanto os forzamentos denunciados no preito T-F coma as querelas de Ourense, tiveron lugar no tempo de sobretensión social e violencia que precedeu a 1467.

Leámolo-sos relatos de forzamentos de mulleres na documentación ourensá de 1458:

1) Iten, que forçou hua moça virgen en cabelo e dormío con ella por força, andando ela en hua viña de sua ama Elvira Dias (...) dormío por força et contra dereito con Maria Patiña, por engano, e levou Tareija Nunes á sua casa (...) a deitou eno tarexo, et que a non quiso leixar ata que lle jurou que fose dormir con él a outra casa.

2) o dia donte, a médeo dia, estando ela mansa et segura eno Seixo, cabo da viña de Roy Gomes e de Roy Gonçalves, e non fasendo mal nen nojo a persona algúia, por que mal devese receber, que o dito Johán aderençara a ella et que a tomara por los cabellos e a leva arrastro por dormyr con ella, et, se non fora Roy García, canónigo, e hun seu moço, Gonçalvo García, que a forçara et dormira con ella, o qual todo dava por queixa et querella¹¹⁷.

f. 1. 1. Violación e conflicto de clases

Nas dúas querelas mentadas os violadores son homes do lugartenente do señor bispo. Igual ocorre cos forzamentos de mulleres denunciados no preito T-F: son obra da xente das fortalezas señoriais. Dúas das tres violadas citadas eran criadas de cidadáns, e estaban a traballa-las súas viñas cando sufrieron a agresión. Forzar sexualmente mulleres do común viña ser unha forma de exercicio abusivo e ilegal do poder, por parte dos homes dos señores. A desigual oposición das mulleres, campesiñas e cidadás, ós homes das fortalezas tiña moito de conflicto de clases, particularidade pouco excepcional: nos restantes delitos, sobre todo nos persoais, aprecia-se así mesmo o sinal de orixe señorial.

f. 1. 2. Atentado á liberdade sexual

As acusacións vertidas contra os agresores son as propias dos delitos persoais, “por forza”, “contra dereito”, “por engano”, “estando ela mansa et segura”: pretendían “dormyr con ela”. O crebantamento da liberdade sexual da muller exacerbaba o delito dunha acción xa por si mesma inxuriosa, polo grado de violencia empregado.

Mirémo-la versión dada, da última violación mencionada, polo coengo que axudou a impedir que se consumase:

vira ao dito Johán, ome do dito provisor, jaser encima da dita Tareija do Tyollo et ela que tiña as pernas encrusilladas, descubertas, en cima fasta o ventre, ben brancas, et el que ponía en ella as pernas e as maoas por las abryr et non podía, et por que as non quería abrir, que lle daba bofetadas et ella, descabellada, jasendo en terra, et disiendo “Ay del Rey, ay del Rey”. Et él e seu criado, quando a asy vyron jaser et que lle o dito Johán dava paancadas por que lle non quería estar quedada que dormise con él, que vira que era mal feyto, et que diseron ao dito Johán “andar, pera vylao, treidor, leyxade a moller, et non a desonrredes, nen lle façades mal”. Et él estonçes que se forra et ela que se cobrera do seu pelote et se entoucará¹¹⁸.

En contraste coa denuncia concisa da muller forzada cando presenta a querela, o testemuño do coengo, ó día seguinte, déixanos unha descripción vívida da resistencia da vítima e da brutalidade do agresor, que o coengo trata de vilán e traidor, para significar (a berros) a súa baixeza, conseguindo que fuxise. O feito de acudiren en auxilio da criada violentada, ¿non é proba dun elevado estado de conciencia, na cidade, contra as violacións? Estado de con-

ciencia que a tensión social de 1458, entre a cidade e os homes do señor bispo, agrava.

A visión que tiña o coengo do agravio e forzamento de mulleres, engade un novo elemento, que non está presente na querela que pon a propia vítima: a deshonra que supón para a muller. Aspecto ético que, con todo, está subordinado á afronta principal: forzar e violenta-la vontade e o corpo da muller.

f. 2. Víctimas dos delitos xerais.

Así e todo, as máis das veces que as mulleres de Ourense están entre as víctimas dos agravios, non é polo delito de violación, senón por delitos xerais que se cometían contra elas como veciñas. Anque tamén é certo que viña ser no tipo de agravio especificamente feminino, onde a muller suscitaba, como víctima, maior solidariedade social e tiña maior apoio da lei.

Analizados sete documentos-querelas con mencións a víctimas femininas¹¹⁹, achamos que a tipoloxía delictiva non se aparta do que vimos no *Gráfico V* para tódolos delitos denunciados en Ourense. As malfeitorías concretas contra as mulleres son, por orde: roubos (4), feridas (4), prisións (1), ameazas (1) e destruccións (1). Que ven sendo a orde xeral do gráfico. Roubos e feridas ían por diante dos restantes delitos, en maior grao que para o conxunto das víctimas, homes e mulleres. Feito que significa ata que punto participaban as mulleres no confrontamento persoal coas fortalezas. Se partimos da base da maior indefensión daquelas: ten o seu aquel que os axentes señoriais as ferisen e roubasen máis que ós homes. A violación, entre tódolos delitos que teñen como parte agredida ás mulleres, non ocupa cuantitativamente o primeiro posto, senón o terceiro (2 mencións). Alén de roubos, feridas e violacións: aque-loutros agravios xerais, persoais e patrimoniais, teñen menor importancia.

Esta integración destacada das mulleres no conxunto social dos agraviadoss, como víctimas específicas e xerais, formula o problema de saber se na rebelión xusticieira participan na medida dos agravios recibidos.

f. 2. 1. Igualitarismo da xusticia cidadá.

As mulleres agraviadas son ante todo veciñas da cidade, amiu-dando as de condición social considerada inferior (serventa, trapeira); e tamén de fóra da cidade (labrador, dona de Santiago). Tanto tiña a súa categoría social, idade ou veciñanza para seren, cando menos, atendidas xuridicamente como víctimas.

O igualitarismo da xusticia cidadá non distingue homes de mulleres, altos de baixos: nacida para a defensa dos cidadáns, sae en favor de mercaderes estranxeiros e doutros veciños do reino de Galicia (*Gráfico VIII-A*), asoballados polos malfeiteiros: o concello de Ourense, tiña co de Santiago un concerto en cuestións de xusticia¹²⁰. Igualitarismo relativo, que tiña os seus límites no corporativismo e sentido de clase da burguesía urbana: esta ameaza, en 1449, con tomar prendas dos labradores do convento das clarisas, por agravios feitos ó concello por orde da abadesa do mosteiro¹²¹.

f. 2. 2. O caso de muller preñada.

A devandita querela contra o convento de Santa Clara de Alariz amosa o nomeadamenteinxuriosa que podía resultar daquela a violencia social sobre a muller. Contan nela que Diego de Lemos, por mandado da abadesa clarisa, prendera un labrador por débedas, este fuxiu do castelo-prisión, e os homes de Lemos prenderon a súa muller: "Et a moller do que fogío ya prene. Et disen que a feriron et que se mobeu et está á morte"¹²².

Maltratar á muller embarazada, provocándolle un aborto que a vai matar, supoñía tal escándalo na sensibilidade xusticieira da época, que vai se-lo argumento forte para convencer ó conde de Lemos (encomendadeiro do concello) para que mande a Diego de Lemos retira-lo seu apoio ás clarisas de Alariz, no conflicto coa cidade de Ourense: xa "que vosa merced deve de teer de nos mayas cárrego que non da abadesa de San Clara"¹²³.

f. 2. 3. Mulleres demandantes

As víctimas dos agravios recibían case sempre unha calificación social identificadora. A presencia do termínio "muller", nas querelas mentadas, quere dicir que foi preferido a outras posibles definicións (ladrona, veciña, etc.), e que ese era por tanto o seu rasgo sobranceiro como persoa agraviada. Tanto nos delitos contra o sexo feminino (violación, rapto, bater en muller preñada) coma nos delitos xerais.

Nas querelas colectivas, ben se encargaba o concello de escomenza-la serie polas denuncias das mulleres veciñas contra os axentes señoriais. Por exemplo, 1448 e 1458, as mulleres encabezan con feridas, roubos, ameazas e danos apandados, as respectivas listas ciudadás de agravios. A pesar de tratarse de destruccións de bens de propiedade familiar, non ía o marido a presenta-la queixa. Sen embargo, a miúdo constaba: fulana de tal, "muller de...". Velaquí a complexidade do tema: nun intre de acentuación da persoalidade

xurídica e social da muller como suxeito da denuncia, o documento recorda a dependencia do marido; a identificación da demandante non está completa se non se di que é muller (ou filla) de tal veciño.

Delitos patrimoniais denunciados por mulleres como destraga-la horta, mata-los porcos e rouba-las fouces, lémbrano-la incidencia dos agravios na economía cidadá, e o papel das mulleres nas tarefas do campo. O que vén salientar que as mulleres acusaban os delitos xerais tamén como integrantes das forzas de produción. A unha das vítimas leváronlle inclusive un brinco (pendente) de prata da orella¹²⁴.

f. 3. Participación das mulleres

f. 3. 1. Na denuncia da violación

Un paradigma do pulo das mulleres da cidade para denunciar ós que as agredían: é a querela por violación (mentada anteriormente), contra un home do provisor, feita ante o procurador Dou sende e os rexedores do concello, pola propia agredida, Tareixa Gomes, "filla de Gomes de Toyollo", onde:

Iles requería que procedese contra él, segundo que o derecho manda et requiere en tal caso. Et os ditos rexedores et procurador diseron que lles pesava dello et, que se o podesen aver, que o prenderían et farían aquello que con derecho devesen, et que protestavan de o qeixar et querellar a noso señor El Rey¹²⁵.

A rapaza, resistiuse de seu ó violador do castelo Ramiro, ata que recibiu axuda do coengo e seu criado; e despois presentouse para face-la denuncia pública perante o concello, co acougo e apoio deste, que fala de llo comunicar a "El Rey"; outravolta o ideal do rei xusticiero. A demandante apela ó derecho, e os xuíces municipais danlló, prometendo prender ó culpado.

f. 3. 1. 1. Sesibilidade feminina, popular e xurídica

Que o forzamento de muller sexa, teoricamente, caso de Corte asimilado á xurisdicción real, dende varias xeracións, explica en parte e, sobre todo, potencia a sensibilidade feminina e popular acerca das violacións, pero non determina o lugar preferente destes delitos persoais no sentimento colectivo de agravio. O sentimento de agravio polas forzas de mulleres é, ante todo, un pulo emocional inherente, xerado na práctica social cotiá, nacido nunha dinámica

mental xeral moi sensible ós dereitos das persoas, agraviadas nos seus corpos e dignidade polos señores e seus criados. Naquel entón existía unha grande impresionabilidade da xente contra todo tipo de agravios que viñesen dende "enriba". A relación, no tocante ás violacións e aqueloutros delitos persoais, mentalidade popular/cultura escrita é bilateral e paralela, conservando cadanseu nivel a súa marcha autónoma.

f. 3. 1. 2. Progatonismo limitado

A posibilidade da muller cidadá de exercer como parte demandante das querelas, hai que entendela no marco da súa incorporación á vida social nas urbes medievais¹²⁶. Incorporación que está tamén nas orixes da polémica literaria, "pro" e "anti" feminina, no cabio da idade media. Tensión que ten, así mesmo, presencia no plano xurídico: entre unha corrente liberalizadora da muller e as correspondentes resistencias do varón¹²⁷. Os rasgos emancipatorios da muller, obxectivos e subxectivos, que poidamos observar na conflictiva Galicia baixomedieval, é necesario, en todo caso, valoralos nun contexto de predominio do home nas institucións, mesmo populares; por exemplo, nin no concello nin na irmandade atopamos que as mulleres detentasen cargos oficiais; non obstante, xocaban un rol activo no acontecer cotiá (e non cotiá) das clases populares.

f. 3. 2. Nos testemuños

Disque nin muller, nin louco, herexe, mouro, xudeu, traidor, condenado a morte, desterrado, sordo ou mudo, podían testemuñar nos testamentos¹²⁸. Segundo esta lexislación alfonsina, a muller veciña ou filla de veciño podía testemuñar, pero soamente sobre cousas que foran feitas ou ditas no muíño, no forno, nos baños, no río, na fonte, no fiadeiro,... "sobre seus feytos e non en outras cou-sas"¹²⁹. Este trato tan discriminatorio tiña algo de bo: regulaba unha vía legal, no século XIII, que recoñecía algúna personalidade xurídica á muller. Dous séculos despois –comprobámolo na documentación ourensá– as posibilidades legais son maiores: as mulleres actúan xa como parte demandante. Decote nun contexto desigual: participación e discriminación coexisten, en aparente paradoxa se o analizamos dende a cultura de hoxe.

Nas probanzas do preito Tabera-Fonseca, ¿cantas mulleres testemuñas hai? Unha, María Alonso, viúva de labrador, "mujer que fue de Juan González, labrador", de 100 anos, máis ou menos¹³⁰. A lei non o prohíbe; pero, nin a lei nin o costume, fomentan

certamente os testemuños femininos. A ausencia destes constitúe unha falla relativa do preito como fonte histórica; chata que outra mente non é algo desusado na documentación xudicial daquel tempo.

f. 3. 3. Na revolta

Quedámonos logo sen saber con precisión o grao de participación das mulleres na revolta irmandiña; nin o preito T-F, nin a documentación irmandiña 1467-1469 que hoxe coñecemos, permite aclarar de xeito definitivo esta cuestión.

Sendo un sector significativo das vítimas podemos ben supoñer (extrapolando o criterio das testemuñas que establecen unha relación directa agraviados-rebeldes) que as mulleres tomaron parte activa no levantamento. Coparticipación que nalgures tiveron as mulleres campesiñas: Zamarramala na rebelión que deu orixe á Hermandad de Castela e León en Segovia 1464; pola cal colaboración foran mortas algunas delas, conforme nolo contou o cronista Palencia¹³¹. Entrementres as probas documentais non nos digan o contrario, coidamo-lo correcto partírmos para o 1467 galego –como hipótese– do feito participativo da muller. Así como para outros sectores sociais comprobouse certa correlación socio-profesional entre testemuñas e participantes, vale dicir tocante ó preito T-F que a practicamente ausencia de mulleres testemuñas poidera dificulta-la aparición de datos explícitos ó redor da participación feminina na revolta. Datos que ó mellor as testemuñas-homes non os consideraban relevantes en relación cunhas dabondo xerais preguntas; que, sen embargo, encarrilaban ós respondentes-homes a denunciar sinaladamente a participación da muller como vítima específica dos agravios das fortalezas. O sistema de valores patriarcais e cabaleirescos imperante, de seguro que facilitaba a tendencia protecciónsta do varón.

As testemuñas falan dos protagonistas do levantamento empregando substantivos sociais de significación neutra, se ben hai quen salienta o protagonismo masculino:

la gente comun del dicho Reino que andaba en la dicha hermandad comunmente hera la mayor parte de la gente pobre y nesçesitaba de labradores y oficiales onbres solteros y bragantes¹³².

Esta triple calificación dos irmandiños (homes, solteiros e bragantes) relaciona a xuventude e masculinidade dos protagonistas co seu valor. O significado do adjetivo “bragante” (persoa enerxica e firme) ten que ver coa súa orixe etimolóxica: “bragas” son os calzóns, e “bragueta” ou “braguilla” son nomes que se lle dá á peza

que cobre a entreperna¹³³. Evidentemente, no sentir desta testemuña as mulleres estaban excluídas do protagonismo da revolta.

f. 4. Defensa das mulleres

Partimos do seguinte dato empírico: as testemuñas do preito T-F, os escribáns, os dirixentes dos concellos e da irmandade, os redactores dos capítulos das hermandades, son homes. A defensa que estes facían das mulleres como víctimas de violencias e agravios era consecuencia de factores como o clima mental a prol dos dereitos das persoas fronte a calquera asoballamento, a influencia do derecho romano e a presión indubidable das propias mulleres tomando parte moi activa nas querelas antiseñoriais.

f. 4. 1. O caso da rapaza raptada

O 8,8% das vítimas dos delitos concretos, denunciados polas testemuñas, son mulleres forzadas (*Gráfico VIII-B*). Nas denuncias xenéricas os declarantes das probanzas acusan ás fortalezas, ós que viven nelas e ós seus donos, duns tipos de agravios escollidos, entre eles están os forzamientos de mulleres¹³⁴.

O carácter lembradoiro desta modalidade delictiva, e mailo posicionamento claro por parte das testemuñas-homes do lado das mulleres afectadas, vémolo no seguinte paradigma:

Diego de Prado criado del dicho alcalde de Rocha saliera una vez de la dicha fortaleça con otros sus compañeros y tomara una moça de la ciudad de Santiago e la forçara yendo ella al monte por leña con otras moças y la llebara a la dicha fortaleza y despues la truxiera y llebara a Padron y tubiera en su poder tres o cuatro años¹³⁵.

O testemuño deste labrador, que por este e outros agravios declara ter participado coa irmandade no derrocamento da Rocha Forte, sinala dous delitos distintos: violación e rapto con fins sexuais.

O rapto con fins sexuais é delito específico dende o derecho romano. Na idade media peninsular segue a conserva-la súa persoalidade como delito contra a liberdade sexual¹³⁶. Na realidade, e na lenda, dábase estoutro tipo de rapto: o namorado “secuestraba” á noiva para consuma-la súa unión clandestinamente, sen permiso dos pais. Certes, non é éste o suceso que nos ocupa.

O rapto vén a seguir da violación; a testemuña lle atribúe ó violador outros agravios contra cidadáns de Santiago e comerciantes. Nestas condicións, a desmesura da prolongación deste rapto

con fins sexuais (3 ou 4 anos) é o que fai intolerable e paradigmática ainxuria denunciada polo campesiño. A violación estaba máis castigada pola lei que o simple rapto¹³⁷, ¿por que entón a testemuña insiste en que o home da fortaleza, despois de forza-la rapaza, a tivera todo aquel tempo no seu poder? Coidamos que para o denunciante o rapto, nestas circunstancias, viña supoñer a continuidade dos forzamentos.

f. 4. 2. Contra toda força de muller

Unha fasquía que importa da imaxe que tiñá a cuestión das violacións era a súa universalidade. Usábase de continuo o termo “muller”, sen outro calificativo, para se referiren as víctimas dos forzamentos, nas denuncias xenéricas do preito T-F e noutras fontes. Cando as víctimas teñen nome e apelido –nas querelas de Ourense–, vémolas socialmente encadradas nas clases máis populares: o que vén salienta-lo sentido popular da protesta polas violencias cometidas contra a liberdade e integridade física e moral das mulleres.

Esta inquietud por abranguer tódolos casos queda fixada na redacción dos casos das hermandades de Guipúzcoa (1463) e dos Reis Católicos (1476):

- 1) Ytem qualquier que forçare moça virgen o muger casada o otra muger qualquiera que sea para echar con ella que lo matten por ello
- 2) El quarto, toda fuerza de muger¹³⁸.

O amiguado para os casos de Corte e de hermandad era a pena de morte: no grande castigo expresábase a gravidade do delito.

f. 4. 3. Doncela, casada, viúva

Algunha vez, as testemuñas, amais de facer sobresai-los agravios contra a muller, precisan a situación familiar desta:

dezan publicamente que de la dicha fortaleza se fazian muchos males y bellaquerías, que forzaban moças y mujeres casadas y salian a prender y rescatar las gentes e tomaban las bacas y carneros e tocinos a los bezinos de las tierra¹³⁹.

Este hábito tan escolástico de dividir e subdividir os conceitos, definindo o todo pola mención das partes, axuda a que se tengan en conta as diversas situacións femininas. Nos textos lexislativos faise adoito. As diferenciacións máis importantes consideradas

son: virxe/non virxe; solteira/casada/viúva; filla/muller/irmá. A razón das subdivisiones é decote suliñar que tan grave delito era forzar unhas coma outras mulleres. A universalidade de criterio atinxe agora ó estado civil, familiar e moral da muller.

No derecho escrito alfonsino constan, con todo, algúns matices segundo o estado da muller respecto do matrimonio. A regra é pena de morte para quen roube e force calquera muller. Se só hai rapto a pena é pecuniaria no caso de muller solteira; de traspaso de patrimonio do roubador ó marido se a muller levada “per força” é casada; mantense a pena de morte se a roubada é monxa, anque non haxa forzamento¹⁴⁰.

A primeira Partida específica para os cregos pecados grandes (homicidio, simonía e herexía) e pecados medianos, entre os cales está o “fornicio de qual manera quier que sea”. Logo o lexislador distingue diversas relacións sexuais, quer con solteiras quer con casadas:

Mas si algún clérigo se alabare de alguna que fuese ya casada, que la ovo virgen, o que yogó con ella después que ovo mariado, devenle vedar por ende de oficio e de beneficio¹⁴¹.

O derecho baixomedieval escrito, non facía distingos penais coa situación da muller segundo a súa virxinidade ou estado familiar; nembargante, tanto no simple rapto coma nos actos sexuales dos homes de relixión témo-la pena sobrecargada cando a muller é casada (ou pertence ó estado clerical). Protexíase a familia (patriarcal) como marco de relación social e moral; pola mesma razón se prohibían, por exemplo, os matrimonios clandestinos.

f. 4. 4. Honor escarnecido

Hai tres cuestións que inciden tendencialmente no ambiente protector das mulleres: 1) a ideoloxía da virxinidade, de orixe relixiosa e cabaleiresca; 2) a promoción e defensa do modelo de familia nuclear; 3) a defensa da honra, do honor e da fama das mulleres, e dos seus maridos, pais e irmáns. Vexamos algo disto último en palabras dunha testemuña:

les façán muchos agrabios e daños e males en sus personas y en sus vienes, robandoles sus boís y bestias y que les forzaban sus mugeres e fijas¹⁴².

Esta testemuña alude a un delito persoal (violación de mulleres e fillas) e a estoutro patrimonial (roubo de gando), poñéndose no lugar dos maridos agraviadoss. Os homicidios estaban penados coa morte salvo cando eran “a dereyto”. Había mortes xustas. Un

deses casos excepcionais viña ser cando o marido achaba a outro home xacendo coa súa muller ou levándoa por força, en algures; ou se atopaba alguén xacendo coa súa filla ou irmá, na súa casa¹⁴³. De novo o delito é más grave no caso das mulleres casadas.

A lei concedelle ó home a condición de agraviado polos delitos sexuais cometidos contra as mulleres da súa familia que vivían na súa casa. Alén diso, a lei tamén protexía ás mulleres dunha interpretación patrimonial dos pais que fose contra os dereitos da muller ó seu propio corpo. Se non se dese esta práctica, a lei non promulgaria o correctivo:

Padre nen madre nen outro omen non seja ousado de dar sa filha nen outra molher quer seja en cabellos quer viuoa per forsa a nengun¹⁴⁴.

No tempo das guerras aumentaba a necesidade de protección polas represalias que caían sobre mulleres e fillos cando os inimigos non tiñan ó seu alcance ós maridos. Mencionamos *supra* como a xente de Diego de Lemos prendeu e maltratou á muller preñada do labrador que fuxiu da fortaleza de Alariz. Hai máis exemplos de indefensión, en circunstancias de conflictos e guerras, de mulleres e nenos.

A loita de Pedro Álvarez de Soutomaior por se facer pola forza cun grande señorío, atopou atrancos como Sobroso:

Pero Sobroso teníalo en su poder Lope de Avalle, con cincuenta peones vassallos de la casa, que desampararon mulleres y fillos y todas sus haciendas¹⁴⁵.

A sobrevaloración que o nobiliario de Aponte fai da actitude valente dos vasalos que se meteran no castelo, viña de que, sabíase, podían sufrir nas súas familias e bens a venganza dos de Soutomaior. As mulleres, e tamén os fillos (canto mais cativos, máis indefensos), engrosaban doadamente a lista das vítimas das malfeitorías señoriais. A outra conclusión que tiramos das devanditas citas é que a inquedanza sobre os danos á muller, manifestábase no contexto social e mental da familia patriarcal. O protagonismo dos maridos, pais e irmáns captámonolo tanto na organización da Santa Irmandade coma na vida social.

En xeral, os delitos contra o honor que non implican dano corporal ou sexual irreparable, son punidos levemente¹⁴⁶. A violación como delito persoal grave, merecente da pena de morte, praticado dende fortalezas-casas de ladróns, ten unhas connotacións no sentimento de agravio moi por riba das consecuencias estrictamente físicas da agresión, como é sabido. Afecta altamente á consideración pública da vítima e dos seus familiares: é unhainxuria

pública. Dito doutro modo, a honra escarnizada coadxuva grandemente a que a violación teña tanta importancia, nunha sociedade medieval onde a fama pública ten forza de lei.

Sen embargo, tódalas denuncias de violacións que estudiamos, na documentación ourensá e no preito, en vez de destaca-la fama pública emborreada salienta neste delito os dereitos violentados, igual que nos restantes delitos persoais. Nas citas que vimos de facer abóndase no carácter contra derecho e extorsionador dos forzamientos de mulleres, soamente nun caso (o coengo de Ourense que axudou a evitar unha violación) faise referencia clara á violación como deshonra.

f. 4. 5. Prostitución e violación

A xeralización do sentimento de agravio polas mulleres forzadas ten dous aspectos sinalados: tódolos denunciantes son solidarios con tódalas mulleres. Así o constatamos nas fontes consultadas. Pero esta regra ten algunha excepción: a hermandad renovada en 1473 por Enrique IV considera caso a forza contra mulleres doncelas, casadas e viuvas, que non fosen "mondarias públicas", a saber, prostitutas¹⁴⁷. Algo semellante pasaba co tormento na cidade de Ourense; sempre hai sectores que pola vida marxinal e "deshonrosa" que levan están desposuídos dos beneficios plenos do derecho e da consideración social; nesta vez, o forzamento de mulleres públicas non é castigado coa morte, a súa consideración marxinal atenua a pena, sen que por iso deixase de ser delito a violación de prostitutas. Resulta que a calificación ética deshonrosa que merecía a violación podía coa connotación social deshonrosa que tiña a prostitución.

g. Nenos

g. 1. Deixadeza e inquedanza pola vida infantil

Un tipo de víctimas das malfeitorías que non está presente nos cadros e gráficos que temos elaborado, son os nenos. Unha das causas dessa ausencia pode se-la despreocupación pola sorte dos máis pequenos, nunha época de altas taxas de mortalidade infantil.

g. 1. 1. Neglixencia

Na bula de indulxencias de 1524, a perdoanza atinxía:

It, a los que por negligencia mataron o hagaron sus hijos

..... It, al que oviere muerto a su hijo o hija por negligencia non parando mientes¹⁴⁸.

Tiramos disto que existía neglixencia criminal dos pais coa infancia, e certa conciencia da necesidade de corrixir este delito. A morte na nenez non aquelaba tanto como a morte dos adultos; isto nunha primeira visión do tema.

g. 1. 2. Víctimas infantís

A pesar de que as fontes notariais e xudiciais refugan o rexistro dos que pola pouca idade non teñen persoalidade legal plena, querelantes e testemuñas infórmannos de nenos entre as víctimas dos agravios:

1) trouxeron presas a sua moller e a outros et hun moço pequeno et trouxeron quanto gaando acharon

2) no lo poderan prender le posieran fuego a la casa y xe la quemaran con quanto en ella tenia e con el ganado de obellas e bacas e cabras y pan e bois y ansimismo le quemaran en ella una criatura que hera sobrina de la muger deste testigo¹⁴⁹.

A afectividade do campesiño cara á familia, inseparable da que sentía cara ós medios de vida da casa, non deslembra ós cativos. Nas dúas citas dáse noticia das víctimas instantís, na liña de abulta-las aldraxes que significaban as agresións. Estamos nas antípodas daquel desleixo que se deducía dos infanticidios neglixentes.

g. 1. 3. O caso do Penço de Vigo

Despois da irmandade, Fonseca recobra o castelo do Penço de Vigo das mans de Pedro Álvarez de Soutomaior, castigando coa morte por descuartizamento a un peón da fortaleza que matara a un rapaz:

llego de Vigo Don Alonso de Fonseca Arçobispo de Santiago con gente de guerra y entraron el Castillo pasando a cuchillo a la mayor parte por haver echo muchos robos e ynsolenças y tener destruydo el Valle de fragoso y a un peon que mato con una saeta un hijo de figuera de hedad de diez años le hizieron quartos¹⁵⁰.

Nesta, o meniño non é a vítima secundaria da fortaleza: é a principal. O matador de nenos é merecente da morte máis infa-

mante. O cronista fai consta-la idade do rapaz para que se vexa a grandura do agravio. A xusticia exemplar do Patriarca co asasino ten o obxecto propagandístico de avirse cos veciños de Vigo e bisbarra, e amosa a impopularidade das agresións á infancia. Na morte do rapaz simbolízanse tódolos roubos e insultos feitos dende a fortaleza, que naturalmente Fonseca derrubou, a petición dos veciños.

g. 2. Medra o sentimento da infancia

Na Galicia do século XV, nolo dín os datos positivos que vimos de referir, existe un sentimento da infancia que, malia o abondoso das mortes infantís naturais, maniféstase na caraxe que provocan os homicidios de nenos dende as fortalezas señoriais.

Descubrimento do neno, na baixa idade media galega, que vén dar na tese de Le Roy Ladurie, contra a opinión contraria –“non hai nenos na Idade Media”– dos autores que radicalmente trasladan o amor pola infancia á época moderna, sobre todo nas clases populares e no campesiñado¹⁵¹.

g. 2. 1. Beneficencia moderna

Os nenos van adquirindo un estatus de seu. Na obra de beneficencia da igrexa, a mediados do século XVI, mirase que a infancia tiña xa unha imaxe e problemática propia, diferenciada dos adultos. En 1554, o cabido de Santiago dona 100 ducados “para hacer una cofradía y colegio de niños pobres e huérfanos”, onde coidaban que adeprendesen un oficio¹⁵². En 1560, será o propio arcebispo quen fale da construción dunha casa-hospicio para ensina-la doctrina cristiá e un oficio ós nenos¹⁵³.

g. 3. Conclusión: atención solidaria

A inquedanza, na época irmandiña, pola vida dos más pequenos, ¿pódese entender ben fóra do cadre xeral da reacción mental e da mobilización social contra os agravios das fortalezas?

A irmandade de 1467 era algo así como a santa solidariedade das víctimas, dos agraviadoss. Onde, con maior ou menor peso e frecuencia, estaban xentes de tódalas clases sociais; onde, tanto se defendían homes como mulleres e nenos, cregos que laicos, veciños da aldea que cidadáns, naturais que mesmo extranxeiros. Para moitos viña ser unha loita entre as persoas (o ser humano, diríamos hoxe) e as forzas do mal do conxunto señores-fortalezas.

Na emergencia global da dignidade humana asóballada (ex-

presada co sentimento e coa acción, máis que conceptualmente) é onde cadra a atención solidaria cara ás persoas que pola súa clase social, sexo ou idade estaban nunha situación de alto risco frente as fortalezas e a agresividade dos cabaleiros.

h. Grupos dirixentes

Aquellos elites que levan a cabo funcións de dirección nas comunidades de aldea, concellos, cofradías, irmandades, etc., de xeito permanente; ou convxunturalmente, facendo de homes bos e procuradores en preitos, conflictos e demandas; ¿sofrén na mesma medida que o resto da xente as malfeitorías dos cabaleiros dos castelos?

Sabedores, polas testemuñas do preito, da capacidade de convocatoria e decisión dos alcaldes e outros cargos da Santa Irmandade, no intre mesmo de tomar e derrocá-las fortalezas. Rol que nolo confirma o seguemento que fixemos da formación da convxuntura de revolta de 1455 en Ourense. Interesa averiguarmos en que grao os grupos dirixentes de 1467 se moven por unha conciencia xusticieira antiseñorial abstracta, ou porque aturaron ademais nas súas persoas os agravios señoriais.

Parar mentes no tema das elites como vítimas non nos fai esquecer dúas cuestións metodolóxicas que coidamos certas, naquel tempo: a) nas situacions de revolta (masiva) o que máis conta son os comportamentos colectivos, anónimos; b) cadansúa clase, ou fracción de clase, xera os seus propios grupos dirixentes, pertenzan ou non individualmente ó sector socio-económico que representan.

As declaracions do preito T-F non permiten discernir que víctimas concretas exercían funcións directivas nas institucións populares, ó revés do que ocorre coas querelas de Ourense. Polo que imos dispoñer, para o estudio da triple relación dirixentes/dirixidos/agravios señoriais, de máis datos para o medio urbano que para o medio rural.

h. 1. Confrontamento persoal cos axentes señoriais

No *Apéndice 5* escomiamos seis querelas dadas en Ourense, entre 1441 e 1455, polos mesmos oficiais do concello, alcaldes-xuíces, rexedores e procuradores (e ata un corrixidor real), que deste modo comparecen como parte demandante. Levar a cabo a xusticia na cidade era enfrentarse, ata persoalmente, co poder feudal. O 66,6% das agresións e ixurias apañadas polos dirixentes do concello viñeron da xente do señor bispo; o 33,3% dos homes do cabaleiro Pedro Díaz de Cadorniga.

O problema estaba xeneralizado no século XV, os estatutos das Hermandades (1463, Alava; 1476, Reis Católicos) sitúan a resistencia e as agresións contra os alcaldes e a xusticia da hermandad como casos de Hermandad, ó mesmo nivel que os homicidios (*Apéndice 4*). Había conciencia da necesidade de autoprotección entre os cadros dirixentes ante unha posible reacción contra a Hermandad, que soamente podía ser perigosa se era de orixe señorial. Os funcionarios reais participaban desa necesidade.

Se agrupámolo los tipos de agravios dirixidos contra os oficiais do concello (*Cadro XII*) temos que, en primeiro lugar, contan os danos recibidos polos criados dos cargos municipais, que estes consideraban como ofensas a si mesmos, o que sen dúbida era tamén a intención dos agresores. A hexemonía no concello exercían os sectores más acomodados da cidade; sen embargo case non denuncian roubos ou delitos que afectasen ó seu patrimonio. O 81% dos agravios que tiñan por víctimas ós alcaldes, rexedores e procuradores son delitos persoais, entendidos explícitamente como ixuriosos, feitos para amolalos e, en suma, despreciar e abaixa-la autoridade dos dirixentes da cidade:

- 1) en persona de noso procurador, acoytellou a Diego de Mungares, ome de Alvaro Afonso, da Fonteyña, e diso que, pesase a juices e regedores, que o tragía por la dita cidade et o trouxo por ela
-
- 2) levara preso dante elles (...) estando o dito Johán Rodrigues seguro con elles et sen lles faser etc, que o tomavan por ynjuría etc.¹⁵⁴.

CADRO XII: Tipos de agravios apañados polos dirixentes do concello de Ourense (1441-1455).

Agresións ós seus servidores	(4)* 25%	Roubos (1) - 6,2%
Desafios á súa autoridade	(3) - 18,7%	Prisións (1) - 6,2%
Ameazas de morte	(3) - 18,7%	Outros (1) - 6,2%
Malas palabras	(3) - 18,7%	TOTAL (16) - 100%

* Entre paréntesis o número de agravios.

A loita dos xuíces por facer vale-lo seu poder e a xurisdiccción da cidade, cara ós señores, comportaba riscos físicos. En 1434, o alcalde Lois Gonçalves das Tendas foi ferido nunha man polos homes do agresor señororial daquela (Alfonso Sanchez), sendo sustituído como xuíz, pondo o concello en coñecemento do rei o dito malefício¹⁵⁵. En 1441, outro alcalde delata como críme que o quixeran “matar a poder de lançadas e coyteladas”¹⁵⁶. Por último, a un xuíz e a un procurador agraviáronos coninxurias de palabra: “et trouxéronos mal de maas palabras casy desafiações”¹⁵⁷.

Os insultos verbaís dos axentes señoriais, e a grande sensibilidade dos homes do concello contra eles, da cabio da imaxe que estamos a obter duns dirixentes concellais (dos que saíran parte dos dirixentes de 1467) que tiñan un sentimento persoal de agravio contra os señores das fortalezas, que viña non tanto da perda dos seus bens (a pesar de estar maiormente encadrados nas capas sociais ricas, obxecto da rapacidade señororial), como do confrontamento persoal que tiñan, pola súa función ó fronte da cidade, cos axentes señoriais. Por iso aturaban, nos intres de maior tensión, un nivel de presión e ininxurias alén do que lles correspondería como ciudadáns.

Non descartamos que o poder de que estaban investidos supuxera, compensando o devandito, un escudo por ante os malfeiteiros. Emporiso, se cadra, sofren menos cós demais os agravios máis xeneralizados entre os veciños: roubos, feridas, prisións e destrucións. O *Cadro XII* fálanos máis ben de asoballos indirectos, desaires, intimidacións e malas e desafiantes palabaras. A loita entre persoas determinadas que representan poderes desemellantes da pullo á transformación do sentimento de agravio destas vítimas particulares en ira xusticieira antiseñorial (global). Boa parte dos dirixentes irmadiños tiñan motivos persoais, ademais dos xerais, para acaudela-la revolta.

h. 2. O caso do mercader Gonzalvo Rodríguez de Olveda

Para indaga-la parte inherente e a parte inducida da mentalidade xusticiera de revolta dos dirixentes de 1467, escollémo-los dous máis sinalados de Ourense: Nuno Dousende, escudeiro, alcalde maior irmadiño e mailo Gonzalvo Rodríguez de Olveda, mercader, procurador da Santa Irmandade ourensá. Interésanos sobremaneira a biografía deste último.

Atinamos que, pola súa traxectoria, en Nuno Dousende pesaba máis a conciencia antiseñorial de seu; sen embargo, catro días antes da insurrección de 1455: “tomou testemuyo que por raíón que os de cima da iglesia lle biravan sua casa, que estimava des mill

mrs etc.”¹⁵⁸. Ningún quedaba ó marxe do sentimento persoal de agravio, mesmo se hai unha intencionalidade xustificadora na denuncia, como de seguro acontece neste caso.

O procurador irmadiño Olveda é para o noso fin un caso exemplar: a) pertence, nun sentido estricto, á burguesía comercial; b) é un producto da fase de acumulación de agravios, accede en 1467 a funcións dirixentes na cidade, con anterioridade á gran irmadade non parece que detentase cargos no concello, se ben participa nas súas xuntanzas, como testemuña, etc.; c) o 15 de maio de 1467 aliñase co sector de dirixentes da irmadade e do concello que se opón ós derrocamentos no Ribeiro¹⁵⁹.

1448, Gonzalvo denuncia o roubo de 50 mrs. 1454, paga para a encomenda do conde de Lemos 6 mrs pola súa casa na rúa da Barreira, e 7 mrs pola outra casa que tiña na rúa da Pixuteiría. 1455, a casa da Barreira resultou danada polo apedreamento do 1 de xuño dende a igrexa-fortaleza (non consta outro Gonzalvo Rodríguez nesa rúa no padrón do ano anterior, e doutra banda é o costumado que Olveda veña así na documentación, coa profesión de mercader); o provisor pon o 20 de xuño unha querela contra el por dicir que o bispo “avia feito moyto mal (...) et llevado grandes requezas dos vesiños”. 1458, Olveda deu querela a Nuno Dousende do provisor e dos que estaban no castelo Ramiro “que o desafiaran e que lle beberían o sangre e que non crían por Deus, se lle non astragavan a viña, por cinco anos que lle non dese novidade, porque disera que lle cortaría as pernas ás suas bestas, por que las deytaran ena viña” (29 de abril); outra querela porque os do castelo “lle queimaran ata seys ou sete cabaduras de viña de baçello novo acherqua do castello” (4 de maio); aquelloutra contra os mesmos, que na súa viña “aderençaran a hun seu fillo, que á nome Pedro, et a hun seu criado que lle deran con asta tras lo pescoço et aos ditos labradores que deran hua ferrida ena testa con hua lança et a outro labrador que lle deran quatro feridas” (27 de maio). 1466, o 31 de decembro merca unhas casas na rúa dos arcediagos, foreiras ó cabido, por 2.250 mrs. 1467, o 15 de maio consta como procurador da Santa Irmandade¹⁶⁰.

Logo de 1455, a teimosía dos da fortaleza episcopal, por lle facer dano ó noso protagonista, garda evidente relación co seu papel despois, na irmadade. A reacción mental, de forte compoñente emocional, que con seguranza condicionaba ó procurador irmadiño, ¿era compatible coa súa posición de primeiras refractaria á xeneralización dos derrocamentos? Coidamos que si; a decisión solidaria e unanimista contra as fortalezas non é só sentimental, tamén é froito dun pensamento colectivo radical, que calcula e plantea o

derrocamento dos castelos como un obxectivo unitario da movilización popular.

h. 3. Perde-lo que se ten,inxustamente

Os homes do bispo foron botados en 1455 da cidade, encónvándose no castelo Ramiro, dende onde declaran a guerra ós cidadáns. A partir dese momento, o odio da xente do bispo contra os persoeiros da cidade, lévalles a destruír por amolar, sobre todo viñas, mancando a familiares e xornaleiros, ofenderido de palabra ós que tiñan por inimigos perigosos da fortaleza. A confrontación devén persoal; medrando inclusive, respecto do período anterior (*Cadro XII*), os danos patrimoniais contra os burgueses, con ou sen cargo oficial. Así, en 1458, ó rexedor Vasco Gomes lle destragaron tres colleitas de viño seguidas; e a Pedro Lópes da Barreira, que en 1455 estivera da banda do provisor, destrozáronlle unha leira de viña¹⁶¹. O asoballo directo, a destrucción dos bens dos dirixentes, vai perfilando neles unha conciencia de revolta. Conciencia antifortaleza e antisénorial, xurdida da necesidade emocional e material de desagravio que sentían os homes que dirixían a vida social na cidade.

Uns meses antes do estalido de 1467, o mercader Olveda disfruta dunha boa situación económica: incrementa as súas propiedades inmobiliarias mercando máis casas, ¿non contrasta isto coa adversidade que, por causa do fustigamento señorial, ameaza a eito a súa persoa e ós seus bens?

Quen ten algo e o perde inxustamente, porque llo rouban, arreponse contra os señores malfeiteiros por razóns económicas e éticas, procurando o desagravio, atacando o problema de raíz. Estes ricos burgueses que temen –e poden– ficar pobres polos roubos protagonizados por señores na procura da riqueza fácil, asumen unha mentalidade de revolta. Cos pasos adiante e atrás de quen no fondo tamén participa, se ben en menor medida, do repartimento da renda señorial global. Unha grande parte da clase media urbana eran, xa no século XV, detentadores de rendas de foros, a título de intermediarios. Outramente, o grupo social protoburgués que extrae a maior parte dos seus ingresos do comercio –máis que da renda da terra– ten os intereses máis confrontados cun poder señorial violento que corta e impide o tráfico mercantil. Motivos de clase e persoais entrelázanse para explicar o protagonismo de Olveda e da burguesía baixomedieval galega na revolución de 1467 contra as fortalezas.

h. 4. O caso do cabaleiro Alonso de Lanzós

A prepotencia da fracción de cabaleiros e grandes señores de fortalezas conduceulle a esmagallá-los poderes señoriais más débiles. Lope de Salazar deixouno escrito:

En el año del Señor de UCCCCLXVIII [1468] años, se levantaron Ferrand Peres de Andraue, Gomes Peres de los Marines, Pero Pardo, e Sancho de Lancones, e otros caballeros de Galicia, sobre Alonso de Lancones, derribaronle el Castillo de Serante, fueran sobre la Villa e Castillo de las Mestas, en que estaba su muger, e fizieronle gastar todas las virtuallas, hasta que conjeron XC cueros de bueyes que tenjan secos. Dieronse por fanbre, e deribaronlo todo por el suelo, derribaronle el Castillo de Ortigera.

DE COMO ESTE ALONSO DE LANCONES TRAXO CARTA DEL REY PARA FAZER HERMANDAD.

Este Alonso de Lancones fuese en esta sason al Rey don Enriqueto quarto, e traxo provisións del, para faser Hermandades en todo el Reyno de Galizia, así de Labradores como de Fijosdalgo, contra los Caballeros e Señores de Galisia¹⁶².

A data está trabucada: en 1468 non puido ter lugar a agresión señorial contra Lanzós porque estabamos xa no período do poder irmandiño. A demanda de irmandades de Alonso de Lanzós debemos engadila ás outras peticións que fixeron daquela as cidades galegas, sen desbotar que este fidalgo fixese a solicitude en nome dalgúnha delas, ou doutra forma.

O que máis importa agora é o relato de como grandes señores xuntáronse con Andrade para atacar a un cabaleiro, deixándoo sen nada e asediando a súa muller e servidores ata case matalos de fame. Na mentalidade popular, ¿que distingue a agresión (guerra) entre cabaleiros dos agravios que están sempre a denunciar? A condición social dos actores e a desigualdade de forzas. Esta última circunstancia dáse claramente na agresión e desposesión de Lanzós, que ficou ben pobre, sen nada que perder. Unha testemuña (favorable á irmandade) de Tabera, labrador de Lugo, fainos respecto diso unha atinada reflexión dicindo que andivera nas irmandades “un Alonso de Lançós que hera un hidalgo y el testigo no save herico o pobre”, engadindo:

que dicho Alonso de Lançós dice que no podía ser muy rico pues tomaba la compañía de los pobres porque testigo que dice que a los basallos por pobres e los caballeros por ricos¹⁶³.

Esta mentalidade campesiña equipara pobre/ricos con vasallos/cabaleiros, posición ben diferente do punto de vista que adopataban clases medias e campesiños acomodados; pero o que interesa suliñar é a valoración positiva “dende embaixo” que os labradores facían dos fidalgos que se arrimaban ós vasallos, e maila suposición de que o facían por ser tamén pobres. Cadra esta alianza co que nos viña conta-lo fidalgo vasco Lope de Salazar, que sinalaba a intervención (antiseñorial) de Lanzós para face-la irmandade galega: “así de labradores como de Fíos-dalgo, contrá los cavalleros e Señores de Galisia”.

h. 5. Motivacións persoais e colectivas

Alonso de Lanzós, nobre medio vido a menos, capitán da irmandade de 1467 en Lugo, segundo Murguía o máis valente e consecuente dos xefes militares fidalgos¹⁶⁴, asume a causa dos vasallos contra os señores tamén por razóns persoais. A historiografía tradicional ven teimando nos intereses persoais dos cabaleiros (Diego de Lemos, Pedro Osorio, etc.), que escollerón en 1467 o bando popular, como a causa principal desa toma de posición; convén a saber: fixérono por xenreira, inimistade..., cos Andrade, Lemos, Fonseca, etc. Estamos en condicións de aseverar que niso non se diferenciaban dos labradores e pescadores, mercaderes e mulleres, etc., revoltados. Quen non fora agraviado na súa persoa, o fora a través da súa familia ou dos seus veciños, ou receaba selo no futuro de seguir a situación deinxusticia xeneralizada. Os motivos persoais de Lanzós mergullábanse nos motivos colectivos, de semellante factura, da revolta global antiseñorial.

Outra cousa son as diferencias de clase e de mentalidade no interior do bloque social irmandío. Polo de agora cómpre dicir que o sentimento común de agravio, acusado e deplorado pola maioría dos grupos sociais do reino de Galicia, é indispensable pola súa intensidade, duración e xeneralidade, para encomezar a entende-lo levantamento de 1467 e a permanencia da fase militar antiseñorial. O medo das clases medias á perda dos seus pequenos e medianos privilexios e riquezas, os cambios súpetos de fortuna, facían que moitos dos seus membros elixisen en 1467 actitudes antiseñoriais de vanguarda comparables á maioría da poboación vasala.

O resentemento mutuo entre os dirixentes da revolta e os señores ou seus criados, toma forma na longa fase de acumulación de agravios, e agrávase cando os de “embaixo” van logrando resultados, vímolo a seguir dos feitos de 1455 en Ourense. Nun mental colectivo grandemente polarizado entre bos e malos, os líderes, dende o alcalde campesiño ata Alonso de Lanzós, convencidos de

estar a defender unha causa xusta que tiña o favor do rei (e de Deus), tiñan que se sentir áinda máis aguilloados ó seren –ou ter sido– obxecto dos ataques señoriais nas súas persoas. Esas agresións persoalizadas tiñan tres efectos: a) fomentaba a paixón xusticieira e antiseñorial, o radicalismo en definitiva, das persoas en condicións de sumarse, e darlle toda a súa amplitude, á revolta social; b) creaba unhas sonas de homes agraviados nunhas comunidades urbanas e rurais que de seu tiñan colectivamente o mesmo sentimento, orixinado en experiencias semellantes; c) adquirían públicamente a base moral precisa para participar e/ou organiza-lo asalto ás fortalezas. A idea fixa antifortalezas dalgúns elites engadirase á ira popular, sobre todo na primavera de 1467. Nos relatos que fan as testemuñas do preito T-F da toma e derrocamento das fortalezas, predomina o protagonista colectivo e anónimo; nalgunhas declaracions cítase tamén o papel de alcaldes e cuadrilleiros:

- 1) nombraran cadrilleros e alcaldes de hermandad que traian baras de justicia, los quales dichos cadrilleros e alcaldes apremiaban a las otras gentes comunes de la dicha ciudad e de las tierras alderredor della para que se juntasen con la dicha hermandad
 - 2) bio benir mucha gente de azia Pontevedra que dezian que heran los de la hermandad e fueran derrocar a la fortaleza de Lobera (...) benian con la dicha gente de la dicha hermandad, alcaldes y cadrilleros que traian baras de justicia
 - 3) un Joan Dominguez de Liñares, vesinno de la ciudad de Santiago que traxera mucha gente e biniera con ella como alcalde de la dicha hermandad e fuera como alcalde de la dicha hermandad e fuera sobre Junqueras (...)
- Joan Dominguez llamara la gente de la Puebla y ellos fueran con el dicho derrocamiento¹⁶⁵.

h. 6. Riscos físicos

A identificación guerra-violencia e irmandades-paz ten unha base empírica, á parte dos fins subxectivamente pacifistas das irmandades. No seu conxunto a guerra permanente dos cabaleiros causou posiblemente máis mortes e feridas que as revoltas populares e irmandades; en concreto entre os propios cabaleiros e fidalgos. Non por iso as sublevacións sociais estaban exentas, naturalmente, de violencia e de riscos físicos para os participantes. Dos catro mortos habidos na revolta de setembro de 1455 en Ourense, un, Afonso da Prova, pertencia ó círculo social de dirixentes do

concello: "puxaron de cima da torre hun canto e deu en hua perna Afonso da Prova et morreu dela"¹⁶⁶. É bastante probable que a pedra dos homes do provisor non fora dar en Prova por un casual. Afonso da Prova era un xastre (alfaiate); non dos máis pobres, xa que o 2 de xuño de 1455 estaba na lista dos que deron cadansúa dobra para enviar representantes a ver, en Castela, ó bispo e ó rei. O ano anterior (1454) fora Prova procurador do concello; constando en 1455 como testemuña en querelas e acordos do concello. Vencido da rúa de Barreira, encabeza o 1 de xullo a protesta pola fortificación que o provisor facía contra a rúa da Barreira, resultando un dos afectados polo apedreamento de casas que houbo nese día. Co apoio do procurador Nuno Dousende, prosegue a acción legal contra a xente do bispo en prol da reparación dos danos. A súa intervención resolta na insurrección do 20/21 de setembro lle costou a vida¹⁶⁷.

Hai indicios de que algúns nobres practicaron, unha vez rematada a rebelión da Santa Irmandade, certa represión contra algúns cargos directivos desta. Outros dirixentes irmandiños, non obstante, seguirón durante moito tempo exercendo oficios nos concellos cidadáns. Diego de Andrade e o conde de Lemos protagonizaron represalias post-irmandade:

1) si en tierra de algunos señores se llevantaron algunas fortalezas dize el testigo que cree que se las harian hacer a sus basallos por fuerza e porque un basallo de Diego de Andrade que fuera alcalde de la hermandad no quisiera yr a la serbintia de una su fortaleza lo aorcara e questa hes la verdad

2) oio este testigo dezir por publico e notorio al dicho Albaro de Rudal y a sus vezinos quel dicho conde lo tubiera preso en Caldelas e le fiziera pagar quarenta e cinco mill marabedis por aber seido alcalde o cadrillero de la dicha hermandad a queste dicho testigo despues lo bio muchas bezes e dormio en su casa y lo bido que estaba pobre e dezia a este testigo aqui no ay pan ni bino ni ninguna cosa que todo me lo llebo el conde de Lemos¹⁶⁸.

Nun e noutro caso as preguntas fan referencia á reedificación de fortalezas, logo de 1467, sendo a condición de ex-alcaldes irmandiños das víctimas un feito agravante e unha disculpa para os señores agresores, xa que a acción represiva non ten que ver directamente coa revolta de 1467. Por parte de Andrade trátase de reprimir la rebeldía dos vasallos que non querían reedifica-los castelos derrubados cando a irmandade. A dureza da pena amosa que os dirixentes da irmandade seguían a exercer en moitos casos, dalgún

xeito, como tales. Por parte de Lemos, trátase tamén dunha malfeitoría vulgar de prisión con rescate dun home rico; o precio subira un 25% respecto do máis alto rescate imposto antes da Santa Irmandade (*Cadro XI*). O conde de Lemos pretende ademais, prendendo ó ex-alcalde irmandiño, escarmentar, fabricar un contexto intimidatorio que faga doida a reedificación das fortalezas.

h. 7. Conclusión: comunidade de agraviados

En liñas xerais algo que teñen en común os grupos sociais que forman a base da Santa Irmandade é o sentimento de agravio peante os males das fortalezas. Sobre esa base moral a irmandade chegará a atraer mesmo a individuos que participaron, ou se beneficiaron, das malfeitorías. A praxe malfetaora traza unha liña divisoria no interior da clase señorial, entendida nun sentido amplio e obxectivo.

Nun segundo nivel de análise, a comunidade mental entre dirixentes e dirixidos do movemento irmandiño estaba cimentada nunha experiencia parecida: víctimas duns mesmos agresores, membros das asambleas e das unidades militares da irmandade, e posibles obxectivos da represión señorial, despois. Este é un factor a ter en conta para calibra-lo pulo e permanencia da revolta.

Funcionaba unha fraternidade real, que facía honor ó nome da institución: "irmadade". Unha das dimensións da Santa Irmandade vén se-la actuación como comunidade de agraviados, o que aminguaba a distancia entre os órganos do poder irmandiño e a xente común, e coadxuvaba a aminorar as contradiccións e diferencias entre as clases e grupos que constituían o bloque irmandiño.

que se realizou no período de 1450-1467. A mentalidade colectiva que se manifestou nese período, amentalidade xusticieira, é o resultado da reacción social que se produziu contra as fortalezas e os cabaleiros. A mentalidade xusticieira é unha mentalidade que se caracteriza por unha forte vontade de xusticia, de vinganza e de rexeitación das autoridades establecidas. Esta mentalidade é resultado da situación socioeconómica da época, na cal os campesiños estaban sujeitos a un sistema de explotación feudal que os privaba de muitos dos seus direitos e lles imponía un peso fiscal exorbitante. A mentalidade xusticieira é tamén resultado da situación política da época, na cal os campesiños estaban sujeitos a un sistema de explotación feudal que os privaba de muitos dos seus direitos e lles imponía un peso fiscal exorbitante. A mentalidade xusticieira é tamén resultado da situación política da época, na cal os campesiños estaban sujeitos a un sistema de explotación feudal que os privaba de muitos dos seus direitos e lles imponía un peso fiscal exorbitante.

A mentalidade xusticieira é tamén resultado da situación política da época, na cal os campesiños estaban sujeitos a un sistema de explotación feudal que os privaba de muitos dos seus direitos e lles imponía un peso fiscal exorbitante. A mentalidade xusticieira é tamén resultado da situación política da época, na cal os campesiños estaban sujeitos a un sistema de explotación feudal que os privaba de muitos dos seus direitos e lles imponía un peso fiscal exorbitante. A mentalidade xusticieira é tamén resultado da situación política da época, na cal os campesiños estaban sujeitos a un sistema de explotación feudal que os privaba de muitos dos seus direitos e lles imponía un peso fiscal exorbitante.

VI. CONCLUSIÓN

Poderíamos sintetizar a ligazón da xusticia, no nível das mentalidades colectivas, coa Santa Irmandade de 1467 e os seus feitos, aseverando que unha comunidade de agraviados de ampla base social, se organizou e puxo en camiño contra as fortalezas, defendendo e esixindo xusticia. A loita irmändiña contra a falta de xusticia define unha mentalidade xusticieira: un dos principais compoñentes da mentalidade revolucionaria de 1467.

1. Mentalidade xusticieira irmändiña

Da nosa procura sobre fontes documentais tárzanse, de primeiras, dousas conclusóns, abofé claras.

A) Existe unha correspondencia entre a realidade delictiva e agravante que daquela viña das fortalezas e dos cabaleiros, e a queixa teimosa, contra os males e danos que recibían, dos protagonistas de 1467. Tódolos datos e series manexados, para o período 1450-1467, remítennos ó seguinte: non hai falseamento de feitos nos laios das víctimas das agresións. Sabémolo: a) pola contía dos delitos que atopamos nas querelas e nas denuncias; b) pola gravidez das consecuencias das malfeitorías para as persoas, os seus medios de vida e patrimonios; c) pola reiteración dos agravios, ata se trocaren en costumes; d) pola extensión e diversidade dos grupos e clases sociais agredidos: dun ou doutro xeito, a maior parte dos veciños do reino de Galicia considerábanse agredidos e consentiron a revolta ou participaron nela. A reacción xusticieira da xente está documentalmente xustificada. O que non quita para que, en ocasións, os de "embaixo" puxesen por diante as connexións delictivas (reais) das fortalezas, dos señores e dos axentes señoriais: para lexitimiar reivindicacións e intereses antisensoriais, e procura-lo máximo de consenso social contra a clase dirixente malfeitora.

B) A través da mentalidade xusticieira exprésanse ideas, sentimientos e imaxes que teñen unha carga máis subversiva: o odio contra tódalas fortalezas e a oposición de clase contra tódolos señores. Factores mentais de revolta que se manifestan de xeito directo nas fontes, sobre todo nas coetáneas. Polo lugar central das relacións (sociais) de xusticia no feudalismo, as contradiccións dos vasallos cos señores e as súas fortalezas, convertíanse axiña en problemas (sociais) de xusticia, dando corpo a unha sensibilidade popular anti-aldraxe.

a. *Do sentimento de agravio á acción colectiva pola xusticia*

A mentalidade xusticieira predispón á acción para facer observar-la xusticia infrinxida. Dícía a xente da irmandade que se levantarán: “por bien del dicho Reino de Galicia y por quitar las muertes y robos que se azian en aquel tiempo”¹. A acción contra as fortalezas, foi precedida dun razonamento colectivo, dun encadeamento lóxico de xuicios que levou á conclusión de colle-las armas. Este estado intelectual característico deste momento xusticieiro (fase dos derrocamentos) da evolución mental colectiva, supón un cambio mental: da actitude pasiva á actitude activa, da forma de expresión negativa á forma de expresión positiva. A idea de pasar á acción, prendeu na xente, asemade, pola imaxe de forza irresistible que acompañou os primeiros pasos da Santa Irmandade, dando forma mental e material a unha sensación de invencibilidade.

Na fase de acumulación de agravios, non agroma esa sensación colectiva de invencibilidade: pesa moito a maneira de pensar pragmática e fatalista que aconsellaba certa pasividade (salvo as revoltas locais, en concreto nas cidades e vilas, que serviron de ensaio para 1467). Este razonamento pasivo coexistía, na mentalidade popular pre-irmandiña, co sentimento colectivo de agravio: un estado afectivo que permanece alén da reacción ética que o provocou. O sentimento de agravio non é ainda a mentalidade xusticieira, ten moito de actitude negativa, de rexacemento: compatible coa subxectivación colectiva dunha relación de forzas desfavorable que imposibilita a xeneralización, fóra de pequenos círculos, da mentalidade de revolta..., ata a primavera do 67.

Do sentimento de agravio acumulado pásase, na fase insurreccional, á ira popular contra as fortalezas. Trátase dun estado afectivo más intenso e más duradeiro có simple sentimento de agravio. Ten a ira, como tódalas paixóns, unha propiedade peculiar: está orientada cara a un obxectivo exclusivo, e chama a saír da pasividade para acadalo.

Os participantes na revolta da Santa Irmandade tiñan claro

que, para quitar mortes e roubos, era preciso derrocar as fortalezas. Razonamento activo, compatible e complementario coa ira colectiva contra as fortalezas. A mentalidade xusticieira de revolta tiña dúas partes, caras dunha mesma moeda: unha ira desmedida contra os niños dos malfeitos, e unha lúcida consciencia de masas de que destruíndo estes, ademais do desagravio, conseguíanse pór fin ós males e danos que sufrían, indo ó fondo das causas materiais que os producían. A intensidade da ira e a fondura da consciencia social anti-fortalezas, (expresión correcta da conciencia antiseñorial): explica, xunto co éxito dos primeiros derrocamentos, que a fase militar durase un ano, e dous anos o poder da irmandade, en total, incluso ata despois de que desaparecese en Castela.

b. *Radicalidade da situación da xusticia no campo*

As cidades, polo común rodeadas de murallas e fortificadas, viñan ser círculos de seguridade, en comparanza coa situación de falta de xusticia e de paz nos camiños públicos, no despoboado, nos montes: no espacio rural que caracteriza a meirande parte da Galicia do século XV. De ter que asimila-la visión do mundo urbano e do mundo rural á concepción popular bipartita, poñeriamos-las cidades co conxunto mental pobo-xusticia, e a despoboado co conxunto mental fortalezas-señores...

Na fase de acumulación de agravios, vimos como os de Ourense, controladas as fortalezas interiores gracias á revolta de 1455, vén traslada-lo centro de gravedade do problema da míngua da xusticia e da inseguridade: fóra da cidade; iniciándose unha confrontación da cidade coas fortalezas exteriores (castelo Ramiro, Sobroso,...).

Para todo o reino de Galicia, o estudio cuantitativo ensinounos: a) que a maior parte dos delitos acontecen no medio rural, mesmo cando as víctimas son veciños de cidades e vilas; b) que os delitos que deciden os primeiros postos da xerarquía de agravios son de tipo rural, roubo de gando e rescates dende as fortalezas; c) que os más dos individuos e forzas sociais agredidas, son veciños de aldea e campesiños; d) que as bases utilizadas polos malfeitos señoriais para lanzaren ataques contra a xente común, as fortalezas, son maiormente de ubicación rural. Hai razóns para pensar que, neste período, no campo é onde botaron más raíces: o sentimento antifortaleza de agravio, a visión antiseñorial da xusticia, e tamén as actitudes defensivas e fatalistas, que tantas veces preludian os momentos de radicalización social. Outramente, o crispamento das relacións de xusticia entre campesiños e señores, ¿non é un aspecto máis da agudización da conflictivididade, entre as clases fundamentais, cara a mediados do século XV?

Nun terreo tan propicio tiña que prender, de seguida e con forza, o efecto detonante da formación da Santa Irmandade. As cidades protagonizan a fase de constitución da Santa Irmandade: petición de irmandades a Enrique IV, recepción das cartas de aprobación, asemblea constituínte, execución da nova xusticia, etc. Os xefes da irmandade das cidades, éranos tamén de toda a provincia (bispedo ou arcebispado). Pero os más castigados polas malfeitorías e demais causas aducidas para a chegada da Santa Irmandade xusticieira: ¿serían os más impactados polas actitudes de espera milenaristas, pola sensación de invencibilidade, os más desexosos de acometelas forzas do mal? Coidamos que sí.

Temos para nós que no cambio de fase que leva ós derrocamentos, houbo unha participación sobranceira dos campesiños. O 15 de maio de 1467, cando parte da irmandade da cidade se enfrenta ós derrubamentos do Ribeiro, puido non ser un caso illado. A nosa tese é que na primavera de 1467 a mentalidade de revolta no seu máximo grao (insurreccional), xeneralizouse máis ben do campo á cidade. Cuestión que cumpría, non obstante, comprobar e precisar mellor, ampliando a base documental empregada.

A autonomía mental que require a iniciativa dende "embaixo" é, de seguramente, máis doada de pór en práctica canto máis desinformada e marxinada dos centros do poder político estivese a xente actuante. Alén diso, as forzas mentais que interveñen a partir de abril de 1467, radicalizando o movemento irmandiño, son de primeira aplicación no mundo rural e campesiño: insoportabilidade de agravios e rendas señoriais, necesidade de uso do dereito de defensión, multiplicación do pulo revolucionario conforme se derrocan fortalezas, gañan batallas e fan fuxir ós grandes cabaleiros. A loita contra as fortalezas era, ante todo, cousa dos propios campesiños vasalos: o éxito dos derrocamentos masivos ten na clase campesiña o seu principal beneficiario.

c. Pulo xusticieiro da mentalidade de revolta

Xusticia versus señores e fortalezas. Destes tres componentes sinalados da mentalidade irmandiña de revolta: o primeiro cítase adoito en positivo, estoutros dous a modo de rexeitamento, como integrantes do conxunto mental negativo.

A mentalidade xusticieira é inseparable da actitude anti-fortaleza e da conciencia antiséniorial. Forman un todo só desmontable a efectos da análise do investigador. A mentalidade xusticieira é antifortaleza e antiséniorial, por definición, en 1467. Velaquí por que falamos no noso texto de fusión de mentalidades. Fusión que dá lugar, en total, á mentalidade de revolta: cada aspecto desta, toma

forma e entra en contacto cos demais, de xeito autónomo, movéndose no seu propio contexto social e mental.

A actitude campesiña e popular cara ás fortalezas, decote punto de referencia do sentimento de agravio (de alí saíran os malfeitos), é asemade a forza material disuasoria dos señores, que mantiña ós vasalos na pasividade fatalista. Pero trócase, en abril, na idea fixa que acende a ira da comunidade de agraviadoss, e ilumina o vieiro para rematar por sempre xamais con roubos e maleficios. A mentalidade xusticieira, sen eses obxectos materiais sobre os que concentrar á acción colectiva (torres, castelos e casas fortes) malamente se podería desenvolver ata o punto sen retorno da insurrección.

As fortalezas eran a imaxe física do mal; contrapunto imprescindible para: a) dar un obxectivo unificador á mentalidade xusticieira no conxunto do reino de Galicia; b) coadxuar á permanencia dun estado afectivo e intelectual colectivo radical, alén do intre do levantamento armado de abril; c) calibra-lo resultado positivo ou negativo da revolta, dende o punto de vista dos seus protagonistas. A mentalidade xusticieira medrou contra as fortalezas.

A visión popular da xusticia dos señores pasa de constata-la incapacidade destes para facela cumplir e mante-la paz para todos, a velos converter a eles mesmos, e a seus homes, nos maiores malfeitos, especializados nos delitos persoais máis inxuriosos e nos delitos patrimoniais máis cuantiosos. Na fase de acumulación de agravios: a confusión entre roubos e tributos, agravios e novas imposicións, é grande. Moitas agresións señoriais son represalias polo impago de rendas. Moitos delitos señoriais son formas extraordinarias de detracción do excedente económico, nun contexto de reseñorización que acode sen recato á violencia para fazer fronte á crise das rendas señoriais. Os señores que se mantéñen no cumio da xerarquía feudal galega, ou acceden a el pola forza, son aqueles ricos ladróns, que dicía unha testemuña. A fin de contas, os delitos denunciados como causas da revolta, teñen case todos eles connotacións antisénioriais, por seren rendas forzosas encubertas, ou froito directo dos conflictos e loitas de clase entre vasalos e señores. Por iso non nos extrañou que as testemuñas do preito T-F non citasen doadamente, entre as víctimas dos maleficios por mingua de xusticia, a membros, laicos ou eclesiásticos, da clase señorial. En resumen, o carácter antiséniorial da mentalidade xusticieira de 1467 está omnipresente, se ben corresponden ambos a dúas dinámicas sociais e mentais que van xuntas pero responden a identidades e discursos diferentes. O paralelismo e a maior interacción entre a mentalidade xusticieira e a conciencia antiséniorial, dáse como resulta da suba da tensión social na Galicia pre-Irmandiña.

Onde se ve a autonomía das concepcións populares é na ausencia dos delitos políticos e relixiosos, que afectaban directamente á monarquía e a igrexa, nas denuncias notariais e ata nas exposicións de motivos, que lemos nas fontes narrativas, do levantamento da Santa Irmandade do reino de Galicia. ¿Quere isto dicir que tiveron pouco que ve-lo rei e a relixión na formación e realización da mentalidade xusticieira irmandiña? Tiveron moito que ver. A fe e a piedade relixiosa tan presente na mentalidade popular baixomedieval, non aparecen tanto como a denuncia de agravios feita polos testemuños de 1526-1527, porque o esforzo de lexificación e legalización do movemento (antiseñorial) concentrábase ante todo ó redor das relacións de xusticia.

O papel da actitude popular ante o rei seguiu outra vía. Os rebeldes erguen a bandeira do rei, en 1467, contra fortalezas e cabaleiros, porque: a) idealizaban a súa figura como rei xusticieiro, en especial os sectores populares menos informados; monarquismo ideal salientado pola ausencia longa dos reis de Castela de Galicia; b) Enrique IV apoiaba politicamente a irmandade galega, porque a autorizara e porque esta estaba formalmente da súa parte na pugna co seu irmán D. Alonso; se cadra por iso se inhibiu ante os chamados excesos dos irmandiños. O rei formaba parte do conxunto dos bos, xunto co pobo e coa xusticia.

Logo, en 1526-1527, os representantes de Fonseca e a maior parte das testemuñas: así como podían pasar sen cita-lo carácter sagrado do levantamento, corrían a teimar que a revolta tivera a aprobación de Enrique IV. Iso sí que tiña que ver coas relacións de xusticia. Se non demostraban que tiveran o permiso real para derrocá-las fortalezas: podían faceríles paga-la súareedificación ás propias testeiuñas e a seus veciños.

Por regla xeral, algúns dos compoñentes da estructura mental irmandiña remanecen na memoria colectiva máis (sensibilidade xusticieira, actitude contra as fortalezas, monarquismo ideal), e outros menos (conciencia antiseñorial, providencialismo), por razóns que poden non cadrar. Tema este que obrigaría a una análise máis detida.

2. Límites e resultados metodolóxicos

O obxectivo que nos marcamos de estudiadas mentalidades colectivas más cás ideoloxías formalizadas das élites, a partir de fontes notariais e xudiciais, en relación co levantamento de xentes de 1467, ¿en que grao o conseguimos?

Se pescudarámoo-la ideoloxía política, relixiosa ou filosófica dos protagonistas irmandiños: nunca entenderíamo-lo porque

mental da revolta, abofé. Pero non sobraría, completa-lo descuberto, o que pensan e sinten as xentes comúns, cun exame do pensamento dos grupos cultos que participan na revolución de 1467, e a súa relación coa mentalidade da maioría.

A mentalidade que vimos de resumir identifica as clases subalternas da Galicia do século XV, outro dos nosos obxectivos, por mor das fontes utilizadas e da nosa inquedanza por adopta-lo punto de vista mental popular.

O tema (agravios) e as fontes principalmente usadas (notariais) teñen a virtude de salienta-lo protagonismo daquelas víctimas das malfeitorías, que cando teñen nome e apelidos, son polo regular xente acomodada, os que máis tiñan que perder, os más preferidos polos malfeiteiros na procura de dñeiro ou bens patrimoniais. Así sabemos do interese e da participación na revolta de mercaderes, campesiños ricos e propietarios, non só polos cargos que ocupaban na Santa Irmandade, tamén porque entendemos mellor as súas razóns éticas e sociais para intervir activamente na rebelión. Non é pouco ir dilucidando isto.

Nembargante, este tema e estas fontes teñen os seus límites, xa que deixan na penumbra os casos particulares dos seguintes sectores: A) os que non teñen nada para ser roubados, campesiños sen terra e sen gando, oficiais, en suma, a maioría do común; B) os que se vencellan á irmandade por outros motivos, alén dos posibles agravios recibidos (sempr en menor grao e por diferentes motivos cós populares), a baixa e media nobreza; C) os grupos eclesiásticos, sobre todo os non-urbanos, que non asoman abondo nas fontes notariais e xudiciais que acabamos de tratar, a pesar de que como ben sabemos foron, ás veces, víctimas predilectas da rapacidade señorial. Sectores que esixen, todos eles, para aprehendérmos -a súa aportación á mentalidade de 1467, e como viviron aquel período de revolta: outros temas, outras fontes e outra investigación. Niso estamos.

A complementación documental que fixemos, con fontes coetáneas e non notariais, serviu-nos para contrasta-las conclusións que íamos obtendo, traballando coas querelas de Ourense e co preito Tabera-Fonseca. En ámbolos casos os resultados son concordantes. Tamén o que tiramos do estudio cuantitativo e dos datos cualitativos; cando seguimos na redacción un criterio xenérico (Capítulo IV) ou temático-descritivo (Capítulo V): sacamos ensinanzas que acaban converxendo. A relativa diversidade de fontes e métodos empregados, permitiúenos: confirmalo esencial en canto ó rol dos agravios e da xusticia na mentalidade de revolta e nos acontecementos de 1467, e descubrir novos aspectos e complexidades mentais e sociais, precisando o alcance doutros xa coñecidos. Corrobó-

rase así a necesidade de diversificar fontes e métodos na historia das mentalidades para non caer nin na simpleza de criterio nin na traducción a épocas ben pretéritas das nosas mentalidades de hoxe.

APÉNDICES

APÉNDICE 1: Visitas e ausencias dos reis de Castela e León referentes ó reino de Galicia.

A. TÁBOA DAS VISITAS*

anos	rei	motivos
1058, 1064	Fernando I	devoción a Santiago
1065		guerra con Portugal
1065-1071	Garcia I	xusticia e governo
1071, 1087, 1090	Alfonso VI	guerra civil
1112-1120	Urraca	xusticia e governo
1127, 1137, 1138	Alfonso VII	guerra con Portugal
1155-1170, 1182	Fernando II	devoción a Santiago
		xusticia e governo
1188-1194	Alfonso IX	guerra con Portugal
1197-1201		guerra civil
1204-1230		devoción a Santiago
1231, 1232	Fernando III	xusticia e governo
		guerra con Portugal
		devoción a Santiago
		xusticia e governo

* Cando as visitas se suceden nun prazo inferior a 2 anos, utilizámo-lo guión.

anos	reis	motivos
1281	Alfonso X	xusticia e goberno
1286, 1291	Sancho IV	devoción a Santiago xusticia e goberno
1331, 1345	Alfonso XI	devoción a Santiago xusticia e goberno
1366	Pedro I	guerra civil xusticia e goberno
1356, 1366	Enrique II	guerra con Portugal devoción a Santiago
1369, 1372		xusticia e goberno
1376		devoción a Santiago
1486	Reis Católicos	xusticia e goberno
1506	Juana I	xusticia e goberno
1520	Carlos I	xusticia e goberno

B. TÁBOA DAS AUSENCIAS

anos	total	reinados
1090-1112	22	Alfonso VI, Urraca
1127-1137	10	Alfonso VII
1138-1155	17	Alfonso VII
1170-1182	12	Fernando II
1232-1281	49	Fernando II, Alfonso X
1291-1331	40	Sancho IV, Fernando IV, Alfonso XI
1331-1345	14	Alfonso XI
1356-1366	10	Pedro I, Enrique II
1376-1486	110	Enrique II, Juan I, Enrique III, Juan II, Enrique IV, Reis Católicos
1486-1506	20	Reis Católicos
1506-1520	14	Juana I, Felipe I, Fernando o Católico

C. TÁBOA DE PRESENCIAS CONTINUADAS*

anos	total	reinados
1065-1071	6	García I, rei de Galicia
1112-1120	8	Urraca
1155-1170	15	Fernando II, rei de León
1188-1230	42	Alfonso IX, rei de León

D. FONTES UTILIZADAS

- 1.-*Anales Castellanos*, tesiña inédita, Dto. Historia Medieval, Universidade de Santiago.
- 2.-C. BARREIRO BARREIRO, *Itinerario de Enrique II*, tesiña inédita, Dto. Historia Medieval, Universidade de Santiago.
- 3.-E. CAL PARDO, *El monasterio de San Salvador de Pedroso. Colección documental*, A Coruña, Dep. provincial, 1984.
- 4.-X. CARRO, A pelegrinaxe ao Xacobe de Galicia, Vigo, Galaxia, 1965.
- 5.-*Diccionario de Historia de España*, Madrid, Alianza Editorial, 1979.
- 6.-E. DURO PEÑA, *Catálogo de documentos reales del Archivo de la Catedral de Orense (844-1520)*, Barcelona, Instituto de Historia Medieval, Universidade, 1972.
- 7.-E. DURO PEÑA, *El monasterio de San Pedro de Rocas y su colección documental*, Ourense, Instituto "Padre Feijoo", 1972.
- 8.-E. DURO PEÑA, *El monasterio de San Esteban de Ribas de Sil*, Ourense, Instituto "Padre Feijoo", 1977.
- 9.-J. GARCÍA ORO, *Galicia en la baja edad media. Iglesia, señorío y nobleza*, Santiago, Bibliófilos Gallegos, 1977.
- 10.-J. GONZÁLEZ, *Regesta de Fernando II*, Madrid, CSIC, 1943.
- 11.-J. GONZÁLEZ, *Alfonso IX*, tomo II, Madrid, CSIC, 1944.
- 12.-E. GONZÁLEZ LÓPEZ, *Historia de Galicia*, A Coruña, La Voz de Galicia, 1980.
- 13.-A. LÓPEZ FERREIRO, *Historia de la S.A.M. Iglesia de Santiago de Compostela*, tomos II, III, IV, V, VI, VII e VIII; ed. fac-símil, Santiago, Sálvora, 1983.

* No derradeiro caso cómpre intercalar dúas ausencias de tres anos.

- 14.-A. LÓPEZ PELÁEZ, *El señorío temporal de los obispos de Lugo*, tomo II, A Coruña, 1897.
- 15.-A. RODRIGUEZ GONZÁLEZ, *Itinerario del rey Pedro I de Castilla*, inédito.
- 16.-L. SÁNCHEZ BELDA, *Documentos reales de la edad media referentes a Galicia*, Madrid, Ministerio de Educación Nacional, 1953.
- 17.-J. TORRES FONTES, *Itinerario de Enrique IV de Castilla*, Murcia, CSIC, 1953.
- 18.-E. VEDIA, *Historia y descripción de la ciudad de La Coruña*, A Coruña, Instituto "Jose Cornide", 1975.
- 19.-J. VIADER SIERRA, *El archivo del monasterio de Santa Clara de Santiago y estudio de su documentación durante el siglo XV*, tesis inédita, Dto. Paleografía, Universidad de Santiago.
- 20.-B. VICETTO, *Historia de Galicia*, tomos IV, V e VI, Ferrol, 1872; ed. facsímil, Lugo, Alvarellos, 1979.

APÉNDICE 2: Querelas de delitos presentadas ante o concello de Ourense nos anos: 1432-1459 e 1484.

Data	Tipo	Lugar	Víctimas	Agresores
<u>1432</u>				
19 maio	roubo	camiño real	veciño	homes de Cadórniña
10 agosto	feridas	—	veciño (rexedor)	Afonso Sánchez
25 agosto	desfixo obra	cidade	veciño	provisor do bispo
12 outubro	roubo	señorío de Santiago	veciño	malfeitor
<u>1433</u>				
3 maio	prisións	—	veciño	Afonso Sánchez do castelo de Alván
10 xuño	prisión débeda	feira de Medina	veciño	Afonso Sánchez
9 xullo	prisión débeda	arcebispo Santiago	veciño	concello de Santiago
<u>1438</u>				
13 maio	-roubo -ameazas de morte	Camiño Santiago-Ourense	balesteiro do rei	malfeitor
16 maio	roubo	á par de Cea	veciño de Santiago	homes de Pedro Ougea, escudeiro do Conde de Santa Marta
29 maio	roubo	Sestegos	veciño do arcebispo	malfeitor

Data	Tipo	Lugar	Víctimas	Agresores
8 xuño <u>1441</u>	apoderamento de bens aforados	cidade	veciños	cabido
12 abril	-ameazas de morte -inxurias -violacións -prisións -incendio na cidade	cidade	veciños (rexedores)	Rui de Sandoval, home do provisor
<u>1442</u>				
12 abril	-prisión por monte -roubo	cidade	veciños (crego)	malfeitor (Juan de Borrajeiros)
15 abril	-agravios a xudeus -feridas	cidade	veciños (procurador, xudeus, mulleres)	P.D. Cadórniga
18 abril <u>1443</u>	roubo	—	dona do arcebispoado	malfeitor
16 febr.	roubos	xulgados de Sobrado e Moreiras	—	malfeiteiros
9 xullo <u>1444</u>	prisións	cidade	veciños de Santiago	malfeiteiros
23 febr.	prisións	cidade	veciños (alcaldes)	homes do provisor
<u>1446</u> abril	-roubos(12), -tributo -inxurias	camino do rei	veciños (procurador), coengo -labradores -mercaderes	homes do Castelo Ramiro

Data	Tipo	Lugar	Víctimas	Agresores
27 abril	roubos	—	veciño	Álvaro de Taboada, escudeiro do Conde de Lemos
11 novemb. <u>1448</u>	roubo	—	veciño (alcalde)	homes do C. Ramiro (Cadórniga)
25 maio e 27	lista de roubos	-cidade -arredor do castelo -camiño	veciños (mulleres, crego)	-homes do provisor -homes de Álvaro de Taboada -homes que estaban no cerco do C. Ramiro
<u>1449</u> 5 out.	-prisións -débeda	—	veciños	-castelo de Alariz do convento de S.ª Clara
7 out.	-prisións -débeda	aldea	labradores	-Diego de Lemos -Diego de Lemos
<u>1454</u> 5 marzo	-tributos -oficios do concello	cidade	veciños	bispo Pedro Silva
<u>1455</u> 26 xaneiro, 2 febr., 16 feb.	escrito de agravios sen presentar males	cidade	veciños	bispo P. Silva
2 abril	—	—	-veciños -mercaderes	Munio Pallares, escudeiro
9 xuño	saetas sobre casas	cidade	veciños (arcediago)	igrexa
12 xuño	roubo	Castromaior	veciño de Betanzos	M. Pallares, escudeiro

Data	Tipo	Lugar	Víctimas	Agresores
12 xuño	roubo	igrexa de Torresellas	veciños	malfeitor
16 xuño	tributo	cidade	veciños	bispo P. Silva
1 xullo	apedreamento de casas	cidade	veciños	os da igrexa e pazos do bispo
2 xullo	tomou herdades e fixo agravios	cidade	veciños	bispo P. Silva
25-26 xullo	roubos	cidade	veciños do reino de Galicia	malfeitor (aforcado)
26 xullo	-casas apedreadas sen reparar -tributo -inxurias	cidade	veciños	-bispo -Castelo Ramiro
6 agosto	tributos e rendas (foros e pan)	cidade	veciños	bispo
15 setemb.	-apedreamento -asaeteamento -feridas	cidade	veciños (rexedor)	igrexa e pazos do bispo
16 setemb.	-apedreamento de casas -asaeteamento -morte de home	cidade	veciños	igrexa e pazos do bispo
19 setemb.	-mortes de homes -incendio de casas	cidade	veciños	-C. Ramiro -igrexa e pazos
23 outub.	roubo	coutos do bispo	labradores	igrexa
15 decemb.	-roubos -feridas	camiño	veciños (arcediago)	C. Ramiro
<u>1456</u>				
5 xuño	roubos	Chantada	mercaderes franceses	malfeiteiros
22 xuño	fuxida de preso	cidade	veciños	-malfeitor -C. Ramiro
29 xullo	feridas	cidade	veciña	malfeitor

Data	Tipo	Lugar	Víctimas	Agresores
<u>1457</u>				
23 abril	roubo	camiño real	mercaderes zamoranos	malfeitor
25 agosto	prisións para roubar	fóra da cidade	veciños	meirinos de Roucos e Cabadoso
<u>1458</u>				
31 xaneiro	-roido -morte de home -ruptura de tregua	camiño da Barreira	veciños	homes do provisor
3 febr.	-roubos a mulleres -prendas -prisión para r. -feridas -ameazas de morte	-cidade -fóra	veciños	homes do provisor no Castelo Ramiro
8 febr.	portádego contra dereito	Tamallancos	-veciños -veciño de Santiago	Suero de Vilamarín, meirino do Conde S.ª Marta
25 febr.	-roubo da horta -inxurias	Ouçande	veciños	homes do provisor no C. Ramiro
marzo	roubos	Esgos	veciños	Juan de Sandoval, fidalgo
1 marzo	roido	cidade	veciños	homes do provisor
13 marzo	-roubos -bofetadas	camiño	veciños	malfeitor
18 marzo	roubos	cidade	veciños (muller)	mozos de Juan de Sandoval
29 abril	intento de violación	viñas	veciña	home do provisor
29 abril	-estragan viñas -ameazas de morte	viñas	veciños	homes do provisor no Castelo Ramiro
1 maio	-feridas -vontade de matar	viñas	veciños	homes do provisor no Castelo Ramiro

Data	Tipo	Lugar	Víctimas	Agresores
4 maio	incendio de viñas	viñas, cerca do castelo	vecinos (P. Lópes da Barreira)	homes do provisor no Castelo Ramiro
22 maio	vontade de mantar feridas	San Cibrao (boda)	vecinos (P. Lópes)	malfeiteiros
26 maio	feridas	viñas	labradores dunha veciña	homes do provisor
27 maio	feridas	viñas tralo castelo	labradores dun veciño	homes do provisor no Castelo Ramiro
27 maio	-feridas -roubo	camiño	vecinos	homes do provisor
28 maio	-prisión -rescate -morte	camiño da feira de Medina	vecinos	homes do provisor
31 maio	-prisión por monte -rescate -roubo	camiño da feira de Medina	vecinos	homes do provisor Castelo Ramiro
xuño	matadores que andan pola cidade	cidade	vecinos	malfeiteiros
8 xuño	-roubos -feridas	regueiro de S.ª Cruz	vecinos	os de castelo Ramiro
9 xuño	feridas	camiño	veciño que trae carga	homes do provisor
12 xuño	-feridas -roubos	viña do couto	labradores a xornal	homes do provisor que saían do castelo
1 xullo e 2	-prisión por monte -tormento no río -rescate -ameaza de cortar membros	camiño da feira de Vilanova das Infantas	vecinos	homes do provisor
9 xullo	-estragan novidades de viño -estragan viña	viñas cerca do castelo	vecinos (Pedro Lópes)	os de C. Ramiro
26 agosto	roubo	"de dentro da cidade"	escudeiros do C. Benavente	malfeitor, veciño

Data	Tipo	Lugar	Víctimas	Agresores
6 decemb.	roubo	camiño	mercaderes	malfeiteiros, veciños
<u>1459</u>				
19 abril	males e danos, represalias e rescates	camiños reais	-veciños -mercaderes	Diego Sarmiento dende C. Sobroso
10 maio	débeda por retención da igrexa	cidade	veciños	bispo
<u>1484</u>				
24 febr.	ameaza de agresión	cidade (igrexa)	veciños	malfeiteiros
6 marzo	vontade de matar	cidade	veciño, (meirino dos coutos)	Álvaro de Bueyros
22-23 marzo	feridas	cidade	veciño, criado do rexedor	malfeitor
17 abril	vontade de matar	no campo, caso de irmandade	veciño, meirino	nomes de Alonso Días

APÉNDICE 3: Táboas dos agravios concretos denunciados polas testemuñas do preito Tabera-Fonseca, e dos prezos esixidos nos rescates.

TESTEMUÑA	CATEGORÍA SOCIAL	TIPO DE DELITOS	VÍCTIMAS	LOCALIZACIÓN	INCLUSIÓN		
					CABALEIROS	FORTALEZAS	AXENTES SEÑORIAIS
1. <i>Ruí Fernández o vello</i>	-prateiro de Santiago	-prisión	-vecino de Santiago (n)	-rural	—	-Rocha Forte	—
2. <i>Alfonso de Piñeiro</i>	-labrador	-tormento no río -rescate	-vecino de S. Finz (n) -vasalo do arcebispo	-rural	-Suero Gómez	-Ínsoa	-negro
3. <i>Fernán de Ruán</i>	-labrador	-prisión -rescate	-tío da testemuña (n)	-rural	—	-Rocha Forte	-peóns
4. <i>Gonzalo de Cardeleiro</i>	-escudeiro de Malpica	-prisión -rescate	-vecina de Santiago (n) -testemuña (n) -vecinos de Noia e Muros	-rural	-García Martínez de Barbeira	-Outes	-15 ou 20 homes armados
5. <i>Bartolomé de Sigueiro</i>	-mercader de Pontevedra	-prisión -rescate	-vecinos de Pontevedra (n)	-rural	-Pedro Álvarez de Soutomaior	—	—
6. <i>Ruí de Fontañá</i>	-pescador de Lérez	-prisión -rescate	-vecino cabe M. Sacro, avó da test. (n)	-rural	—	-Rocha Forte	-casteleiro
7. <i>Juan de Bascóns</i>	-vecino de Betanzos	-prisión -rescate	-home rico	-rural	-Sancho de Ulloa	-Sanjurjo de Abeancos	-Alde García de Remisil -peóns
8. <i>Nuño Vázquez de Loureiro</i>	-vecino de Betanzos	-prisión -roubo	-vecinos de Betanzos	-rural	-Gómez Pérez das Mariñas	—	—
9. <i>Juan Ares</i>	-zapateiro de Betanzos	-prisión -rescate	-vecino de Betanzos (n)	-rural	—	—	—
10. <i>Alfonso Mosqueira</i>	-labrador de S.ª M.ª de Vigo, A Coruña	—	—	-rural	-Gómez Pérez das Mariñas	-O Broço	-malfeiteiros (n)
		—	—	-rural	-Álvaro Pérez	-Morgade	-malfeiteiros (n)

TESTEMUÑA	CATEGORÍA SOCIAL	TIPO DE DELITOS	VÍCTIMAS	LOCALIZACIÓN	INCLUSIÓN		
					CABALEIROS	FORTALEZAS	AXENTES SEÑORIAIS
10. <i>Alfonso Mosqueira</i>	-labrador de S.ª M.ª de Vigo, A Coruña	— -roubo de bois	— -labradores (test. e seu paí)	-rural	Juan García Barba	-Figueroa	-malfeiteiros (n)
11. <i>García Mexía</i>	-escudeiro de Fisteus	-mortes -roubo de bois -mortes -mortes -roubo de bois	-veciño de Barcia (n) -señor de Figueroa(n) -labradores (n) -escudeiros (n) -homes da terra (n) -labradores -2 irmáns (n)	-rural -rural -rural -rural -rural -rural	Joan de Andeiro conde de Monterrei Martín Sánchez das Mariñas — — —	-Torre de Andeiro -Aranga -Grobas -San Martiño -Mexía —	-xente -malfeiteiros (n) -malfeiteiros(n) -malfeiteiros (n) -malfeiteiros(n)
12. <i>Alfonso Cao</i>	-labrador de Fisteus	-tormento (pingar)	-home e muller de Corno de Boi	-rural	—	—	—
13. <i>Juan de Carballido</i>	-veciño de Betanzos	-roubo de bois	-labradores	-rural	—	—	—
14. <i>Álvaro de César</i>	-labrador do xirio da Rocha	-prisión -rescate -roubo de peixe -imposiciones por forza	-labradores, paí da test. (n) -camiñantes	-rural (monte de Montoto, cabe da fortaleza)	Ares Vázquez de Parga —	-San Martiño -Rocha Forte	— -alde Álvaro Sánchez -peóns
15. <i>Rui do Aido</i>	-labrador de Luou	-roubo de bois -roubo de peixe -prisión -rescate -violacións -tormento no río -roubo de bois -mortes -prisión -rescate	-veciños de Santiago -xente da terra -camiñantes (testemuña) -xente da terra -camiñantes -veciños de Santiago -camiñantes	-rural -rural	— -Suero Gómez de Soutomaior, e seu fillo Fernán Yáñez	-Rocha Forte -Ínsoa de Vea	-alde -peóns (paí da testemuña) -peóns

TESTEMUÑA	CATEGORÍA SOCIAL	TIPO DE DELITOS	VÍCTIMAS	LOCALIZACIÓN	INCLUSIÓN		
					CABALEIROS	FORTALEZAS	AXENTES SEÑORIAIS
16. <i>Pedro de Ramil</i>	-labrador de Amarante	-tormento da xeada -queimar casas -prisión -rescate -prisión -rescate	-labradores (n) -testemuña -criatura -camiñantes -veciños de Santiago -xente da terra	-rural (Sta. Susana) -rural	—	-Rocha Forte —	-alde Álvaro Sánchez -malfeiteores (n)
17. <i>Martín de Tarrío</i>	-labrador de Cruces	-tormento no río -violación -roubo de peixe -prisión -rescate -imposición pola forza (peixe)	-mulleres -carniceiro de Santiago -camiñante, veciño de Padrón (n)	-rural	—	-Altamira —	-alde -peón
18. <i>Alonso Yanes de Melide</i>	-veciño de Camba	-mortes	-veciños de Santiago	—	-Patriarca	-Rodeiro	-alde Rodrigo Fdez. Noguerol -4 ou 5 peóns
19. <i>Juan de Acuña, o vello</i>	-veciño de Cambados	-roubos -roubos	-a terra -pescadores	-rural -rural	—	-Lantaño —	—
20. <i>Lopo de Outeiro</i>	-labrador de Louro	-roubo de diñeiro -roubo de bois	-veciños de Cordeiro -labradores	-costa -rural	-Galaor Osorio	-Oeste —	—
21. <i>Alfonso de Jesu</i>	-zapateiro de Padrón	-roubo de peixe —	-camiñantes -camiñantes -pescadores de Padrón -veciño de Noia(n)	-rural -costa	—	-Peñaflor -Rocha Forte —	—
22. <i>Pedro Campixo</i>	--mercader de Noia	-prisión -rescate	—	-cidade	—	-casa forte de Noia	—

TESTEMUÑA	CATEGORÍA SOCIAL	TIPO DE DELITOS	VÍCTIMAS	LOCALIZACIÓN	INCLUPACIÓN		
					CABALEIROS	FORTALEZAS	AXENTES SEÑORIAIS
22. <i>Pedro Campixo</i>	-mercader de Noia	-roubo -prisión -rescate	-vasalo do arcebispo -veciño de aldea (n) -vilas de Noia e Muros	-rural	-García Martínez de Barbeira	-Outes (o tivo 10 ou 15 anos)	-7 ou 8 dacabalo
23. <i>Juan Calbiño</i>	-veciño de Bama	-roubo de bois -prisión -rescate	-tódalas xentes	-rural	-conde de Altamira	-Cira	-peóns
24. <i>Diego Ortiz</i>	-escudeiro de Santiago	-rescate -roubo	-xente da terra	-rural	-García Martínez e D. ^a Sancha	-Outes	—
25. <i>Fernando de Miní, o vello</i>	-pescador de Vilanova de Arousa	-tiro de balesta -querían peixe	-pescadores (test. e seu pai)	-mar	—	-Oeste	—
26. <i>Juan García de Castriz, o vello</i>	-veciño de Xallas	-morte de gando	-da terra	-rural	-Sancho de Quesende	-Peñafiel	-peón
27. <i>Juan Areixo</i>	-labrador de Sajamonde	-roubo de vacas	-labrador	-rural	-Pedro Álvarez de Soutomaior	—	-criado Cadaval e 100 homes

NOTA: (n) significa que as testemuñas dan nomes concretos.

FONTE: *Fortalezas*, pp. 313, 340-1, 372, 382, 384, 394, 418, 421, 424, 426-7, 432, 438, 442-4, 447, 450-1, 461-2, 507, 536, 541-2, 548, 552-4, 556-7, 569, 219, 249, 257.

Precios esixidos polos rescates de homes.

Testemuña	Fortaleza	Prezo por persoa	Víctimas
2. Alfonso de Piñeiro	-Ínsoa	-10.000 mrs.	-veciño de S. Finz de Sales
3. Fernández de Ruán	-Rocha Forte	-80 dobras de ouro	-tio da test.
6. Rui de Fontañña	-Rocha Forte	100 dobras	-veciño cabe M. Sácro, avó da testemuña
9. Juan Ares	-uns de Val de Barcia	-36.000 mrs.	-veciño de Betanzos
14. Álvaro de César	-Rocha Forte	-10 dobras	-veciños de Calo
15. Rui de Aido	-Ínsoa	-5.000 mrs.	-veciños de Luou
		-10.000 mrs.	-home que vendeu a súa facenda
16. Pedro de Ramil	-Rocha Forte	-16 dobras	-veciños de Amarante
		-30 dobras	-veciños de Enfesta
17. Martín de Tarrío	-Rocha Forte	-40 dobras (pediran 100)	-carniceiro de Santiago
22. Pedro Campixo	-Outes	-100 dobras	-veciño de Carro -vasalo do arcebispo
24. Diego Ortiz	-Outes	-10 dobras (outros máis, outros menos)	-xente da terra
	-Castelo Ramiro	-1.500 mrs.	-veciños de aldeas
	-Castelo Ramiro	-1.500 mrs.	-veciños de Ourense
	-Castelo Ramiro	-100 dobras	-veciño de Ourense

FONTES: *Fortalezas*, pp. 341, 372, 394, 424, 447, 450-1, 455-6, 461-2, 554, 569; *Documentos del Archivo de la Catedral de Orense*, II, 437-8; FERRO, II, pp. 342, 352.

En 1463, o rei de Galiza, Afonso V, estableceu unha serie de leis para regular os rescates de homes. Estas leis establecían que os rescates debían ser pagados en ouro ou prata, e que os rescatados non podían ser vendidos de novo. Ademais, se un home era rescatado e logo morria, o seu rescatador debía pagar unha multa. Estas leis representaron un avance significativo no tratamento dos rescatados e na regulación das prácticas de rescate.

APÉNDICE 4: Delitos considerados casos de Corte e casos de Hermandad nos reinos de Castela e León.

A.-CASOS DE CORTE:

Dende 1274, *Cortes de Zamora*.

- 1.-Morte segura. 2.-Muller forzada. 3.-Tregua quebrantada. 4.-Salvo quebrantado. 5.-Casa queimada. 6.-Camiño quebrantado. 7.-Traición. 8.-Alevé. 9.-Reto.

B.-CASOS DE HERMANDAD:

a) 1463, *Hermandad de Alava*.

- 1.-Mortes. 2.-Roubos. 3.-Queimas e quebrantamentos de casas. 4.-Talas de árbores e meses. 5.-Quebrantamento de treguas. 6.-Prendas inxustas. 7.-Acollemento de malfeiteiros. 8.-Resistencia contra alcaldes e oficiais da Hermandad.

b) 1463, *Hermandad de Guipúzcoa*.

- 1.-Mortes. 2.-Ruptura de tregua. 3.-Roubos. 4.-Muller forzada. 5.-Talas de árbores. 6.-Queimar casas, viñas, etc. 7.-Acolller malfeiteiros. 8.-Dasafíos sen razón (retos).

c) 1473, *Hermandad xeral de Villacastín*.

- 1.-Fabricación compra ou venda de moeda falsa. 2.-Roubo ou incendio en poboado e despoboad. 3.-Forza a toda muller casada, viúva ou doncela, que non fosen mulleres públicas. 4.-Homicidio en despoboad ou camiño. 5.-Prisións sen mandato, feitas en poboado ou despoboad.

d) 1476, *Hermandad dos Reis Católicos*

- 1.-Roubos, en despoboad. 2.-Mortes, feridas e prisíons, en despoboad.
- 3.-Quebrantamento ou queima de casas, viñas e meses.
- 4.-Toda forza de muller. 5.-O que fose contra a xusticia.

FONTES: L. G. VALDEAVELLANO, *Curso de Historia de las Instituciones españolas*, pp. 562-563; C. GONZÁLEZ MÍNGUEZ, "El movimiento hermandino en Alava", *En la España Medieval*, II, Madrid, Universidad Complutense, 1982, p. 451; E. BARRERA OSORO, *Ordenanzas de la Hermandad de Guipúzcoa (1375-1463). Documentos*, San Sebastián, Eusko-Ikaskuntza, 1982, pp. 143ss; A. ALVAREZ MORALES, *Las hermandades, expresión del Movimiento Comunitario en España*, Valladolid, Universidad, 1974, pp. 140, 148; L. SUÁREZ, "Evolución histórica de las hermandades castellanas", *Cuadernos de Historia de España*, XVI, 1951, pp. 44-45; F. PULGAR, *Crónica de los Reyes Católicos*, BAE, n.º 70, pp. 302-303.

APÉNDICE 5: Agravios sufridos persoalmente polos dirixentes do concello de Ourense.

1441, abril, 12

1) ESTAS SON AS QUERELAS E AGRAVIOS QUE RUY DE SANDOVAL HA FEYTO AO CONCELLO, JUISES E REGE-DORES

Primeiramente, que foy condenado á morte por lo corregedor Gomes de Vasurto, en que deu sentenza en que condenou á morte á él e aos outros que foron contra él por lo matar.

Iten está dado querela dél de crime, por quanto foy con armas contra meestre Fernando, xuis e alcalde da dita cibdade, eno querer matar a poder de lançadas e coyteladas, fasta que o feso encerrar dentro en sua casa, entre él e outras personas, eno qual ferío a dous omes e a Gonçalvo de Ribadulla.

Iten, que apaancou un moço a Afonso Yans de Lagea e desonrrrou de maas palabras ao dito Afonso Yans, regedor.

Que tirou con hua saeta por matar a Gomes de Chantada, regedor. Outrosy, que desonrrrou de maas palabras a Loys Gonçalves das Tendas, regedor.

1442, abril, 15

2) Item, despois, adendo mal a pior, que Pero Dias, seu primo, fillo de Nuno Dias, en persona de noso procurador acoytellou a Diego de Mugares, ome de Alvaro Afonso, da Fonteyña, e diso que, pesase a xuires e regedores, que o tragía por la dita cibdade et o trouxo por ela.

1444, febreiro, 23

3) Gomes Peres, Meendo de Seabra, juises, Afonso Ans, Alvaro Afonso da Fonteyña, Vaasco Gomes, regedores, logo todos diseron que por rasón que a esta ora e dia Johán de Souto con ata viinte omes de Fernando Ans, arçediano, levara preso dante elles e estando elles todos presentes a Johán Rodrigues de Monte Rey, arrendador de alcavalas do obispado d'Ourense, estando o dito Johán Rodrigues seguro con elles et sen lles faser etc, que o tomavan por ynjuria etc

1446, abril

4) roubaron tres cárregas de çenteo aos labradores de terra de Diego Lopes, que o tragían a vender a esta çidade e ferironos eapançáronos et foy aló sobre elo Alvaro Afonso, juis, e Afonso Anrriques, procurador, et trouxéronos mal de maas palabras, casy desafiações.

1446, novembro, 11

5) Alvaro Afonso da Fonteyña, juis, deu querela aos ditos juis e regedores e procurador e eso meesmo a Alvaro Gomes d'Escalona, chantre e provisor do obispado d'Ourense, de Gonçalvo de Baubadela, ome de Pero Días de Cadórneg (...) lle roubara per força e contra derecho hua sua asémela carregada de llena e ha levara ao castelo Ramiro, et que lles requeria que o desagraviasen.

1455, setembro, 15

6) delinquentes et malfeidores, que ayer domingo, que foran qatorse dias do dito mes, fezeran, cometean et obraran contra Vasco Gomes, regedor da dita cibdade, et contra seus omées et contra os vesíños et moradores dela moytos males, ynjurias, dapnos

FONTE: FERRO, II, pp. 268, 273, 283, 287, 290, 321.

NOTAS

NOTAS I

- (1) Ldo. MOLINA, *Descripción del Reyno de Galicia y de las cosas notables del*, Madrid, 1675, p. 107.
- (2) G. DUBY, *Historia social e ideologías de las sociedades y otros ensayos sobre historia*, Barcelona, Anagrama, 1976.
- (3) G. DUBY, *Hombres y estructuras de la Edad Media*, Madrid, Siglo XXI, 1977 p. 244.
- (4) M. VOVELLE, *Piété baroque et déchristianisation, les attitudes devant la mort en Provence au XVIIIème siècle*, Paris, Le Seuil, 1978; *Religion et Révolution: la déchristianisation de l'an II*, Paris, Hachette, 1976; *Ideologías y mentalidades*, Barcelona, Ariel, 1985; *La mort et l'Occident de 1300 à nos jours*, Paris, Gallimard, 1983; *La mentalité révolutionnaire. Société et mentalités sous la révolution française*, Paris, Editions Sociales, 1985; "Michel Vovelle e a historia das mentalidades", entrevista feita por Maria de Fátima Sá, *Ler Historia*, n.º 8, 1986, pp. 103-113.
- (5) B. GUENÉE, *Occidente durante los siglos XIV y XV. Los Estados*, Barcelona, Labor, 1973, pp. 46-47.
- (6) ALFONSO X, *Fuero Real*; J. AZEVEDO, ed., Braga, Universidade do Minho, 1982, p. 4.
- (7) B. BARREIRO, "Testimonio de la capitalidad de Galicia", *Galicia Diplomática*, II, p. 10, año 1530.
- (8) A. EIRAS ROEL, Prólogo a *La Real Audiencia de Galicia, órgano de gobierno en el antiguo régimen (1480-1808)*, L. FERNANDEZ VEGA, A Coruña, Dep. Provincial, 1982, I, p. 30; J.A. MÁRAVALL, "La formación de la conciencia estamental de los letrados", *Revista de Estudios Políticos*, n.º 70, 1953, pp. 66-81.
- (9) C. GINZBURG, *El queso y los gusanos. El cosmos, según un molinero del siglo XVI*, Barcelona, Muchnik, 1982, pp. 14-17; J.C. SCHMITT, *La herejía del Santo Lebrel. Guinefort, curandero de niños desde el siglo XIII*, Barcelona, Muchnik, 1984, pp. 11-22.
- (10) 1473, Testamento de F. García Barba de Figueroa, *Colección Diplomática de Galicia Histórica*, p. 31.
- (11) *Fortalezas*, p. 266.
- (12) RODRIGO ARES, labrador, pp. 436-437.
- (13) *ibidem*, p. 436
- (14) JUAN BESTEIRO, labrador, p. 335.

NOTAS II

- (1) JALINDE, *Iniciación histórica al derecho español*, Barcelona, Ariel, 1970, p. 775.

NOTAS III

- (1) S. MORETA, *op. cit.*, p. 96.
- (2) J. BONO, *Historia del derecho notarial español*, I. 1, p. 259.

NOTAS IV

- (1) R. ROMANO, A. TENENTI, *Los fundamentos del mundo moderno. Edad media tardía, reforma, renacimiento*, Madrid, Siglo XXI, 1980; pp. 227-228.
- (2) JUAN BESTEIRO, labrador, p. 336.
- (3) AFONSO DE JESÚS, zapateiro, p. 547.
- (4) J. RODRIGUEZ DE CUENCA, *Sumario de los Reyes de España*; E. de LLAGUNO, ed., Valencia, Anubar, 1971, p. 36.
- (5) A. LÓPEZ FERREIRO, *Don Alfonso VII, rey de Galicia, y su ayo el conde de Traba*, Santiago, 1885.
- (6) A. LÓPEZ FERREIRO, *Historia de la S.A.M. Iglesia de Santiago*, Santiago, 1901. IV, p. 128.
- (7) J. RODRIGUEZ DE CUENCA, *op. cit.*, p. 36; B. SANCHEZ ALONSO, *Historia de la historiografía española*, Madrid, CSIC, 1947, p. 309; sobre o carácter oral dalgúnhas partes do *Sumario*: "se reproducen ingenuamente las palabras con que las gentes del pueblo comentaban las regias decisiones".
- (8) J. RODRIGUEZ DE CUENCA, *op. cit.*
- (9) B. VICETTO, *Historia de Galicia*, Ferrol, 1872; ed. facsímil, Lugo, Alvarellos, 1979, VI, pp. 36-39.
- (10) M.C. PALLARES, *El monasterio de Sobrado: un ejemplo del protagonismo monástico en la Galicia medieval*, A Coruña, Deputación Provincial, 1979, pp. 125 ss.; E. PORTELA, *La región del obispado de Tuy en los siglos XIV a XV*, Santiago, 1976, pp. 261 ss.; D. MARÍNO, *Señorío de Santa María de Meira (S XII-XVI)*, A Coruña, Nós, 1983, pp. 399 ss.
- (11) E. PORTELA, *Diego Gelmírez ante los cambios sociales de su época*, conferencia inédita.
- (12) J. CAMPELO, ed., *Historia Compostelana*, Santiago, Porto, 1950, pp. 171-177.
- (13) G. BIGGS, *Diego Xelmírez*, Vigo, Xerais, 1983, p. 225.
- (14) A. LÓPEZ FERREIRO, *Historia de la S.A.M. Iglesia de Santiago de Compostela*, IV, p. 103.
- (15) J. CAMPELO, ed., *Historia Compostelana*, Santiago, Porto, 1950, pp. 443-445.
- (16) A. LÓPEZ FERREIRO, *Fueros municipales de Santiago y su tierra*, Madrid, Castilla, 1975, pp. 298-304, 319 ss.
- (17) J. VILLAMIL CASTRO, "Rodrigo Gómez: cuadro histórico de las costumbres de la nobleza gallega en el siglo XIII", *Grial*, n.º 33, 1971, pp. 273-302.
- (18) L. SUÁREZ, "Evolución histórica de las hermandades castellanas", *Cuadernos de Historia de España*, XVI, 1951, pp. 5, 7, 29.
- (19) "Una carta de hermandad entre los reinos de León y Galicia", *Galicia Diplomática*, II, p. 203.
- (20) J.A. GARCÍA DE CORTÁZAR, *La época medieval*, Madrid, Alianza, 1973, pp. 376-377, 383, 394-395; sobre o cambio de tendencia a fins do S. XIII e principios do XIV en Galicia, véxase; E. PORTELA, *La región del obispado de Tuy en los siglos XII a XV*, Santiago, 1976, p. 271; D. MARÍNO, *Señorío de Santa María de Meira (S XII-XVI)*, A Coruña, Nós, 1983, pp. 400 ss.
- (21) J. RODRIGUEZ DE CUENCA, *op. cit.*, p. 56.
- (22) FERRO, I, pp. 46-47.
- (23) E. CAL PARDO, *El monasterio de San Salvador de Pedroso en tierras de Tra-*

sancos. Colección documental, A Coruña, Deputación Provincial, 1984, p. 251.

- (24) M.C. PALLARES, *op. cit.*, pp. 326 ss.
- (25) M.C. DÍAZ e outros, eds., *Hechos de Don Berenguel de Landoira, arzobispo de Santiago*, Santiago, Universidade, 1983, pp. 151-153.
- (26) *Idem*, pp. 155, 161.
- (27) J. GARCÍA ORO, *Galicia en la baja edad media. Iglesia, señorío y nobleza*, Santiago, Bibliófilos Gallegos, 1977, p. 33.
- (28) J.A. GARCÍA DE CORTÁZAR, *La historia rural medieval: un esquema de análisis estructural de sus contenidos a través del ejemplo hispano cristiano*, Santander, Universidade, 1978, pp. 106-107.
- (29) J. GARCÍA ORO, *op. cit.*, pp. 33-34.
- (30) A. LÓPEZ PEIÁEZ, *El señorío temporal de los obispos de Lugo*, II, A Coruña, 1897, pp. 131-137.
- (31) E. PORTELA, *op. cit.*, pp. 283, 288, 289; M.X. RODRÍGUEZ GALDO, *Señores y campesinos en Galicia, siglos XIV-XVI*, Santiago, Pico Sacro, 1976, pp. 260 ss; D. MARÍNO, *op. cit.*, pp. 404 ss.
- (32) J. GARCÍA ORO, "La nobleza gallega en el siglo XV", *I Jornadas de metodología aplicada de las ciencias históricas*, II, Santiago, Universidade, 1975, pp. 295-296; véxase para o contexto peninsular, J. VALDEÓN, *Los conflictos sociales en el reino de Castilla en los siglos XIV Y XV*, Madrid, S XXI, 1975, pp. 23ss, 57; "Crisis económica y enfrentamientos sociales en la España de la Edad Media", *La sociedad vasca rural y urbana en el marco de la crisis de los siglos XIV y XV*, Bilbao, Deputación Provincial, 1975, pp. 18-19.
- (33) Carta de Juan I, de 1380, mandando a Pedro Enríquez de Castro que devolva a Pedroso os bens que tiña usurpados "en nombre de encomenda", E. CAL PARDO, *op. cit.*, pp. 264-266; J. GARCÍA ORO, "Los señores monásticos gallegos en la baja edad media", *Compostellanum*, XIV, 1969, pp. 561 ss.
- (34) "La nobleza gallega en el siglo XV", *I Jornadas...*, p. 296.
- (35) *Galicia Diplomática*, III, pp. 98-100.
- (36) C.H.E. DUFOURCQ, J. GAUTIER-DALCHÉ, *Historia económica y social de la España cristiana en la Edad Media*, Barcelona, El Albir, 1983, p. 214.
- (37) G. DUBY, *Los tres órdenes o lo imaginario del feudalismo*, Barcelona, Pretel, 1980, pp. 167-171.
- (38) *Boletín de la Real Academia Gallega*, VI, p. 210.
- (39) J. FILGUEIRA VALVERDE, "Alfonso X el sabio", *Gran Enciclopedia Gallega*, I, p. 245.
- (40) G. DUBY, *Historia social e ideología de las sociedades y otros ensayos de historia*, Barcelona, Anagrama, 1976, p. 97; J.C. SCHMITT, *La herejía del Santo Lebre...*, p. 261; M. VOVELLE, *Ideologías y mentalidades*, Barcelona, Ariel, 1985, p. 33.
- (41) ALONSO YANES DE MELIDE, veciño de Camba, p. 506.
- (42) *Boletín de la Comisión de Monumentos de Orense*, XVIII, p. 100.
- (43) PEDRO RAMIL, labrador, p. 457.
- (44) Y.M. BERCÉ, *Histoire des croquants. Etude des soulèvements populaires au XVII^{ème} siècle dans le sud-ouest de la France*, Paris-Genéve, 1974, II, pp. 674 ss.
- (45) G. RUDÉ, *Revuelta popular y conciencia de clase*, Barcelona, Crítica, 1981, pp. 32 ss.
- (46) JUAN DE MONTAOS, ferreiro, p. 353.
- (47) E. LEIRÓS, "Don Enrique IV y el arzobispado de Santiago de Compostela", *Boletín de la Real Academia Gallega*, XXVII, 1956, pp. 15 ss.
- (48) A. ÁLVAREZ MORALES, *Las hermandades. expresión del movimiento comunitario en España*, Valladolid, Universidade, 1974, pp. 120-121.

- (49) J. PUYOL, *Las hermandades de Castilla y León*, León, Nebrija, 1982, ed. facsimil, p. 49.
- (50) FERRO, II, p. 80.
- (51) *ídem*, pp. 78-82.
- (52) *ídem*, pp. 193-194.
- (53) *ídem*, pp. 82-84.
- (54) E. LEIRÓS, *op. cit.*, p. 27.
- (55) BAE, n.º 257, I, p. 192.
- (56) FERRO, II, pp. 241-369.
- (57) *ídem*, pp. 71-72.
- (58) *ídem*, p. 313.
- (59) FERRO, II, p. 24.
- (60) *ídem*, pp. 46 ss.
- (61) *ídem*, año 1435, pp. 32-33.
- (62) *ídem*, p. 294.
- (63) E. LEIRÓS, "Acerca de las torres y fortalezas de la catedral y del palacio episcopal de Orense", *Cuadernos de Estudios Gallegos*, II-5, 1946, pp. 93, 102; *Documentos del Archivo de la Catedral de Orense*, I, pp. 442, 446-449.
- (64) FERRO, II, pp. 24-28, 31-33.
- (65) *ídem*, pp. 331-332; véxase tamén a nota (52).
- (66) *ídem*, p. 471.
- (67) *ídem*, pp. 254-255.
- (68) JUAN MANUEL, *Libro de los Estados*; J.M. CASTRO CALVO, ed., Barcelona, Universidade, 1968, p. 149.
- (69) FERRO, II, pp. 38-42.
- (70) *ídem*, pp. 44-52.
- (71) *ídem*, pp. 288, 294-295.
- (72) *ídem*, pp. 68-69.
- (73) Utilizando a táboa do Apéndice 2; FERRO, II, pp. 299-322.
- (74) FERRO, II, p. 298.
- (75) *ídem*, pp. 310-311.
- (76) *ídem*, pp. 302-305.
- (77) *ídem*, pp. 306-308.
- (78) *ídem*, pp. 311-313.
- (79) *ídem*, pp. 317-318.
- (80) *ídem*, pp. 308-309.
- (81) *ídem*, p. 314.
- (82) *ídem*.
- (83) *ídem*, pp. 63, 312, 378.
- (84) *ídem*, pp. 315-317.
- (85) *ídem*, pp. 319-321.
- (86) *ídem*, pp. 321-322.
- (87) Vasco de APONTE, *Recuento de las casas antiguas del reino de Galicia*, M.C., DÍAZ e outros, eds., Santiago, Xunta, 1986, pp. 144, 348, 376, 403.
- (88) FERRO, II, p. 322.
- (89) J.I. GUTIÉRREZ NIETO, "Semántica del término 'comunidad' antes de 1520: las asociaciones juramentadas de defensa", *Hispania*, n.º 136, 1977, p. 344.
- (90) G. DUBY, *Historia social e ideología de las sociedades y otros ensayos de historia*, Barcelona, Anagrama, 1976, pp. 93-94; J. VALDEÓN, *Los conflictos sociales en el reino de Castilla en los siglos XIV y XV*, Madrid, S XXI, pp. 39-41.
- (91) E. LEIRÓS, "Acerca de las torres y fortalezas de la catedral y del palacio episcopal de Orense", *C E G*, II-5, 1946, p. 99, nota 13.
- (92) FERRO, II, pp. 77-78, 360-361; véxase tamén a nota (72).
- (93) E. LEIRÓS, *op. cit.* p. 100.
- (94) FERRO, II, p. 377.
- (95) A. LÓPEZ FERREIRO, *Fueros Municipales de Santiago y de su tierra*, Madrid, Castilla, 1975, p. 714.
- (96) *Colección Diplomática de "Galicia Histórica"*, BRAG, A Coruña, 1931, II, pp. 19-27.
- (97) J. GARCÍA MERCADAL, *Viajes de extranjeros por España y Portugal*, Madrid, Aguilar, 1952, p. 275; A. LÓPEZ FERREIRO, *Historia...*, VII, p. 421.
- (98) J. GARCÍA ORO, *Galicia en la baja edad media. Iglesia, señorío y nobleza*, Santiago, Bibliófilos Gallegos, 1977, pp. 246-248.
- (99) J. CARRO GARCÍA, ed., *Crónica de Santa María de Iria (código gallego del siglo XV)*, Santiago, CEG, anexo V, Santiago, 1951, p. 46.
- (100) B. SÁNCHEZ ALONSO, *Historia de la historiografía española*, Madrid, CSIC, 1947, p. 405.
- (101) J. TORRES FONTES, *Estudio sobre la "Crónica de Enrique IV" del Dr. Galindez de Carvajal*, Murcia, CSIC, 1946, p. 261.
- (102) C. CID, "Una visita pastoral de la diócesis auriense", *Boletín de la Comisión de Monumentos de Orense*, V, pp. 187-192 ss.
- (103) A. LÓPEZ FERREIRO, *Galicia en el último tercio del siglo XV*, Vigo, Compostela, 1968, pp. 17-18; *Historia...*, VII, p. 217-218.
- (104) P. SANDOVAL, *Antigüedad de la ciudad y iglesia cathedral de Tuy*, Braga, 1610, fol. 182v; T. PERALTA, *Fundación, antigüedad y progresos del imperial monasterio de Ossera*, Madrid, 1677, p. 227; B. DUARTE, "Historia del Monasterio de Armenteira", F. BOUZA BREY, ed., separata de *Compostellum*, Santiago, 1961, p. 258.
- (105) *Fortalezas*, p. 269.
- (106) PEDRO GÓMEZ, coengo de Santiago, p. 64.
- (107) A. LÓPEZ FERREIRO, *Galicia en el último tercio del siglo XV*, pp. 27-33; *Historia...*, VII, pp. 253-261.
- (108) JUAN MELGAREJO, chantre do cabido de Santiago, p. 286.
- (109) PEDRO DE VIGO, ferreiro, p. 304.
- (110) J. LE GOFF, *La civilización del Occidente medieval*, Barcelona, Juventud, 1969, pp. 242-243.
- (111) *Fortalezas*, p. 269.
- (112) ALFONSO CAO, labrador, p. 440.
- (113) JUAN PÉREZ DO CASAL, labrador, p. 319; LOPO DE QUEIÇAN, xastre, p. 361.
- (114) AFONSO FRUITOSO, notario, p. 519.
- (115) GONZALO DE ARCEU, criado do patriarca, p. 311; JUAN MELGAREJO, chantre, p. 288; LOPO DE QUEIÇAN, xastre, p. 361.
- (116) RUI CHAMORRO, pescador, p. 411; JUAN DE ULLA, pedreiro, p. 350; PEDRO SISO, rexedor de Santiago, pp. 328-329.
- (117) PEDRO DE RAMIL, labrador, p. 460; NUÑO VÁZQUEZ DE LOUREIRO, veciño de Betanzos, p. 423.
- (118) JUAN PRATEIRO, veciño de Santiago, p. 324; ÁLVARO DE CÉSAR, labrador, p. 449; GONZALO DE CARDELEIRO, escudeiro, p. 380.
- (119) JUAN PRATEIRO, veciño de Santiago, p. 324; BARTOLOMÉ DE SIGUEIRO, mercader, p. 387.
- (120) J. HUIZINGA, *El otoño de la Edad Media*, Madrid, Alianza Universidad, 1981, pp. 330-332.
- (121) PEDRO SISO, rexedor, pp. 328-329.
- (122) *Fortalezas*, p. 266.
- (123) GONZALO DE CARDELEIRO, escudeiro, p. 378; AFONSO DE JESU, zapateiro, p. 547; JUAN DE CARBALLIDO, veciño de Betanzos, p. 442; JUAN DE MONTAOS, ferreiro, p. 354; PEDRO CAMPIXO, mercader, p. 552.

- (124) BARTOLOMÉ DE SIGUEIRO, mercader, p. 384; JUAN ROBALINO o vello, pescador, p. 389.
- (125) AFONSO DO CAMPO, escudeiro, p. 482; ALFONSO CAO, labrador, p. 438; JUAN DE MONDRAGON, coengo de Santiago, p. 362; ALFONSO GARCÍA DE RAJO, mercader, p. 399; AFONSO LÓPEZ DE GAIBOR, vecino de Lugo, p. 488.
- (126) PEDRO CAMPIXO, mercader, p. 552; AFONSO DE BARREIRO, labrador, p. 550.
- (127) GONZALO DE CARDELEIRO, escudeiro, p. 377; JUAN ROBALINO o vello, pescador, p. 389.
- (128) ALFONSO CAO, labrador, p. 438.
- (129) ALFONSO CAO, labrador, p. 438; JUAN DE CARBALLIDO, vecino de Betanzos, p. 442; PEDRO CAMPIXO, mercader, p. 552.
- (130) RUI DA FONTAÍNA, pescador, p. 394.
- (131) GARCÍA MEXÍA, escudeiro, p. 434.
- (132) JUAN DE CARBALLIDO, vecino de Betanzos, p. 443.
- (133) J. GARCÍA ORO, *Galicia en la baja Edad Media...*, p. 246.
- (134) *Boletín de la Comisión de Monumentos de Orense*, XII, p. 173.
- (135) J. VALDEÓN, "Crisis económicas y enfrentamientos sociales en la España de la Edad Media. Movimientos sociales regionales, sus elementos de base", *La sociedad vasca rural y urbana en el marco de la crisis de los siglos XIV y XV*, Bilbao, Deputación Provincial, 1975, pp. 13-14.
- (136) *Crónica de Santa María de Iria*, pp. 44-46.
- (137) J. GARCÍA MERCADAL, *Viajes de extranjeros por España y Portugal*, p. 277.
- (138) JUAN DE ACUÑA o vello, vecino de Cambados, p. 534.
- (139) JUAN ARES, zapateiro, p. 424; JUAN DE CARBALLIDO, vecino de Betanzos, p. 442; NUÑO VÁZQUEZ DE LOUREIRO, vecino de Betanzos, p. 421.
- (140) P. GALINDO ROMEO, *Tuy en la baja edad media (siglos XII-XV)*, Madrid, Instituto E. FLÓREZ, 1923, p. 64; A. LÓPEZ FERREIRO, *Galicia en el último tercio del siglo XV*, p. 42; *Boletín de la Comisión de Monumentos de Orense*, II, pp. 310-311.
- (141) Malaquías de la VEGA, *Chronología de los jueces de Castilla*, Biblioteca Nacional, ms 19418, fol. 354v.
- (142) J.I. GUTIÉRREZ NIETO, "Puntos de aproximación en torno al movimiento hermandino (Relaciones entre la Santa Hermandad y la Santa Hirmandade)", *I Jornadas de metodología aplicada de las ciencias históricas*, II, p. 317.
- (143) AFONSO DO CAMPO, escudeiro, p. 481.
- (144) Véxase a cita da nota (140).
- (145) ALONSO DE PALENCIA, *Crónica de Enrique IV*, BAE n.º 257, I, p. 192; véxase tamén a cita da nota (55).
- (146) *idem*, p. 170.
- (147) J. TORRES FONTES, *Estudio sobre la "Crónica de Enrique IV" del Dr. Gálvez de Carvajal*, Murcia, CSIC, 1946, p. 262.
- (148) Véxase a cita da nota (142).
- (149) *Cortes de los antiguos reinos de León y de Castilla*, RAH, 1866, III, pp. 16, 33, 122, 151, 291, 443, 497, 669.
- (150) *idem*, pp. 710, 711, 743.
- (151) *idem*, pp. 709-710.
- (152) *idem*, pp. 728.
- (153) ALFONSO FRUITOSO, notario, pp. 404-405.
- (154) JUAN MELGAREJO, coengo, pp. 290, 286.
- (155) GÓMEZ DE VILLAR, escudeiro, p. 154; PEDRO DE TOUTÓN, mareante, pp. 80-81; véxase tamén, ARES DE RIGUEIRA, escudeiro, p. 134 e ALONSO CARBALLO, labrador, p. 231.
- (156) J. PUYOL, *Las hermandades de Castilla y León*; ed. facsímil, León, Nebrija, 1982, pp. 115-116.
- (157) Véxase a cita da nota (55).
- (158) Malaquías de la VEGA, *op. cit.*, fol 354v.
- (159) A. LÓPEZ FERREIRO, *Galicia en el último tercio del s. XV*, pp. 42-43.
- (160) T. AZCONA, *Isabel la Católica. Estudio crítico de su vida y su reinado*, Madrid, BAC, 1964, p. 99.
- (161) FERRO, II, p. 380.
- (162) *idem*, p. 381.
- (163) P. GALINDO ROMEO, *Tuy en la Baja Edad Media (siglos XII-XV)*, p. 64; A. LÓPEZ FERREIRO, *Galicia en el último tercio del siglo XV*, p. 42; FERRO, II, pp. 374-375.
- (164) *Documentos del Archivo de la Catedral de Orense*, I, pp. 437-438.
- (165) Fernando PULGAR, *Crónica de los Reyes Católicos*, BAE n.º 70, III, p. 357.
- (166) JUAN DE MONTAOS, ferreiro de Santiago, p. 353.
- (167) ALFONSO YANES DE MELIDE, vecino de Camba, p. 506.
- (168) AFONSO LÓPEZ DE GAIBOR, vecino de Lugo, pp. 487-488.
- (169) JUAN CALBIÑO, vecino de San Vicente de Bama, p. 556.
- (170) PEDRO SISO, rexedor de Santiago, p. 327; PEDRO CAMPIXO, mercader de Noia, p. 552.
- (171) FERRO, II, p. 373.
- (172) *idem*, p. 375.
- (173) JACÓME ALONSO DE FAXILDE, labrador, p. 229.
- (174) Rui VÁZQUEZ, *Crónica de Santa María de Iria*, p. 47.
- (175) ALFONSO DE PINEIRO, labrador, p. 340.
- (176) FERRO, II, p. 48.
- (177) *idem*, p. 354.
- (178) Véxanse as citas da nota (139); a mediados do século XVI en Mondoñedo e Vilavieira seguíanse castigando severamente os roubos nas viñas, P. SAAVEDRA, *Economía Política y Sociedad en Galicia: La Provincia de Mondoñedo, 1480-1830*, Madrid, Xunta de Galicia, 1985, pp. 161-162.
- (179) ALFONSO CAO, labrador, p. 439.
- (180) W. ERBEN, *Kriegsgeschichte des Mittelalters*, Berlín e Munich, 1929; citado por PH. CONTAMINE, *La guerra en la Edad Media*, Barcelona, Labor, 1984, p. 285.
- (181) Véxase a cita da nota (134); S. MORETA, *Malhechores-Feudales. Violencia, antagonismos y alianzas de clases en Castilla, siglos XIII-XIV*, Madrid, Cátedra, 1978, p. 67.
- (182) JUAN DE BASCÓNS, vecino de Betanzos, p. 418.
- (183) ALFONSO GARCÍA DE RAJO, mercader de Pontevedra, p. 399.
- (184) FERRO, II, pp. 375-376.
- (185) Véxase a nota (160).
- (186) Véxase a nota (162).
- (187) J. GARCÍA ORO, *La nobleza gallega en la Baja Edad Media*, Santiago, Bibliófilos Gallegos, 1981, p. 57.
- (188) Véxase a cita da nota (159).
- (189) Véxase a cita da nota (177).
- (190) RUI DA FONTAÍNA, pescador, p. 394.
- (191) ALFONSO GARCÍA DE RAJO, mercader, p. 399.
- (192) PEDRO DE RAMIL, labrador, p. 456.
- (193) JUAN DE MELIDE, escudeiro, p. 478.
- (194) JUAN COLMEIRO, labrador, p. 191.

- (195) ALONSO YANES DE MELIDE, vecino de Camba, p. 506.
 (196) GUILLERMO DE TRISTEMILL, vecino da xurisdicción de Rodeiro, p. 178.
 (197) FERRO, II, pp. 377-379.
 (198) Malaquías de la VEGA, *Chronología...*, fol. 341 r.
 (199) F. GÁNDARA, *Armas y Triunfos. Hechos heroicos de los hijos de Galicia*, Madrid, 1662; edición facsímil, Santiago, Bibliófilos Gallegos, 1970, pp. 381-382.
 (200) *ídem*, pp. 573-574.
 (201) Lope GARCÍA DE SALAZAR, *Las Bienandanzas e fortunas. Códice del siglo XV*; Angel RODRÍGUEZ HERRERO, ed., IV, p. 418.
 (202) Véxase a cita da nota (162).
 (203) JUAN DE ULLA, pedreiro, p. 348; GARCÍA MEXÍA, escudeiro, p. 433.
 (204) Véxase a cita da nota (195).
 (205) JUAN DE MELIDE, escudeiro, p. 478.
 (206) ALONSO YANES DE MELIDE, vecino de Camba, p. 507.
 (207) FERRO, II, p. 373-374.
 (208) M. VOVELLE, *La mentalité révolutionnaire. Société et mentalités sous la révolution française*, Paris, Éditions Sociales, 1985, p. 15.
 (209) MARTÍN DE TARRIÓN, labrador, p. 463.
 (210) D. VALERA, *Memorial de diversas hazañas*, Madrid, Espasa-Calpe, 1941, pp. 112-113.

NOTAS V

- (1) BARTOLOMÉ DE SIGUEIRO, mercader, p. 384; RUI DA FONTAÍÑA, pescador, p. 394; ALFONSO MOSQUERA, labrador, p. 427; ALONSO YANES DE MELIDE, vecino de Camba, p. 507.
 (2) PEDRO CAMPIXO, mercader, p. 554.
 (3) PEDRO DE VIGO, ferreiro, p. 301; DIEGO DE SANTALLA, escribán, p. 485; MARCOS DE PORDEBALLO, vasalo de Fonseca, p. 524; JUAN DE CARBALLIDO, vecino de Betanzos, p. 442.
 (4) GONZALO DÉ ARÇEU, vecino de Santiago, pp. 307-208.
 (5) FERRO, II, p. 322.
 (6) ALONSO YANES DE MELIDE, vecino de Camba, p. 507.
 (7) A. LÓPEZ FERREIRO, *Galicia en el último tercio del siglo XV*, Vigo, Galaxia, 1968, p. 17.
 (8) FERRO, II, pp. 341-342, 352-354.
 (9) *ídem*, pp. 338, 350-351, 354, 360.
 (10) *ídem*, p. 342.
 (11) J. LE GOFF, *La civilización del Occidente medieval*, Barcelona, Juventud, 1969, p. 402.
 (12) FERRO, II, p. 322.
 (13) E. BARRERÁ, *Ordenanzas de la Hermandad de Guipúzcoa (1375-1463). Documentos*, San Sebastián, Eusko-Ikaskuntza, 1982, pp. 156-158.
 (14) J. LALINDE, *Iniciación histórica al derecho español*, Barcelona, Ariel, 1970, p. 537.
 (15) JUAN ROBALIÑO o vello, pescador, p. 389.
 (16) ALFONSO FRUITOSO, notario, p. 405.
 (17) JUAN DE MELIDE, escudeiro, p. 478.
 (18) A. IGLESIA FERREIROS, *Historia de la traición. La traición regia en León y Castilla*, Santiago, Universidade, 1971, p. 109.
 (19) *ídem*, pp. 251-254.
 (20) *ídem*, p. 264.
 (21) J. LALINDE, *op. cit.*, pp. 535-536.

- (22) *ibidem*.
 (23) *Cortes de los antiguos reinos de León y Castilla*, Madrid, RAH, 1866, III, pp. 712-713.
 (24) FERRO, II, 375.
 (25) L. FERNÁNDEZ VEGA, *La Real Audiencia de Galicia...*, II, p. 110, nota 13.
 (26) J. LALINDE, *op. cit.*, p. 534.
 (27) W. ULLMANN, *Principios de gobierno y política en la Edad Media*, Madrid, Revista de Occidente, 1971, pp. 97-98, 107.
 (28) A. LÓPEZ FERREIRO, *Galicia en el último tercio del siglo XV*, Vigo, Galaxia, 1968, p. 17.
 (29) *ídem*, p. 18.
 (30) L. G. VALDEAVELLANO, *Curso de Historia de las Instituciones españolas*, Madrid, Revista de Occidente, 1973, pp. 580-581.
 (31) L. G. VALDEAVELLANO, *op. cit.*, p. 562.
 (32) FERRO, II, p. 322.
 (33) A. LÓPEZ FERREIRO, *Historia de la S.A.M. Iglesia de Santiago de Compostela*, VIII, Santiago, Salvora, 1983, Apéndice, pp. 45-52.
 (34) *ídem*, p. 52.
 (35) S. MORETA, *Malhechores-feudales. Violencia, antagonismos y alianzas de clases en Castilla, siglos XIII-XIV*, Madrid, Cátedra, 1978, p. 61.
 (36) FERRO, II, p. 381.
 (37) L. MONTALVO, *Hermandades de Castilla*, Madrid, 1862, pp. 15-16.
 (38) L. G. VALDEAVELLANO, *Curso de Historia de las Instituciones españolas*, p. 581.
 (39) JUAN DE BASCÓNS, vecino de Betanzos, p. 418.
 (40) J. LALINDE, *Iniciación histórica al derecho español*, pp. 525-6.
 (41) *ídem*, p. 552
 (42) *ibidem*.
 (43) FERRO, II, pp. 323-324.
 (44) J. LALINDE, *op. cit.*, pp. 543-544.
 (45) FERRO, II, pp. 316-317.
 (46) S. MORETA, *Malhechores-feudales...*, p. 38.
 (47) S. BERNAL, *La administración de Justicia en la Segovia Medieval*, Segovia, Caja de Ahorros, 1979, p. 64.
 (48) RUI DE PINA, *Crónicas*, Porto, Lello-Irmão, 1977, p. 939; A. LÓPEZ FERREIRO, *Galicia en el último tercio del siglo XV*, Vigo, 1968, p. 186.
 (49) Véxase a cita da nota⁽⁷⁹⁾.
 (50) J. LALINDE, *op. cit.*, p. 547.
 (51) E. A. THOMPSON, *Los godos en España*, Madrid, Alianza Editorial, 1971, p. 297.
 (52) RUI FERNÁNDEZ o vello, prateiro, p. 312.
 (53) FERRO, II, p. 297.
 (54) *ídem*, p. 296.
 (55) S. MORETA, *Malhechores-feudales...*, pp. 55, 67.
 (56) E. SARASA, *Sociedad y conflictos sociales en Aragón, Siglos XIII-XV. Estructuras de poder y conflictos de clase*, Madrid, Siglos XXI, 1981, pp. 101, 106.
 (57) S. MORETA, *op. cit.*, pp. 155-156; J. VALDEÓN, *Los conflictos sociales en el reino de Castilla en los siglos XIV y XV*, p. 22; B. CLAVERO, *Mayoralgo. Propiedad feudal en Castilla (1369-1836)*, Madrid, Siglo XXI, 1974, p. 110.
 (58) AFONSO DE PIÑOR, labrador, pp. 475-476.
 (59) JUAN DE CARBALLIDO, vecino de Betanzos, p. 442; ALFONSO MOSQUEIRA, labrador, p. 427; ARES DE RIGUEIRA, vecino de Lugo, p. 490; LOPO DO OUTEIRO, labrador, p. 494.

- (60) M. X. RODRÍGUEZ GALDO, *Señores y campesinos en Galicia. Siglos XIV-XVI*, Santiago, Pico Sacro, 1976, pp. 208, 224, 255-256, 264.
- (61) Dolores MARÍÑO, *Señorío de Sta. María de Meira (S. XII-XVI)*, A Coruña, Nós, 1983, p. 413.
- (62) LOPE DE OUTEIRO, labrador, p. 542.
- (63) *Fortalezas*, p. 32.
- (64) JUAN DE ULLA, pedreiro, p. 348.
- (65) ALFONSO DE PIÑEIRO, labrador, p. 342.
- (66) Véxase E. PORTELA, *La Región del Obispado de Tuy en los siglos XII a XV*, p. 240.
- (67) J. C. MARTÍN CEA, *El campesinado castellano de la cuenca del Duero. Aproximaciones a su estudio durante los siglos XIII al XVI*, Consejo General de Castilla y León, 1983, pp. 161-179.
- (68) M. X. RODRÍGUEZ GALDO, *Señores y campesinos en Galicia. Siglos XIV-XVI*, p. 155.
- (69) D. MARÍÑO, *Señorío de Sta. María de Meira (S. XII-XVI)*, p. 314.
- (70) *ídem*, p. 313.
- (71) *ibidem*.
- (72) FERRO, I, pp. 200-204.
- (73) RODRIGO DOMBRÉRO, alcalde da torre de Padrón, p. 244.
- (74) RUI DO AIDO, labrador, p. 451.
- (75) M. C. PALLARES, *El monasterio de Sobrado...*, p. 226.
- (76) JUAN CALBINO, veciño de S. Vicente de Bama, p. 556.
- (77) FERRO, I, pp. 218-219.
- (78) CH. E. DUFOURCQ, J. GAUTIER-DALCHÉ, *Historia Económica y Social de la España cristiana en la Edad Media*, Barcelona, El Albir, 1983, p. 252.
- (79) RUI DO AIDO, labrador, pp. 450-451.
- (80) JUAN DE BASCÓNS, veciño de Betanzos, p. 418.
- (81) RUI DE OIS, labrador, p. 430.
- (82) PEDRO BRIÓN, veciño de San Vicente do Grove, p. 215.
- (83) VASCO DE APONTE, *Recuento de las casas antiguas del Reino de Galicia*, p. 217.
- (84) GONZALO DE CARDELEIRO, escudeiro, p. 382.
- (85) FERRO, II, p. 342.
- (86) S. SOBREQUÉS, "La Baja Edad Media peninsular", *Historia de España y América social y económica*, II, Barcelona, Vicens-Vives, 1972, p. 88.
- (87) 1485, Testamento de Suero Gómez de Soutomaior, *Colección Diplomática de Galicia Histórica*, p. 39.
- (88) FERRO, II, p. 72.
- (89) Sixto Ríos, *Iniciación estadística*, Madrid, 1957, p. 36; x, media aritmética; x_1, x_2, x_n , valores dos precios; n, N, número total de datos en cada columna; s, desviación tipo respecto da media aritmética de cada serie do *Cadro XI*.
- (90) JUAN ARES, zapateiro de Betanzos, p. 424.
- (91) AFONSO DE PIÑEIRO, labrador, p. 342.
- (92) Véxase a cita da nota (65); sobre o rol activo dos campesiños acomodados nas revoltas medievais, R. FOSSIER, *Historia del campesinado en el Occidente medieval*, Barcelona, Crítica, 1985, pp. 170, 181, 186.
- (93) GARCÍA MEXÍA, escudeiro de Fisteus, p. 432.
- (94) ALFONSO MOSQUEIRA, labrador, p. 426.
- (95) J. OCAMPO, *Descendencia de los Pazos de Probén*, Arquivo de X.M. Álvarez Blázquez, fol. 11r-11v.
- (96) *ibidem*.
- (97) GONZALO DE ARÇEU, veciño de Santiago, p. 311; JUAN PÉREZ DO CASAL, labrador, p. 319.
- (98) S. MORETA, *Malhechores-feudales...*, pp. 69-72.
- (99) *Boletín de la Comisión de Monumentos de Orense*, XI, p. 92.
- (100) *ídem*, p. 94.
- (101) *ídem*, p. 95.
- (102) FERRO, I, p. 146.
- (103) E. DURO PEÑA, *Catálogo de documentos reales del Archivo de la Catedral de Orense (844-1520)*, Barcelona, CSIC, 1972, p. 121.
- (104) *Boletín de la Comisión de Monumentos de Orense*, II, pp. 310-311.
- (105) MOLINA, *Descripción del Reyno de Galicia y de las cosas notables del Madrid*, 1675, p. 108.
- (106) FERRO, I, pp. 145-146.
- (107) Véxase a cita da nota (83).
- (108) FERRO, II, p. 323.
- (109) GARCÍA MEXÍA, escudeiro, p. 434.
- (110) *Fortalezas*, p. 32.
- (111) RUI DO AIDO, labrador, p. 450.
- (112) GONZALO DE CARDELEIRO, escudeiro, p. 378.
- (113) FERRO, II, p. 360.
- (114) RUI DA FONTAÍÑA, pescador, p. 394; AFONSO DE JESU, zapateiro, p. 548; BARTOLOMÉ DE SIGUEIRO, mercader, p. 384.
- (115) FERRO, II, p. 352.
- (116) J. LALINDE, *Iniciación histórica al derecho español*, p. 547.
- (117) FERRO, II, pp. 268-269, 335.
- (118) *ídem*, p. 337.
- (119) *ídem*, pp. 273, 274, 294, 297, 326, 330, 334.
- (120) *ídem*, pp. 201-202, 257.
- (121) Véxase a cita da nota (53).
- (122) FERRO, II, p. 297.
- (123) FERRO, II, p. 298.
- (124) *ídem*, pp. 294, 330.
- (125) *ídem*, p. 335.
- (126) J. L. ROMERO, *La revolución burguesa en el mundo feudal*, vol. 1, México, Siglo XXI, 1979, pp. 404-405.
- (127) M. I. PEREZ TUDELA, "Acerca de la condición de la mujer castellano-leonesa durante la Baja Edad Media, *En la España medieval*, IV, *Estudios dedicados a Angel Ferrari*, II, p. 774.
- (128) ALFONSO X, *Fuero Real*, J. AZEVEDO, ed., Braga, Universidade do Minho, 1982, p. 95.
- (129) *ídem*, pp. 55-56.
- (130) *Fortalezas*, p. 222.
- (131) Véxase a cita da nota (145) do capítulo IV.
- (132) JUAN DE MONTAOS, ferreiro, p. 355.
- (133) I. ALONSO ESTRAVÍS, dir., *Diccionario Galego Ilustrado "NÓS"*, A Coruña, NÓS, 1983, p. 532; S. COBARRUVIAS, *Tesoro de la Lengua Castellana o Española (1611)*, Madrid-México, Turner, 1979, pp. 233-234; A.H. OLIVEIROS MARQUES, *A Sociedade medieval portuguesa*, Lisboa, Sá da Costa, 1981, pp. 30-35, fig. 40.
- (134) Véxase as citas das notas (52), (139) e (142); JUAN PRATEIRO, veciño de Santiago, p. 321; JUAN DE MONTAOS, ferreiro, p. 354; BARTOLOMÉ DE SIGUEIRO, mercader, p. 384; RUI MENDEZ, veciño de Betanzos, p. 416; o problema reproducése despois da irmadade, RUI DE OIS, labrador, p. 431.
- (135) MARTÍN DE TARRÍO, labrador, pp. 461-462.
- (136) J. LALINDE, *Iniciación histórica al derecho español*, pp. 547-548.

- (137) ALFONSO X, *Fuero Real*, pp. 171 ss.
- (138) E. BARRENA, *Ordenanzas de la Hermandad de Guipúzcoa (1375-1463) Documentos*, p. 145; F. PULGAR, *Crónica de los Reyes Católicos*, BAE, n.º 70, p. 303.
- (139) RUI DO AIDO, labrador, p. 450.
- (140) ALFONSO X, *Fuero Real*, pp. 171-172.
- (141) ALFONSO X, *Primera Partida*; J.A. ARIAS BONET, ed., Valladolid, Universidade, 1975, p. 89.
- (142) GONZALO DE ARCEU, veciño de Santiago, p. 307.
- (143) ALFONSO X, *Fuero Real*, p. 185.
- (144) *idem*, p. 174.
- (145) V. APONTE, *Recuento de las casas antiguas del reino de Galicia*, p. 246.
- (146) J. LALINDE, *Iniciación histórica al derecho español*, p. 550.
- (147) L. SUÁREZ, "Evolución histórica de las hermandades castellanas", *C.H.E.*, XVI, 1951, p. 45; mundaria = mujer mundana = ramera, *Diccionario de la Lengua Española*, Madrid, Real Academia Española, 1936-1939, pp. 860, 874, 873.
- (148) A. LÓPEZ FERREIRO, *Historia...*, VIII, Apéndice, pp. 48,50.
- (149) Véxase a cita da nota (53); PEDRÓ DE RAMIL, labrador, p. 455.
- (150) J. OCAMPO, *Descendencia de los Pazos de Probén*, fol. 26r-26v.
- (151) Sobre esta polémica véxase, J. LE GOFF, *La civilización del Occidente medieval*, Barcelona, Juventud, 1969, pp. 389-390; E. LE ROY LADURIE, *Montaillou, aldea occitana de 1294 a 1324*, Madrid, Taurus, 1981, pp. 294-295; J.-C. SCHMITT, *La herejía del Santo Lebrell. Guinefort, curandero de niños desde el siglo XIII*, Barcelona Muchnik, 1984, pp. 141 ss; "Enfants et Sociétés", *Annales de Démographie historique*, Paris, 1973.
- (152) A. LÓPEZ FERREIRO, *Historia...*, VIII, pp. 215-217.
- (153) *idem*, p. 135.
- (154) Véxase o Apéndice 5; FERRO, II, pp. 273, 283.
- (155) FERRO, II, pp. 22-23, 26.
- (156) Véxase o Apéndice 5, FERRO, II, p. 268.
- (157) *idem*, p. 287.
- (158) FERRO, II, p. 321.
- (159) *idem*, p. 376.
- (160) *idem*, pp. 296, 63, 65, 312, 314, 336, 338, 340, 376; E. DURO PEÑA, *Catálogo de los documentos privados en pergamino del archivo de la Catedral de Ourense (888-1554)*, Ourense, Instituto "Padre Feijoo", 1973, p. 330.
- (161) FERRO, II, p. 354.
- (162) L. GARCÍA SALAZAR, *Las bienandanzas e fortunas*, IV, p. 417.
- (163) ALONSO DE PINOR, labrador, p. 126.
- (164) M. MURGUÍA, "De las guerras de Galicia en el siglo XV y de su verdadero carácter", *Galicia, Revista Universal*, I, A Coruña, 1861, p. 130.
- (165) JUAN DE CORIA, labrador, p. 327; MARCOS DE PORDEBALLO, veciño de Nogueira, p. 524; JUAN FARINEIRO, veciño de Poboa do Deán, p. 537.
- (166) FERRO, II, p. 322.
- (167) *idem*, pp. 150, 302, 308, 310-313, 322, 470.
- (168) NUNO VÁZQUEZ DE LOUREIRO, veciño de Betanzos, p. 423; LOPO AFONSO, zapateiro de Lugo, p. 138.

NOTAS VI

- (1) GONZALO DE CARDELEIRO, escudeiro, p. 378.

ÍNDICE DE CADROS, GRÁFICOS E APÉNDICES

CADRO I. Evolución anual das denuncias presentadas ante o concello de Ourense no século XV (1432-1459, 1484)	49
CADRO II. Orixes dos facedores de delitos denunciados, no concello de Ourense, 1455 e 1458	50
CADRO III. Diferencias na orixe e localización dos delitos denunciados no concello de Ourense, 1455 e 1458	63
CADRO IV. Interrelación do tempo das guerras e do tempo das irmandades, segundo a 11. ^a resposta de Afonso Cao	73
CADRO V. Tipoloxía dos delitos concretos denunciados no preito Tabera-Fonseca e no concello de Ourense	120
CADRO VI. Evolución dos delitos persoais denunciados en Ourense e no preito Tabera-Fonseca	125
CADRO VII. Participación dos delincuentes señoriais e comúns, segundo o tipo de delitos, Ourense	128
CADRO VIII. Localización dos agravios denunciados no concello de Ourense	129
CADRO IX. Agravios caracterizados como casos de Corte e casos de Hermandad nos reinos de Castela e León	135
CADRO X. Veciñanza das víctimas e testemuñas denunciantes de agravios concretos no preito T-F	147
CADRO XI. Contías e medias dos prezos dos rescates de veciños, rurais e urbanos	160
CADRO XII. Tipos de agravios apañiados polos dirixentes do Concello de Ourense (1441-1455)	189
GRÁFICO I. Reino de Galicia, ausencias longas dos reis de Castela e León	41
GRÁFICO II. Distribución mensual das querelas presentadas no concello de Ourense, século XV	105

GRÁFICO III. Evolución mensual da porcentaxe de delitos de orixe señorial. Ourense, século XV	105
GRÁFICO IV. Clasificación tipolóxica dos delitos denunciados no preito T-F	121
GRÁFICO V. Clasificación tipolóxica dos delitos denunciados no concello de Ourense	122
GRÁFICO VI. Repartimento dos delitos persoais e patrimoniais	123
GRÁFICO VII. Localización de agravios	123
GRÁFICO VIII. Clasificación social das vítimas e das testemuñas	149
 APÉNDICE 1. Visitas e ausencias dos reis de Castela e León referentes ó reino de Galicia	209
APÉNDICE 2. Querelas de delitos presentadas ante o concello de Ourense nos anos: 1432-1459 e 1484	213
APÉNDICE 3. Táboas dos agravios concretos denunciados polas testemuñas do preito Tabera-Fonseca, e dos precios esixidos nos rescates	220
APÉNDICE 4. Delitos considerados casos de Corte e cassos de Hermandad nos reinos de Castela e León	229
APÉNDICE 5. Agravios sufridos persoalmente polos dirigentes do Concello de Ourense	231

ÍNDICE XERAL

PRÓLOGO

I. INTRODUCCIÓN	13
II. FONTES E MÉTODOS	19
III. BIBLIOGRAFÍA	25
 IV. FORMACIÓN DA MENTALIDADE XUSTICIEIRA DE REVOLTA	29
1. Estabilidade e crise da xusticia medieval	29
a. Alfonso VII e Xelmírez, xusticieiros	30
b. Fins do século XIII: crise social e primeiras irmandades	32
c. Recuperación da xusticia señorial e real. Alfonso XI	34
d. Crise xeral post 1369	37
e. Conclusión: a xusticia do rei na mentalidade popular	39
2. Sentimento de agravio e convxuntura mental de 1467	43
a. Época de revoltas	44
b. Visión antiseñorial da xusticia	45
c. Xusticia cidadá	47
d. Como se forma unha convxuntura mental de revolta	54

V. MALFEITORÍAS E VÍCTIMAS, RESULTAS MENTAIS E SOCIAIS

d.1. Fase previa	55
d.2. Agravios detonantes	56
d.3. Agravios insopportables	59
d.4. Insurrección	60
e. Mentalidade cidadá	61
f. Inseguridade: da cidade ó rural	63
g. Situación pre-irmandiña	64
h. Tempo de guerra, tempo de irmandade	69
h.1. Guerra igual ainxusticia	74
h.2. Xusticia igual a irmandade	76
h.3. Conxuntos mentais: pobo-xusticia/señores-fortalezas	80
i. 1467	83
i.1. Fase de acumulación de agravios	84
i.2. Fase de constitución da irmandade	87
i.2.1. A hermandad nace en Castela	88
i.2.2. Información e desinformación en Galicia	91
i.2.3. Van pasar grandes cousas	94
i.2.4. Función detonante	98
i.2.5. Sensación de invencibilidade	100
i.3. Fase de derrocamento de fortalezas	103
i.3.1. A primavera da revolta	104
i.3.2. Cambio de fase	107
i.3.3. Non o podían soportar	108
i.3.4. Acometer na propia defensa	110
i.3.5. Vence-los atrancos	111
i.3.6. Audacia logo das primeiras victorias.	113
i.3.7. Xeneralización da mentalidade de revolta	114
i.4. Conclusión: a caída das fortalezas	115
V. MALFEITORÍAS E VÍCTIMAS, RESULTAS MENTAIS E SOCIAIS	117
1. Males e agravios, roubos e rescates	118
a. Xerarquía e localización de agravios	119
a.1. Maiormente, delitos contra as persoas	124
a.1.1. Mortes de homes	126
a.1.2. Prisións con rescate	126
a.1.3. Distinción da delincuencia seño- rial	128
a.2. Ruralización das malfeitorías	129

a.3. Conclusión: fusión das mentalidades xusti- cieira e antiseñorial	130
b. Análise da tipoloxía delictiva	131
b.1. As ausencias	131
b.1.1. Delitos políticos, a traición	131
b.1.2. Delitos relixiosos	132
b.2. Os más graves	134
b.3. Os más frecuentes	137
b.3.1. Roubos	138
b.3.2. Rescates	139
b.3.3. Ameazas	141
b.3.4. Destruccións	141
b.3.5. Feridas	142
b.3.6. Mortes	142
b.3.7. Tormentos	143
b.3.8. Violacións	144
c. Malfeitorías señorais e cobro de rendas	145
2. ¿Quen son os agraviados?	147
a. Labradores	148
a.1. A forza social máis agredida	148
a.2. Labradores, xente común da terra	150
a.3. Roubo de vacas e boís	152
a.3.1. Delito específico campesiño	152
a.3.2. Delito grave, loitosa en vida	154
a.3.3. Incidencia na economía	155
a.4. Rescates rurais	156
a.4.1. Ricos ladróns, ricos roubados	158
a.4.2. Exame cuantitativo	159
a.5. Conclusión: interese dos propietarios na revolta	161
b. Oficiais e pescadores	162
c. Fidalgos	163
c.1. Valor social da vida fidalga	164
c.2. Os escudeiros e os cabaleiros morren nas guerras	165
d. Eclesiásticos	166
d.1. Desapoderados pola nobreza	166
d.2. Apoderados pola Santa Irmandade	167
d.3. Agredidos nas súas persoas	168
d.4. Cativa presencia nas declaracíons do preito	169
e. Mercaderes e camiñantes	170
e.1. O segundo sector máis agredido	170
e.2. Incidencia económica	171

e.3. Interese dos mercaderes na revolta	172	
e.4. Camiñantes, nominación xenérica	172	
e.5. O monte, lugar de maleficios	173	
f. Mulleres	174	
f.1. Víctimas dun delito específico	174	
f.1.1. Violación e conflicto de clases	175	
f.1.2. Atentado á liberdade sexual	175	
f.2. Víctimas dos delitos xerais	176	
f.2.1. Igualitarismo da xusticia cidadá	176	
f.2.2. O caso da muller preñada	177	
f.2.3. Mulleres demandantes	177	
f.3. Participación das mulleres	178	
f.3.1. Na denuncia da violación	178	
f.3.1.1. Sensibilidade feminina, po- popular e xurídica	178	
f.3.1.2. Protagonismo limitado	179	
f.3.2. Nos testemuños	179	
f.3.3. Na revolta	179	
f.4. Defensa das mulleres	181	
f.4.1. O caso da rapaza raptada	181	
f.4.2. Contra toda forza de muller	182	
f.4.3. Doncela, casada, viúva	182	
f.4.4. Honor escarnecido	183	
f.4.5. Prostitución e violación	185	
g. Nenos	185	
g.1. Deixadeza e inquedanza pola vida in- fantil	185	
g.1.1. Neglixencia	185	
g.1.2. Víctimas infantís	186	
g.1.3. O caso do Penxo de Vigo	186	
g.2. Medra o sentimento da infancia	187	
g.2.1. Beneficencia moderna	187	
g.3. Conclusión: atención solidaria	187	
h. Grupos dirixentes	188	
h.1. Confrontamento persoal cos axentes se- ñorías	188	
h.2. O caso do mercader Gonzalo Rodríguez de Olveda	190	
h.3. Perde-lo que se ten,inxustamente	192	
h.4. O caso do cabaleiro Alonso de Lanzós	193	
h.5. Motivacións persoais e colectivas	194	
h.6. Riscos físicos	195	
h.7. Conclusión: comunidade de agraviados	197	
VI. CONCLUSÓNS	199	
1. Mentalidade xusticieira irmandiña	199	
a. Do sentimento de agravio á acción colectiva pola xusticia	200	
b. Radicalidade da situación da xusticia no campo..	201	
c. Pulo xusticieiro da mentalidade de revolta	202	
2. Límites e resultados metodolóxicos	204	
Apéndices	207	
Notas	233	
Índice de cadros, gráficos e apéndices	247	